

ISSN № 1728-9572

**ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА**

**ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА**

**ІСТОРІЯ,
МЕДІАОСВІТА,
ПОЛІТОЛОГІЯ,
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ,
ФІЛОСОФІЯ.
МУЗИКОЗНАВСТВО,
РЕЦЕНЗІЇ,
ІНФОРМАЦІЇ**

Том 50

Харків - Запоріжжя

2022

Засновано в 2001 р.

**Д-67 ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім.. ШЕВЧЕНКА. – т. 50. – ХАРКІВ-ЗАПОРІЖЖЯ, 2022. – 200 с. –
(ІСТОРІЯ, МЕДІАОСВІТА, ПОЛІТОЛОГІЯ, ДЕРЖАВНЕ УПРАВ-
ЛІННЯ, ФІЛОСОФІЯ. МУЗИКОЗНАВСТВО, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОР-
МАЦІЇ).**

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2022
© Український культурологічний центр, 2022
© Автори текстів

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Віталій Орловський

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПОЛТАВЩИНИ.....5

Сергій Гайдук

**ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я
У 40-Х РОКАХ ХІХ СТ.: ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ.....61**

Геннадій Гайко, Володимир Білецький

РОЗВИТОК ДАВНЬОГО ГІРНИЦТВА В УКРАЇНІ.....70

Віктор Чумаченко

**НЕЗАКІНЧЕНИЙ АВТОПОРТРЕТ (До публікації
спогадів С.І. Ерастова).....88**

В "РЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПАРТІЇ"

(з мемуарів С.І.Ерастова–Щербини).....92

Тамара Пішванова

**ЗАПОРІЖЖЯ СПОРТИВНЕ: ДСТ «УРОЖАЙ» В КІНЦІ
1940-ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ.....101**

Володимир Біляїв

**У ПОСПІХУ БУДНІВ (СПОГАДИ, СПОСТЕРЕЖЕННЯ
РОЗДУМИ, ЛИСТУВАННЯ) 1945 – 2003.122**

Фрагмент 1. Кінець війни – що далі?

Фрагмент 2. Новий початок під владою армії США

Фрагмент 3. На праці в армії США

МЕДІАОСВІТА

Зоя Адамія, Ганна Онкович, Володимир Білецький,

Артем Онкович

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ

ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНІХ СТОРІНОК

ФЕЙСБУКУ.....143

<i>Ганна Онкович, Володимир Білецький, Зоя Адамія, Артем Онкович, Віталій Білецький</i>	
СПЕЦКУРС «ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНА МЕДІАОСВІТА» У РОЗВИТКУ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВНИЧОЇ ГАЛУЗІ.....	155

ПОЛІТОЛОГІЯ, ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

<i>Олександр Чередниченко</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ “АРХЕТИПУ ЕКСПАНСІЇ” У РОСІЯН.....	172

ФІЛОСОФІЯ. МУЗИКОЗНАВСТВО

<i>Костянтин Родигін, Михайло Родигін</i>	
МУЗИКА У СВІТОГЛЯДІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ ШКОЛИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ.....	187

<i>РЕЦЕНЗІЇ.....</i>	197
-----------------------------	------------

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ПІШВАНОВА Т.Г.
ГОГОЛЬ НА ДОНЕЦЬКІЙ СЦЕНІ: ДО 170-РІЧЧЯ З
ДНЯ СМЕРТІ (1852-2022) — КИЇВ-ЗАПОРІЖЖЯ:
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НТШ – Український куль-
турологічний центр. Видавництво «Крокус», ФОП Халі-
ков Р.Х., 2022. — 185 с.**

<i>ІНФОРМАЦІЇ.....</i>	199
<i>До уваги авторів.....</i>	199

ІСТОРІЯ

УДК 94(477(075))

Віталій Орловський

кандидат технічних наук, доцент, член НТШ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Територія Полтавщини¹ являє собою частину Східноєвропейської рівнини особливістю якої є відкритість місцевості та відсутність перешкод рельєфу для контактів населення різних регіонів у її межах. Крім того, Східноєвропейська рівнина має значні зручності для контактів населення, завдяки багаточисельним і багатоводним рікам. Таке географічне розташування Полтавщини стало головним фактором історичного процесу, який відбувався у її межах, – ця територія природно входила у широкий кругообіг загального життя рівнини.

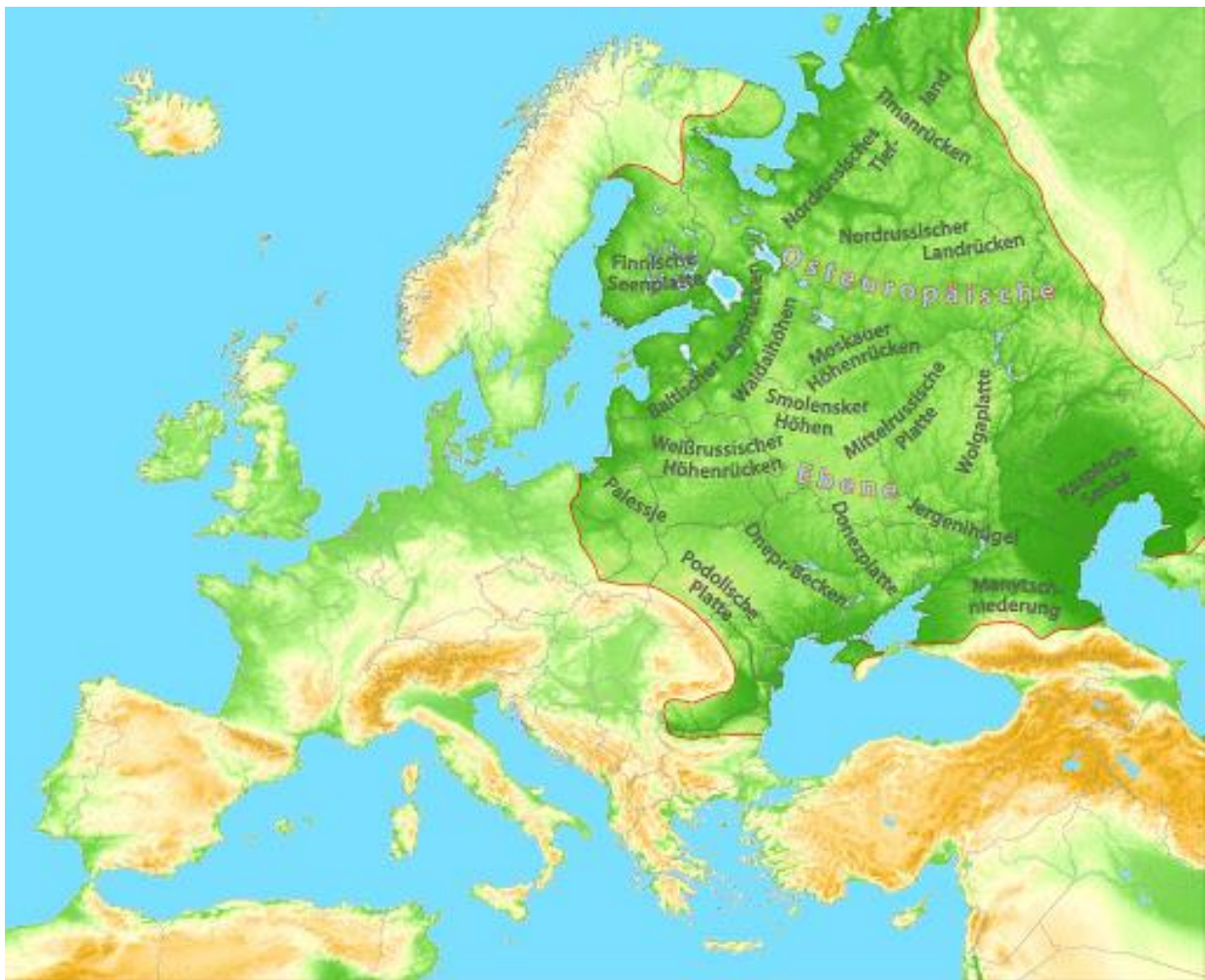

Рисунок 1.1 – Східно-Європейська рівнина

Ще одним суттєвим фактором історичної долі Полтавщини було її розташування на “великому шляху”, по якому рухались народи з Азії в Європу під час “великого переселення народів”. Через південні межі рівнини пройшли Готи² (*рухались з Прибалтики*), Гуни³, Авари⁴, Болгари⁵, Угри, Хозари⁶, Печеніги⁷, Половці⁸, Монголо-Татари, а деякі з них (Готи, Гуни, Болгари, Хозари, Печеніги, Половці) тривалий історичний період перебували на Полтавській території. Звідси походить та суміш племен, що характеризує Велику Європейську рівнину, особливо південні її межі – історичну Полтавщину (*колишня Полтавська губернія*), за давніших часів Переяславщину (*Переяславське князівство часів київської Русі*).

Ще одним чинником, який має історичне значення для Полтавської території, є напрям торговельних шляхів давнього світу через Велику Європейську рівнину з її водними артеріями. Ця територія, виходячи з її географічного розташування, не могла не приймати певної участі у торговому транзиті між Сходом і Заходом.

Рисунок 1.2 – Торгові шляхи Східної Європи

Таким чином, географічне розміщення Полтавщини справило значний вплив на її історію. Племінні сутички, які виникали тут або на сусідніх теренах Великої рівнини, часом переходили в етнічні вій-

ни, які зносили попередні суспільні устрої місцевих спільнот, руйнуючи форми та усталені закони життя. Проте не лише руїну приносили такі племінні війни. Чисельні тут з глибокої давнини племінні спільноти створювали нові форми суспільного устрою. Загальний напрямок розвитку цих форм можна відобразити концентрацією різнорідних племінних елементів і тривалим формуванням їх в єдину етнічну спільність, а також паралельним зворотним процесом диференціації об'єднуваної племінної маси за етнічними особливостями. Переживаючи спільні для всіх суспільні процеси, окремі племінні спільноти людей поступово утворили велику українську націю.

1.1. Доба первіснообщинної формації*

Найдавніші відомості про перебування кроманьйонців на території сучасні Полтави і прилеглих до неї місцевостях відносяться до епохи кам'яного віку – *пізнього палеоліту* (35 – 11 тис. р. до н. л.⁹), часу останніх на Землі зледенінь, суворого, подібного до арктичного, клімату. Залишки мисливського стійбища кроманьйонців – людей нового біологічного виду, близьких до сучасної людини, що дістав назву *Homo sapiens*, виявлені у Полтаві на території колишнього Щемилівського глиняного кар'єру; сліди мисливської діяльності біля Міського саду, на території центрального ринку, мікр. Алмазний, на Дублянщині, у поселенні Залізничників, у селах Івонченці, Копили, Лісок, Нижні Млини, Патлаївка, Щербані, Яківці [1].

У пізньому палеоліті з'явилась родова організація суспільства. Кожен рід формувався лише за кровною спорідненістю. Невпорядковані ендогамні статеві стосунки змінились екзогамними (*чоловік і жінка, які створювали родину, мали походити з різних родів*). Екзогамія у первісному суспільстві нерідко носила груповий характер, коли шлюб укладали між собою різні роди жінок і чоловіків. Родова спорідненість визначалась по лінії матері, оскільки за групових статевих відносин, зазвичай, відома лише мати дитини. Оскільки жінка була продовжувачкою роду, охоронницею родового вогнища і домашнього господарства, у суспільстві існував своєрідний культ жінки – матріархат [2].

У *мезоліті* (IX – VI тис. р. до н. л.¹) остаточно зникли льодовики і встановилась сучасна геологічна епоха голоцен. У цей час люди об-

*Первісна доба представлена матеріалами у межах колишнього Полтавського району.

живали надзаплавні тераси річок. Стоянка цієї доби виявлена біля с. Макухівки Полтавського району на Білій Горі [1]. У цей період почала формуватись племінна організація суспільства, носії кожної культури становили собою плем'я чи групу споріднених племен [2].

У добу пізнього кам'яного віку – *неоліту* (V – III тис. р. до н. л.) надзаплавні тераси річок у межах Приполтав'я були повністю заселені, і на них велась господарська діяльність людини. Підвищені частини плато високих берегів слугували мисливськими та збиральницькими угіддями [1].

У неолітичну добу Приполтавську територію населяли племена трьох археологічних культур: дніпро-донецької, лисогубівської, ямково-гребінчастої кераміки [1], носіями яких були автохтонні племена [3]. Пам'ятки цієї доби виявлені на надзаплавних терасах Ворскли і Коломака у районі колишнього хутора Марки, с. Вакуленці, біля Макухівки, в урочищі Біла Гора на лівому березі Коломака, на місці колишнього хутора Триби на Червоній Горі на Коломаку, біля гирла струмка Рижуватого в урочищі Рогізмому, біля с. Нижні Млини та в інших місцях; залишки кераміки знайдені поряд із пос. Залізничників у Клімівці, на правому березі Ворскли у мікрорайоні Левада, у долині струмка Готвянчик, біля мікр. Половки. Представники дніпро-донецької культури були високорослими, кремезними, широколицими – пізньокроманьйонський тип людини. Вони займались мисливством і рибальством, також їм були відомі свійські тварини та зачатки землеробства. Представники культури ямково-гребінчастої кераміки займались рибальством, мисливством і збиральництвом [4].

Населення приполтавських поселень неолітичної доби підтримувало контакти з південними сусідами – племенами сурсько-дніпровської неолітичної культури і культури типу засухи доби енеоліту. Про це говорять характерні вироби, знайдені поблизу Полтави [1]. У неолітичних племен не було майнової нерівності (про це свідчать археологічні розкопки), хоча в цей час вже зароджувався звичай обирання родових старшин. Люди неолітичної епохи вірили у загробне життя спочатку самої людини, а у кінці неоліту, вірогідно, лише її душі. Існують підстави говорити про наявність у той час на Наддніпрянщині культу вогню. Очевидно, вогонь і домашнє вогнище символізувала червона вохра, якою посипали тіла померлих під час поховань. У неолітичних племен розвивались первісні форми ужиткового й образотворчого мистецтва. Населення дніпро-донецької культури прик-

¹ н. л. – нове літочислення

рашало свій шкіряний одяг (*тканини тоді ще не знали*), головні убори і пояси нашивними пластинами, вирізаними із блискучої емалі вепрових іклів та із стулок черепашок. Жінки носили намисто з полірованої кістки черепашок або з напівкоштовного каміння – сердоліку, яшмо-подібних порід тощо.

У кінці неоліту з'явилися прикраси з міді. Розвивався орнамент, яким прикрашали посуд. Траплялися також орнаментовані вироби з кісток і каменю. Переважав прямолінійно-геометричний орнамент – ямки, наколи, відбиття гребінця, насічки та ін. Вірогідно, щедро оздоблювалися і вироби з дерева та шкіри [3].

Історична доля неолітичних племен була різною. Одні зникли безслідно, були витіснені або асимільовані сильнішими племенами, інші взяли участь у формуванні нових культур (*трипільської та ін.*).

З винайденням перших знарядь, виготовлених із міді, розпочалась нова епоха в розвитку людства – мідна доба, або *єнеоліт* (IV – III тис. р. до н. л.). На думку дослідника О. Супруненка, перші металеві знаряддя на територію Приполтав'я потрапили з району землеробських племен трипільської культури та з Північного Приазов'я–Передкавказзя. Пам'ятки цієї доби знайдені в Полтаві; пам'ятки пізнього єнеоліту постмаріупольської культури – курганні поховальні комплекси виявлені біля с. Мале Ладижине, с. Карпусів Полтавського району [1].

На межі *єнеоліту і доби ранньої бронзи* (XXII – XIX ст. до н. л.) поворсклянські лісостепові простори заселили племена ямної культури, які належали до племен арійської¹⁰ спільноти. Арійські племена населяли степовий простір Європи й Азії, розселившись до Персії та Індії. Очевидно, за часів ямної культури на території степової України виникли перші державні утворення, з'явилися перші укріплення. Ямники будували у степах України великі земляні кургани-гробниці, в яких відправляли у потойбічний світ своїх одноплемінників.

Рисунок 1.3 – Археологічні культури мідної доби в Європі 3200 – 2300 років до н. л.

Стійбища, поселення, поховання та інші сліди

ямників виявлені у Полтаві по вулиці Південній біля злиття Кобищанського і Чорного струмків, над Панянським яром та спуском, по вул. Історичній, на правому березі р. Тарапунька, у мікр. Алмазний, у селах Рибці, Жуки, Супрунівка, Івашки, Андріївка, Карпусі, Зінці, Мале Ладижине, у межах хутора Марки, біля с. Макухівка на Білій Горі, неподалік від с. Бурти Полтавського району) [1, 5].

За часів енеоліту на зміну мотичного землеробства прийшов обробіток землі з допомогою рала, одомашнили коня, з'явилося конярство і вівчарство. Ямники, крім скотарства і, подекуди, хліборобства, займались гончарством, ткацтвом, виготовленням кам'яних знарядь і зброї. Вони сповідували культ предків, сонця і вогню, їх священною твариною був бик [3]. Ямники вели рухливий спосіб життя, кочуючи за своїми стадами. Вони використовували гарби, запряжені биками. Населення цієї археологічної культури складали далекі нащадки племен пізніх кроманьйонців (*високорослі, кремезні, широколиці*). Виділяється також група низькорослих, вузьколицих людей, близьких до середземноморської раси [2].

Бронзовий вік (XIX – IX ст. до н. л.) на території Приполтав'я представлений пам'ятками раннього (XIX – XVIII ст. до н. л.), середнього (XVIII – XVII ст. до н. л.) і пізнього (XV – IX ст. до н. л.) етапів.

Кочові племена катакомбної культури, які змінили ямників, очевидно, з'явилися з Передкавказзя на початку XX ст. до н. л.

Вони рухались у наметових возах-гарбах і займались, переважно, кочовим скотарством, зокрема вівчарством. Місцезнаходження, поселення, поховання катакомбної культури (XVIII – поч. XVII ст. до н. л.) виявлені на Білій Горі, у Трибах, на околиці Крутого Берега, у с. Тахтаулово Полтавського району [1, 2, 3].

Племена культури багатоваликової кераміки (XVII – XVI ст. до н. л.) жили у лісостеповій і степовій зонах, займались скотарством та хліборобством. Їхні поселення і поховання виявлені між с. Макухівкою і Білою Горою, у Трибах, Марках, Крутому Березі, біля сел Зінці, Михайлівка, Мале Ладижине, Карпусі Полтавського району, в Полтаві у районі поліклініки третьої міської лікарні [1].

Скотарсько-хліборобські племена зрубної культури (іранського походження) мали культ відродження і родючості. Вони, очевидно, були ранніми Кімерійцями, які у XVI – XII ст. до н. л. заселили південноукраїнські степи. Поселення і поховання племен зрубної культури (XVII – XV ст. до н. л.) виявлені в урочищі Біла Гора, у Марках, біля Зінців, Дублянщини, Михайлівки, Малого Ладижиного [1, 4].

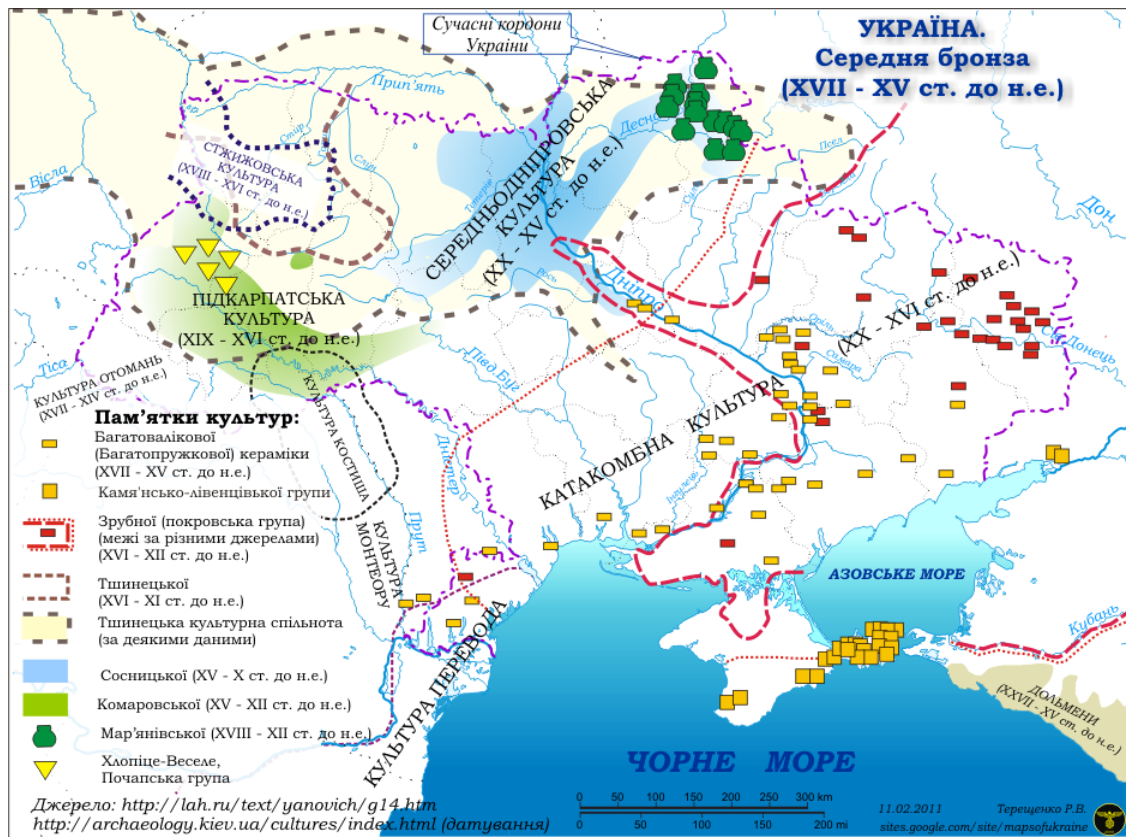

Рисунок 1.4 – Катакомбна культура, доба середньої бронзи (перша половина II тис. до н. л.)

Племена бондарихінської культури вважають предками фіно-угрів або балтів [2]. Бондарихінська культура виросла з мар'янівської, яка, вірогідно, походить від неолітичної культури ямково-гребінчастої кераміки. Як і племена мар'янівської культури, бондарихінці вели досить осілий спосіб життя. Носії цих культур протягом віків поступово розселились у південному напрямку. Залишки поселень і могили пізнього малобудківського етапу бондарихінської культури (XI – поч. X ст. до н. л.) виявлені біля х. Марки, Крутого Берега, Макухівки, Трибів (по Ворсклі і Коломаку), Шилівки, в Полтаві (мікр. Половки) [1, 4].

Поховання часів білозерської культури (XI – IX ст. до н. л.) доби кінця бронзи виявлені біля с. Малого Ладижиного [1, 3, 4].

Для епохи бронзи характерним є поглиблення міжплемінних контактів, збагачення верхівки жреців, військового прошарку, “осідання” кочівницького населення у землеробських районах, тобто поступова заміна скотарства землеробством з елементами відгінного скотарства, освоєння родючих земель річкових заплавл. У цей час Прип'ятська територія входить до складу перших міжплемінних

об'єднань або племінних державних утворень. Вона зазнає неодноразових нападів ворожих об'єднань. На кінцевому етапі бронзового віку обживаються ділянки високих плато корінних берегів рік [1].

Білозерські і зрубні племена належали до іранського етносу. Білозерські пам'ятки вірогідно належать до кімерійської культури. Поховання часів білозерської культури (XI – IX ст. до н. л.) доби кінця бронзи виявлені біля с. Малого Ладижиного [1, 3, 4].

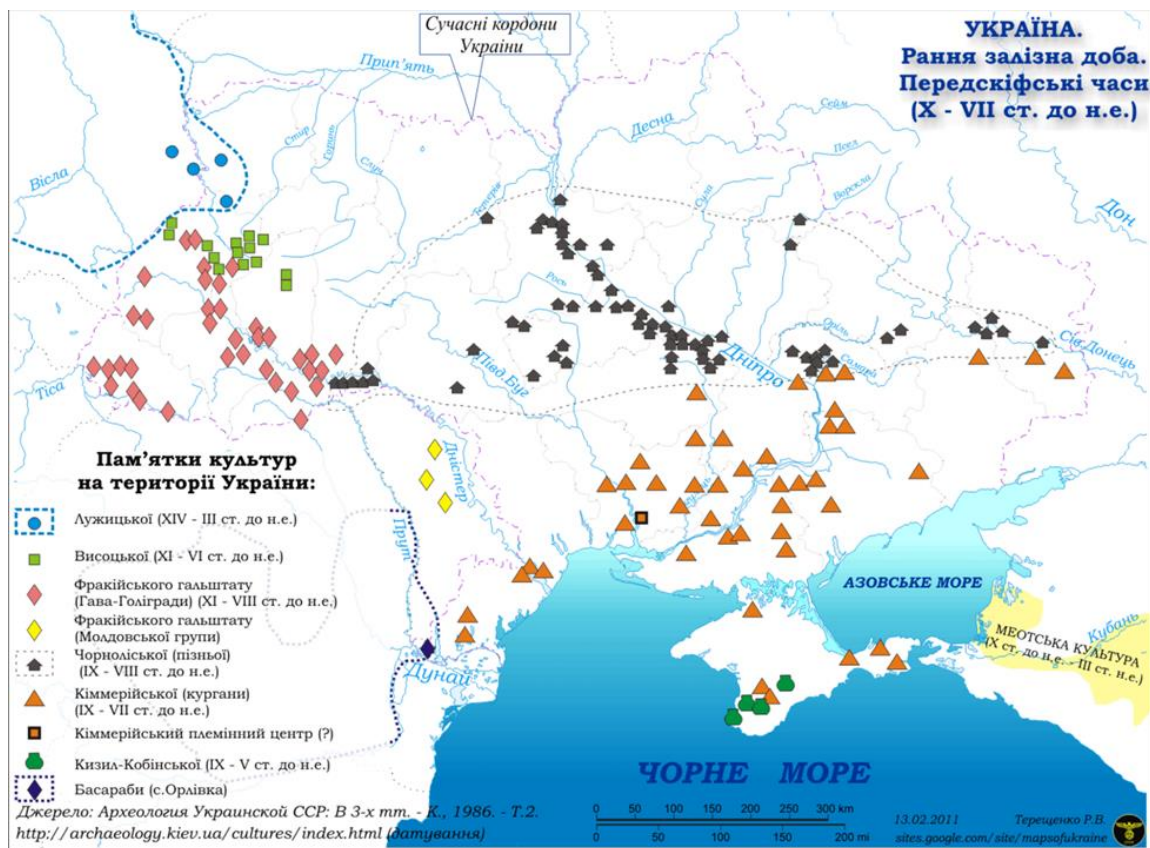

Рисунок 1.5 – Кімерійці, рання залізна доба (початок I тис. до н. л.)

У цей час Приполтавська територія входить до складу перших міжплемінних об'єднань або племінних державних утворень. Вона зазнає неодноразових нападів ворожих об'єднань. На кінцевому етапі бронзового віку обживаються ділянки високих плато корінних берегів рік [1].

1.2. Скито-сарматська доба*

Перед Скито-Сарматською добою приполтавську територію займали племена *Кіммерійців* (X – поч. VII ст. до н. л.) – першого з відомих в історії Північного Причорномор'я народів, ім'я якого збереглося у письмових джерелах. Про перебування представників цих племен на наших теренах свідчать знахідки кіммерійських бронзових наконечників стріл на пісках в околицях с. Макухівки, Білої Гори та у пониззі річки Свинковки (права притока Коломака) [1].

Кіммерійську культуру ототожнюють із зрубною культурою степу. Їхні нащадки стали однією з головних складових частин кіммерійського народу. Значну роль у формуванні цього народу відіграла також міграція у Східноєвропейські степи великих груп населення з більш східних районів [2]. Кіммерійці, очевидно, належали до іранської мовної групи [4].

У VIII – VII ст. до н. л. у Лівобережному лісостепу вздовж Ворскли оселились землеробські племена чорноліської культури – вихідці з Дністро-Дніпровського межиріччя. Частина дослідників вважає їх представниками *східних слов'ян* [1]. У VII ст. до н. л. у Причорноморських степах з'явилися зі Сходу (із-за Дону) могутні племена Скитів. Їх вважають іраномовними племенами, але частина дослідників виділяє їх в окремий індоєвропейський народ зі своєю мовою, яка, на думку дослідників, належала до східної групи індоєвропейських мов і мала багато спільного з іранською, фракійською, праслов'янською, прабалтійською та деякими іншими мовами, хоча не була тотожною з жодною з них [3].

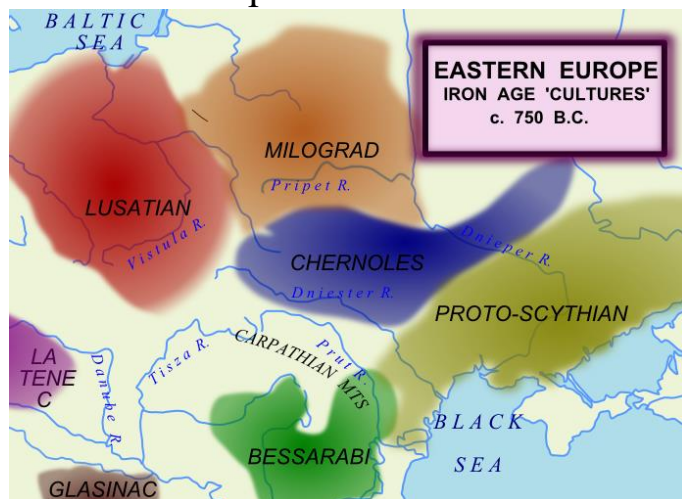

Рисунок 1.6 – Чорноліська культура, пізньобронзової–ранньої залізної доби України XI–X – середина VIII ст. до н. д. (~1025 – 750 до н. д.)

З кінця IX – VIII ст. до н. л., коли войовничі Кіммерійці, господарі Причорноморських степів епохи бронзи, почали все частіше нападати на своїх північних сусідів, чорноліські племена оселяються на

* Скито-Сарматська доба представлена матеріалами в межах колишнього Полтавського району та Лівобережного лісостепу вздовж р. Ворскли.

підвищеннях і пагорбах, будують фортеці і зміцнюють військову організацію. З часом вони створили прообраз первісної держави – союз чотирьох племінних об'єднань (*царств*), відомих під назвою “Сколоти” або Скити. Скитський племінний союз нащадків чорноліської культури правобережного лісостепу ввійшов до широкої багатоетнічної федерації, відомої в історії як Скитія. Нащадки Сколотів жили переважно у стовпових наземних хатах з глиняною підлогою, серед яких зустрічались також і напівземлянки [3].

У добу *раннього заліза* Поворскля займали землеробські племена *Будинів* і *Гелонів*. Іраномовні Гелони, вихідці з місцевого середовища, брали участь у поході Скитів на Закавказзя та Передню Азію. Повернувшись у Приазов'я вони взяли зверхність над Будинами – місцевим населенням балтського і фінно-угорського походження. Так утворилось *ранньодержавне територіально-політичне об'єднання* із столицею містом Гелон на території сучасного с. Більськ Полтавського району. До цього об'єднання входили сільськогосподарські поселення на Ворсклі, у тому числі і в межах сучасної Полтави. Населення цих поселень було різнорідне за етнічним складом. Селища цього населення виникли у Нижньому Поворсклі на рубежі VIII – VII ст. до н. л. Вони зайняли миси борових терас Лівобережжя Ворскли та поворсклянські підвищення, де розміщувались більш довготривалі поселення. Цьому сприяли також кліматичні умови раннього залізного віку – вологе літо, суворі багатосніжна зима та великі весняні повені. Поселення *ранньоскитської доби* VII – VI ст. до н. л. виявлені в Полтаві у районі Соборної площі (*сквер пам'яті Героїв України, площа 10 га*), на краю Інститутської гори, на Червоному Шляху [1], у с. Мачухи Полтавського району (*урочище Тарнів Яр*) [6].

Поселення *скитської доби* VII – III ст. до н. л. виявлені поряд із Шилівкою, Пушкарівським Яром, в Полтаві у районі Першотравневого проспекту – Миколаївської церкви, у мікрорайонах Сади 1, Сади 2, на південний захід від мікрорайону Половки, поблизу сел Супрунівка, Гожули, Зорівка, Патлаївка, Копили, Зінці, Гора Полтавського району. Найбільше за площею поселення *скитської доби* (VII – VI і V – III ст. до н. л.) Нижнього Поворскля знаходилось на південний схід від с. Абазівки. Різномасштабні поселення *скитської доби* виявлені в урочищах Біла Гора, Триби, с. Марки [1]. Курганний некрополь населення *скитського часу* (кін. VIII – рубежу VIII – VII ст. до н. л.) – етапу завершення формування землеробської культури *скитської доби* Нижнього Поворскля знаходяться поряд з поселенням біля с. Абазівка (*п'ять насипів*), у с. Побиванці (*три кургани біля пам'ятника Шведам від шве-*

дів), у Дальніх Яківцях (десять курганів по вул. Нагірній), між Патлаївкою і Верхніми Яківцями (біля десяти курганів), біля с. Гора (до двадцяти курганів), на Захід від с. Пожежна Балка Полтавського району (дві групи курганів п'ять і шістнадцять) [1]. Великий могильник площею 19 га знаходиться поряд із поселенням біля с. Мачух в урочищі Тарнів Яр [6].

Місцеве населення скитської доби займалось переважно землеробством, існувало і тваринництво. У великих поселеннях ремісники обробляли дерево, кістку, шкіру, камінь. У Поворсклі високого рівня набуло виробництво заліза, ковальство, обробка кольорових металів, розвивалось ткацтво, прядіння. Гончарі, а іноді і самі господарі, виробляли ліплений посуд, культові вироби для хатніх вівтарів і жертвників, іграшки.

Рисунок 1.7 – Розселення Скитських племен у Північному Причорномор'ї

У V – IV ст. до н. л. у Поворсклі розпадається родоплемінний лад і утворюються класові відносини. З'явилися класи заможної верхівки суспільства (правителі, жерці, дружинники-воїни) і залежні від них вільні общинники (землероби, скотарі), крім того, існували домашні раби. Державна влада опікувалась будівництвом навколо поселень фортифікаційних споруд великої протяжності [1].

У III – II ст. до н. л. внаслідок зміни клімату на більш посушливий, кризи господарства Північного Причорномор'я і переміщення

торгових шляхів, Поворскля поступово втратило своє економічне значення. Жителі великих поселень вздовж підвищень корінних берегів, у пошуках нових місць для господарювання, переселились поближче до води в заплавні ділянки на північ, у Подоння, Подунав'я та Крим. Життя в Поворсклі у той час поступово згасло [1].

У II ст. до н. л. на зміну скитським, прийшли *сарматські*¹¹ кочові племена. З їх приходом у Північному Причорномор'ї почалась нова сарматська епоха, а південь України став називатись Сарматією.

З приходом Сарматів на Приполтав'ї суттєвих змін не відбулось. Переселенці із-за Дону мирно співіснували з місцевим землеробським населенням. Поступово кочові Сармати осідали на поворсклянських землях, обираючи передстепові вологі ділянки [1]. Вони були різнорідними за етнічним складом і не мали політичної єдності. Їх племінний

склад становили Аорси, Сіраки, Алани¹², Язиги¹³, Роксолани¹⁴. Мова Сарматів була близькою до скитської, вони належали до північно-іранських народів. Сарматське суспільство зберігало родоплемінний устрій, із значними пережитками матриархату [4].

Рисунок 1.8 – Сармати III – I ст. до н. л.

Свідченням перебування сарматських племен на приполтавській території є рештки жіночих поховань середньо-сарматського часу, виявлені у курганах на Білій Горі та біля с. Мале Ладижине [1].

Таким чином, за доби раннього залізного віку територія приполтавського Поворскля була колонізована, на ній існували численні поселення і вели господарство тогочасні суспільства.

1.3. Ранньослов'янський час та доба великого переселення народів

У другій чверті I тис. н. л., за існування готської держави, територія Полтавщини входила до складу великого різноетнічного масиву землеробських і кочових племен черняхівської культури. На Полтавщині черняхівці були представлені пізньоскитськими землеробськими

племенами, сарматами, представниками ранньослов'янських племен і Готами* [1, 4].

Серед лісостепових черняхівських племен слов'яни були досить чисельними. Основним родом занять черняхівців було хліборобство, з обробкою землі плугами. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо, гречку, рідше – жито, овес, горох, віку, коноплі. Урожай збирали серпами, зерно мололи жорнами, з'явилися перші млини. У садибах розводили дрібну і велику рогату худобу. Слов'яни-черняхівці сповідували народну (язичницьку) релігію, вони вірили у потойбічне життя – як продовження земного, обожнювали сили природи і поклонялись слов'янським Богам, здійснюючи хліборобські обряди [3].

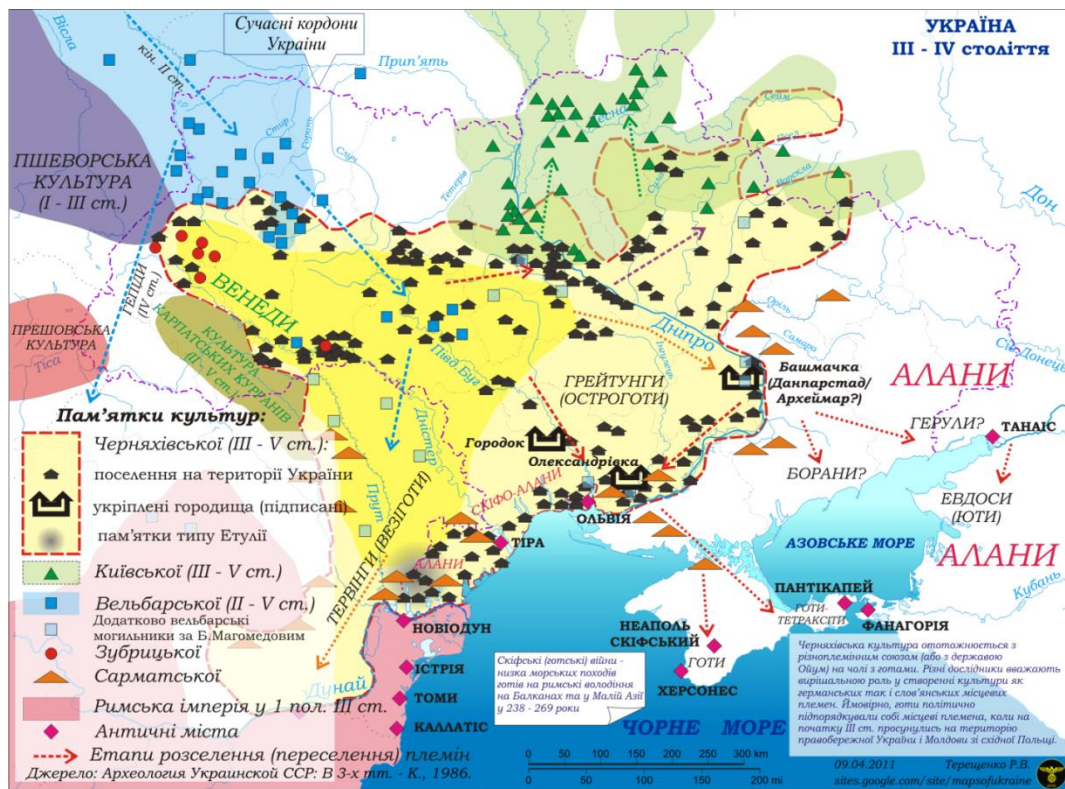

Рисунок 1.9 – Племена черняхівської культури III – IV ст.

Залишки невеликих поселень того часу знаходяться поблизу Вакуленців, Побиванки, Біологічного, на Білій Горі, поряд з селами Абазівка, Андріївка, Зорівка, Ковалівка. Уламки черняхівського кружального посуду знайдені в Полтаві у верхів'ях Кобищанського струмка та в яру поряд з обласною лікарнею. Декілька поховань III – поч. IV ст. н. л. знаходяться в околицях Полтави та в с. Новоселівка Полтавського району. У Полтаві і на околицях с. Лукищина Полтавського району

* Втреті в межі Полтавської території з Прибалтики у середині III ст. н. л.

виявлені скарби з римськими монетами I – II ст. н. л., які свідчать про тісні контакти черняхівців з пізньоантичними державами [1].

У семидесятих роках IV ст. н. л., під завершення перехідного етапу від доби античності до раннього середньовіччя, у Північно-Причорноморських степах з'явилися тюркомовні племена. Цей період зветься добою *Великого переселення народів*. Спочатку були Гуни, потім Авари, Болгари, Хозари та ін. Кожне з племен несло руїну, полон та смерть, кожне з них забирало з собою частину місцевого населення у своєму русі на захід, у той же час залишаючи своїх людей, які змішувались з місцевим населенням і поступово асимілювались. Час виникнення та зникнення цих кочових держав збігається з виходом на історичну арену слов'янських племен. Пам'ятки їх перебування на Полтавщині з'являються з V ст. н. л. [1].

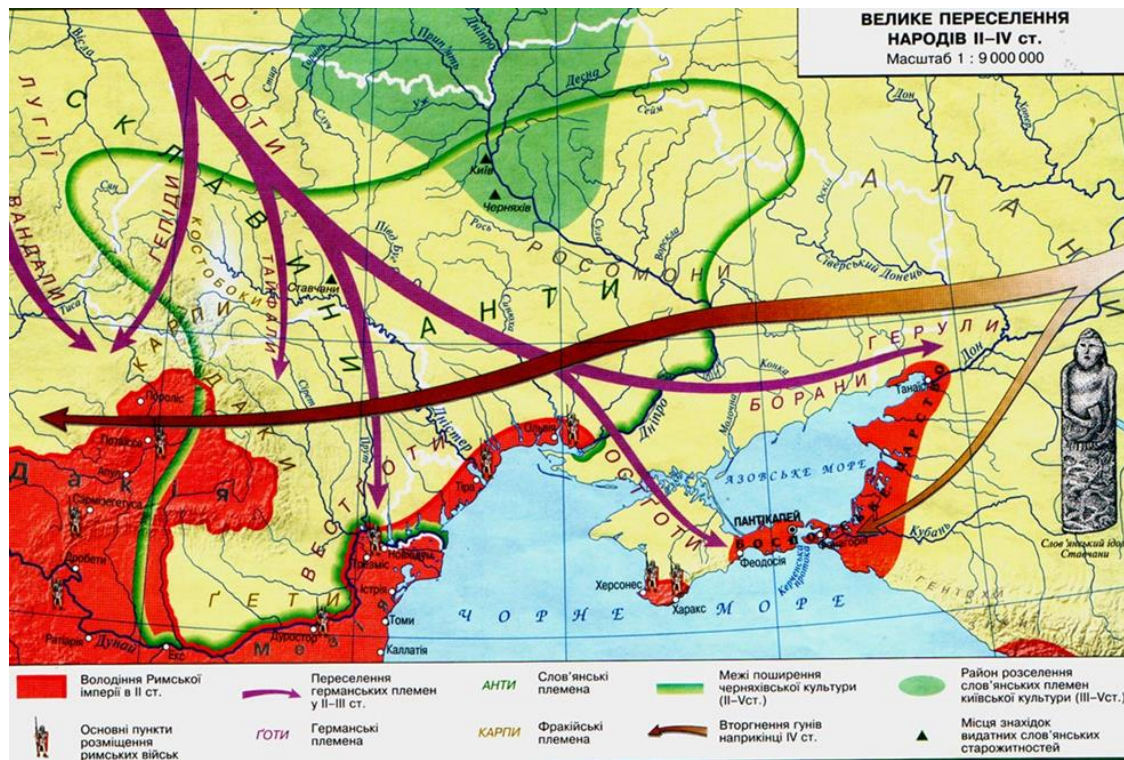

Рисунок 1.10 – Велике переселення народів у II – VI ст.

Залишки слов'янських поселень пеньківської культури часу формування культури антив знаходяться в південно-західній околиці с. Карпусів біля річки Полузир'я (V ст.), на невисоких підвищеннях надзаплавних терас берегів річок Ворскли та Полузир'я біля сел Абазівка, Андріївка, Безручки, північніше колишнього х. Марки поблизу с. Черкасівки на Коломаку (V – VII ст.) [1].

Пеньківська культура сформувалась на початку VI ст. й існувала до другої половини VII ст. н. л. Її утворили місцеві нащадки черняхівської культури за участі нових колонізаційних хвиль слов'янського

населення з північних районів. У цей період тривала слов'янізація іранських племен. Пеньківці жили у каркасних або рублених напівземлянках розмірами від 4,75 до 25 м², вогнища в хатах були відкриті. Пізніше з'явилися печі з викладеного, але не скріпленого розчином каміння. Представники пеньківської культури займалися хліборобством – сіяли м'яку пшеницю, просо, ячмінь, жито, горох, овес, тримали велику рогату та дрібну худобу, займалися мисливством і рибальством. У цей час відбувався перехід від патріархальної родини до територіальної общини. Це сприяло проникненню у слов'янські поселення степових кочівників [3].

Поховання VII ст. знайдені біля с. Мале Перещепино Новосанжарського району (*гіпотетично могила хана Кубрата*), біля Макухівки (*кін. другої чверті VII ст., очевидно, поховання представника вищої ієрархії влади Болгар-кочівників*), біля Зачепилівки Новосанжарського району (*поховання багатого номада*). У VII ст. слов'янські племена Антів¹⁵ і Болгари-кочівники мирно співіснували на території Полтавщини [1].

У VII – IX ст. на Полтавщині, очевидно, жили нащадки племен пеньківської культури – Антів. З 602 року, коли Анти зітнулися з Аварями, антське царство розпалося. У північних районах пеньківського ареалу частина Антів злилася із східним житомирсько-корчацьким населенням. У VII ст. це змішане слов'янське хліборобське населення з'явилося на Лівобережжі Дніпра¹⁶, новою колонізаційною хвилею просуваючись на північний схід уздовж рік Сули¹⁷, Псла¹⁸, Ворскли¹⁹ і з часом злилося у нові культури Лівобережжя. Нашадки Антів на Лівобережжі по берегах річок Десни²⁰, Сейму, Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця²¹ та їх приток у VII – VIII ст. створили волинцівську, а в VIII – X ст. – роменську культуру [3].

Більша частина типово східнослов'янських волинцівських пам'яток хліборобського населення розміщена у басейнах Десни та Сейму. Волинці будували стовпові житла, іноді рублені напівземлянки розміром 12 – 36 м² з господарськими ямами всередині. Поховання небіжчиків здійснювалось за споконвічним слов'янським звичаєм шляхом спалення [3].

Отже, у VIII ст. Поворсклянську долину заселили слов'янські племена роменської культури (*VIII – поч. XI ст.*) – літописні Сіверяни²², які переселились на Дніпровське Лівобережжя з Нижнього Подунав'я і Балкан. Представники празько-корчацької культури типу Луки-Райковецької – наддунайські Сіверяни, жили у районі м. Преслава і у третій чверті VII ст. н. л. були витіснені звідти ордою

протоболгарського хана Аспаруха²³) [3]. У середньому і нижньому Поворсклі, на високих мисах корінного берега річки Ворскли, вони створили прикордоні з кочовим степом укріплені поселення у Глинську, Опішному, Лтаві, Лукищині, Старих і Нових Санжарах, Біликах [1].

Західна частина Полтавщини була заселена переважно Сіверянами (*союз племен, до якого входили Суличі*) у VII – IX ст. [6]. Суличі займали на правобережжі річки Сули усі степові землі, які згодом увійшли до Полтавської губернії (*Золотоніський, Переяславський, Пирятинський повіти*) [7].

Роменська культура охоплювала значну територію дніпровського Лівобережжя здебільшого по високих правих берегах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, рідше – в заболочених важкопрохідних заплавах річок. Сіверянські поселення максимально враховували природні умови для забезпечення надійної оборони. Неукріплені поселення розміщувались біля городищ. У VIII – IX ст. для будівництва оборонних споруд населення Лівобережжя використовувало камінь. Слов'яни роменської культури були осілими хліборобами. Значну роль в їхньому господарстві відігравало і присадибне тваринництво. Також побутувало мисливство, рибальство, бджільництво, збиральництво. У суспільних відносинах відбувався поступовий перехід від родової до територіальної общини [3].

Ще з кінця VII ст. Сіверяни разом з іншими слов'янськими племенами потрапили у васальну залежність від Хозарського каганату і виплачували Хозарам данину. На думку істориків П. Бодянского та О. Грановського, у залежність від Хозар потрапила переважно південно-східна частина Полтавської території від Лівобережжя Сули до Лівобережжя Ворскли (*територія Кременчуцького, Кобеляцького, Костянтинградського, Полтавського, Хорольського, Миргородського та частина Зінківського повітів*) [7].

Поселення і кочові стійбища салтівської культури біля с. Лаврики Полтавського району, місцезнаходження в околицях Трибів і Білої Гори та поховання салтівського часу у с. Зінці вказують на тривале проживання у Поворсклі хозарського населення [1]. Залишки двох поселень осілого землеробського населення середини і другої половини I тис. н. л. поблизу с. Мачухи в урочищі Тарнів Яр, найвірогідніше салтівсько-сарматсько-аланської культури, є свідченням того, що Хозари почали проникати на правобережжя Ворскли ще раніше [6].

Таким чином, з кінця VII – початку VIII ст. територія Полтавщини входила до сіверянських земель, де проживало і хозарське населення. Про це свідчать і топоніми, які збереглися до нашого часу у на-

звах річок та поселень (*Кагамлик*²⁴, *Каганлик*, *Тагамлик*, *Кагальник та ін.*), які вказують на межі території Полтавщини, що належала каганові [7].

Рисунок 1.11 – Роменська культура у VIII ст. – східнослов'янське племінне об'єднання літописних Сіверян

Залежними від Хазарського каганату Сіверяни залишались до кінця IX – початку X ст. У 882 році Новгородський князь Олег оволодів Києвом і став правителем Русі. Потім він підкорив Суличів, Сіверян і Хазар, які жили на правому березі Сули. Пізніше Олег та інші князі приєднали до Русі східніші землі, між Сулою і Ворсклою і далі до Орелі. Проте це не стало на заваді від набігів кочових племен – Печенігів, Половців та ін. [7].

1.4. Києво-Руська доба

У IX ст. утворилась феодальна держава Русь із столицею у Києві. У XII ст. ця держава об'єднувала усіх східних слов'ян на території від Карпат до Волги, від Ладозького озера до Чорного моря. До складу Русі входила і Полтавщина. На думку дослідника історії Полтавщини

М. В. Лятошинського, у 884 – 989 роках землі Полтавщини підпорядковувались Великому Київському князю, з 989 по 1036 роки – князеві Мстиславу Тмутараканському, з 1037 по 1054 роки знову перебували у складі Київського князівства. У 1055 році князь Ярослав виділив Переяславщину в окреме князівство, до складу якого увійшла й теперішня Полтавщина, а в 1234 році Переяславщина знову перебувала в складі Київського князівства [6].

Літописи часів давньої Русі згадують такі найдревніші міста на території нинішньої Полтавщини, як Воїнь (1055 р., в гирлі р. Сули, пізніше с. Воїнське, тепер затоплене водами Кременчуцького водосховища), Кснятин (1069, тепер село Снітин на Лубенщині), Хорол (1083), Горошин (1083, тепер село Горошине на Семенівщині), Пісочень (1092, тепер с. Піски на Лохвиччині), Говтва (1095), Лубни (1107), Полкостень (1125 р., тепер с. Повстин на Пирятинщині), Малютин (1150 р., тепер с. Малютинці на Пирятинщині), Пирятин (1155), Лтава (1173, тепер Полтава), Лукомль (1178 р., тепер с. Луком'я на Оржаничині) [8, 9].

Великою бідою Переяславщини було те, що Переяслав лежав близько до Києва і київські князі, маючи великий вплив, інколи садили тут князя, який мав згодом князувати у Києві. Крім того, тут часто сиділи князі з роду Юрія Долгорукого. Але найбільше страждала Переяславщина від свого географічного розташування, бо вона лежала на порубіжжі з “диким полем” і була відкрита з усіх боків для ворога.

Нижня і середня течія Ворскли були частиною південного кордону древньоруської держави, який відділяв її від Печенігів, а пізніше від Половців та інших кочових племен. З середини XI ст. і до монголо-татарської навали територія сучасної Полтавщини була ареною безперервної боротьби з половецькими ордами [6].

Влада переяславських і київських князів на Сході в основному поширювалась до річки Сули. На територіях між Сулою і Ворсклою, які належали Русі, як правило, господарювали переважно кочівники, яких час від часу відганяли за Ворсклу й Орель²⁵ переяславські та київські князі [7].

У кінці X ст., за часів князя Володимира, більшу частину князівства захопили Печеніги і населенню довелось відходити на північ. Ледве розбили Печенігів і повернулись на свої землі – насунула половецька орда, і знову міграція та боротьба за свій край. Але народ вистояв і знову на зруйнованих місцях з'явилися оселі: місто Лтава на Ворсклі, Донець на річці Удах (неподалік від теперішнього Харкова) та ін. [10].

Лише землі по Остру, між Остром і Дніпром, по верхів'ях Трубежа, Удаю²⁶, Ромна, з болотами і лісами, до певної міри, були схованкою для людей від степових нападів. Там люди ховались, щоб пересидіти лихоліття.

Рисунок 1.12 – Київська Русь, 1200 рік

Жодна з українських земель не перетерпіла стільки нападів, як Переяславська, тому князі завжди намагались залюднити цей знекровлений край. Князь Мстислав, забравши багато невільників у Польщі, поселив їх на кордонах Переяславщини. Ярополк, після походу на Мінщину, привів звідти людей і заселив ними місто Желни (*теперішній Жовнин на р. Сулі*). Князі також поселяли на Переяславщині Турків, Печенігів і Половців. Село Каратули під Переяславом вказує на те, що тут сиділи Каратули (*Каракалпаки*). По Дніпру сиділи турецькі племена Турпії, Ковуї, Берендичі [10]. У 1187 році, коли у Переяславі помер князь Володимир Глібович, в літописах назву “Україна”²⁷ було вжито до Переяславщини: “о нем же Оукраїна много постона”.

У 1237 році хан Батий, пройшовши через Полтавщину, зокрема землями Миргородщини, на довгий час сильно обезлюднив їх. У 1239 р. монголо-кипчацькі орди хана Батия також завдали сильного спустошення нашому краю. Захопивши Чернігів, Переяслав, вони лишились тут зимувати. У 1240 році монголо-кипчаки знищили багато поселень Полтавщини або підпорядковували їх собі. Багато місцевого населення загинуло або було забрано у полон. Частина населення, рятуючись від орди, відійшла у Полісся, інші переховуючись у глухих, недоступних для татар, заболочених місцях продовжували займатись господарством. У 1242 році Батий у пониззі Волги заснував державу Золота Орда із столицею Сараєм. Під владою Золотої Орди опинилось багато народів, серед яких була і Русь-Україна. Її князівства потрапили у васальну залежність від Орди, яка залишила на цих землях ханських баскаків-намісників [6, 7].

Незважаючи на велике розорення, в Полтавщині, після Батієвої навали, осіле життя продовжувало існувати. Розкопки сіверського міста Воїнь у гирлі ріки Сули показали, що воно було вщент зруйноване, але останків людей тут не знайдено. Імовірно, жителі ховались від ординців у плавнях і болотах, а після їх відходу повернулись у свої господарства. Археологічні дослідження у літописних містах Сніпород і Лтава слідів руйнування часів Батієвої навали не виявили. Про існування осілого життя на Полтавщині у той час свідчить і те, що ми впізнаємо згадані у давньоруських літописах назви нинішніх поселень Лубни, Воїнь, Снітин, Горошин, Жовнин, Пирятин та ін. Якби вони перестали існувати у часи Батієвої навали, то людська пам'ять про їх назви, очевидно, б не збереглась. Крім того, у літописах вже за 1320 рік згадується місто Лохвиця [8, 11].

На думку дослідника Л. Падалки, після Батієвого розорення 1240 року населення Полтавщини сильно зменшилось. У стані віднос-

ного запустіння наш край залишався близько 250 років, а окремі його місцевості – 300 – 500 років. Старе туземне населення затрималося у слабкій мірі, як правило, у пересічених рельєфом місцевостях Посульсько-Удайського та Псельсько-Ворсклянського підступу, захищених крутизнами і лісами і в місцевостях, захищених болотними трясиною на інших територіях краю [12].

Рисунок 1.13 – Київська Русь, 1262 рік

У середині XIV ст. полтавські землі входили до складу Київського князівства і були частиною володінь золотоординського темника Мамай, який згодом став ханом. У 1362 році великого лиха місцевому населенню завдала епідемія чуми. У 1363 році відбулись чисельні бунти і заворушення. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, литовський князь Ольгерд в битві на Синіх Водах у 1363 році завдав їй поразки і приєднав до своїх володінь значну частину колишніх давньоруських земель, у тому числі і Полтавщини.

Літописний документ приблизно кінця XIV ст. “Список руських міст далєких і блізьких” підтверджує про існування тут цілого ряду міст: Сніпород, Снятин, Горошин, Синець (*с. Сенча на Лохвиччині*), Клепач (*с. Клепачі на Лубеничині*). Ще згадуються міста Утешков (*очевидно с. Тишки на Лубеничині, де навпроти, на правому березі р. Удаю в урочищах Коломак і Заудай розташоване давньоруське городище і могильник*), Ворона (*очевидно с. Вороненці на Оржиччині, де існували рештки давньоруського поселення та кургани; можливо це селище згадується в “Поученні” Володимира Мономаха під 1097 р. як “Воронище”*), Сал (*вірогідно, це городище, яке в народі називають Саливоновим городищем, розташоване за с. Хитці на Лубеничині в урочищі Коломак*), Пес’ї Кості (*вірогідно, воно було поблизу нинішнього с. Чутівка на Оржиччині, де поряд із давньоруським городищем розміщені кургани, які місцеве населення називає Песиголовецькими могилами*) [11].

На думку В. Посухова, у літописному “Списку...” названі не всі тодішні міста, а лише найголовніші фортеці. Дослідник вважає, що існувало поселення й поряд з с. Свиридівка Лохвицького району. Як доказ його існування залишилися топоніми: кургани Дитинець, Красні Могили, урочища Турове, Оселище, Вили. Розташоване неподалік Римове болото, урочище Рим та Римський шлях вказують на те, що Свиридівське городище є літописним Римовим. Поселення пережило половецький розгром і монгольську навалу. Приблизно у середині XV ст. поселення було перейменоване намісником Київського князя Свиридовим. Усі ці поселення розташовувались у лісовій частині Полтавщини у Посуллі, де на своїх традиційних територіях жило осіле, переважно українське, населення [11].

У степовій зоні переважно проживало кочове тюркомовне населення. Про це свідчать гідроніми: назва рік Кагарлик, Тагамлик, Омельник, Манжелія, Чумгак, Татарин²⁸ та ін. Там виникали й постійні поселення – ремісничі центри кочівників, наприклад Кременчук²⁹.

Сліди перебування ставки одного із золотоординських ханів знайдено у м. Кобеляки³⁰ [11].

Скориставшись ослаблення руських земель під час монголо-кипчакської навали і феодальної роздрібненості, литовські князі з XIII ст. почали завойовувати західно-руські князівства. Для приєднання українських земель литовці використали прагнення місцевого населення визволитись з-під Золотоординської кабали. На початку 60-х років XIV ст. великий князь литовський Ольгерд (1345 – 1377 рр.) приєднав до Литви Київщину і Переяславщину. Таким чином, Полтавщина опинилася у складі Великого князівства Литовського [7].

Приєднані до Литовського князівства руські землі спочатку мали статус автономних удільних князівств, які очолювали місцеві руські князі або члени литовського великокнязівського роду Ольгердовичів. Після Кревської унії 1385 року і одруження великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою (1386 р.), Ягайло був визнаний польським королем, а Велике князівство Литовське разом з Руськими землями було приєднано до Польщі. У цей час Полтавщина входила до Київського князівства, а після його ліквідації у 1394 році – до Київського намісництва, пізніше – воєводства [7].

Першими вогнищами поновленої колонізації дослідник Лев Падалка вважає місцевість Сніпорожа (*Сніпорода або Сліпорода*) у Посульсько-Удайському підстепу та правий берег ріки Ворскли у Псельсько-Ворсклянському підстепу*.

Поновлена колонізація краю тісно пов'язана з колонізаційною діяльністю в Південно-Руських степах великого князя литовського Вітовта, який все своє довге князювання (1392 – 1430 рр.) невпинно боровся з ордою. Вітовт, для укріплення Русько-Литовської держави, уміло використовував розпад Золотої Орди, який проявлявся внутрішніми заколотами племен різного походження. Для боротьби з ними Вітовт колонізував прикордонні з монголами окраїни своєї держави ординськими елементами, що відійшли від Орди [12].

Порівняно з Київськими князями становище Вітовта було більш сприятливим. Йому випало привертати не лише більш культурні елементи з тих, що боролися з Ордою, але й тих, що тяглися до руського світу – споріднені з Руссю, на що вказують наслідки колонізації.

* Дослідник Л. Падалка із цих місцевостей виділяє перший період поновленої колонізації полтавської території.

Рисунок 1.14 – Експансія Литви на землі Русі 13 – 15 століття

У серпні 1399 року відбулась битва Вітовта з татарською ордою Темір-Кутлука на Ворсклі. Район битви окреслений назвами Вітова

Могила (*тобто Вітовтова*), Геєна (*Едигеєві*) могили і місцина Січ, поблизу сіл Дем'янівки і Лихачівки (*на Котелевщині*) та Опішні (*на Зінківщині*). Тут литовсько-руські дружини, які підтримували союзного татарського хана Тохтамиша, незважаючи на свою численність, зазнали поразки від Тамерланових полчищ під проводом хана Едигея. Ця битва тоді наклала великий відбиток на розвиток нашої місцевості. Внаслідок поразки українсько-литовського війська Полтавщина була сильно розорена татарами [9, 11, 12].

Після цієї поразки Вітовт у першій чверті XV ст. здійснив ряд переможних походів у глибину татарських володінь, аж до передгір'я Кавказького гірського хребта, у землі стародавньої Кабарди, Черкас П'ятигорських та ін. Наслідком цього походу був прихід у середнє Подніпров'я одного з основних етнічних елементів нової колонізації на широких просторах середнього Подніпров'я – так званих Черкас П'ятигорських. Вони довгий час рухалися з Прикавказзя у межі Русько-Литовської держави і колонізували на Подніпров'ї прикордонну з татарами полосу не залюднених земель [12].

1.5. Козацька доба

Після Люблінської унії 1569 року, яка остаточного закріпила союз Литви і Польщі, більша частина українських земель увійшла до складу Польщі, а в першій половині XVII ст. майже всі землі, заселені українцями (*крім Закарпаття та степів на схід від теперішньої Полтавщини*), опинилися у складі Речі Посполитої.

Після Кримського походу Вітовта, у Подніпров'ї з'явилися П'ятигорські Черкаси, на чолі з княгинею, які поселилися частково на правому березі Дніпра під захистом Черкаського замку, частково по Лівобережжю у межах пізнішої Полтавської губернії по річці Сніпород³¹. Туземні жителі Сніпороду були переселені під захист Канівського³² замку. Про це говорить канівська легенда, задокументована у 1552 році, менш ніж через сто п'ятдесят років після приходу на Подніпров'я самої значної колонізаційної черкаської хвилі [12].

Багато актів Московської держави кінця XVI і першої половини XVII ст. показують Черкасів дуже рухливими з яскраво вираженим характером добувників. Мирними колонізаторами степів і передстепів (*лісостепів*) була відносно невелика частина Черкас, а решта їх були добувниками, які спустошували татарські улуси і нападали на прикордонні містечка Московської держави, часто грабуючи мирних жителів, а потім безслідно зникаючи у степах.

Рисунок 1.15 – Українські землі після Люблінської унії 1569 року

У культурно-громадському побуті Черкаси були близькими нечисленним місцевим (*туземним*) елементам українських степів у межах Русько-Литовської держави. Ця близькість культур сприяла пізнішому їх злиттю з місцевим населенням дніпровського Лівобережжя. В актах Московської держави Середнє Подніпров'я переважно називається краєм Черкаським, а населення цього великого краю – Черкасами [12].

Не лише Дніпровське (*Запорозьке*) козацтво, яке утворило козацтво міської України і “Низове військо Запорозьке”, але й Донське – має походження від Черкас П'ятигорських. Доведено, що черкаський племінний елемент вийшов з надр Чорноморської (*Тмутараканської*) Русі, яка у VIII ст. була значною політичною організацією на берегах Чорного та Азовського морів. Такий один з основних племінних елементів Полтавського краю – Черкаська хвиля поновленої колонізації, що прийшла на Полтавську територію на початку XV ст. [12].

У першій чверті XV ст. на територію Полтавщини направився другий, менш значний, колонізаційний потік, із-за меж Нижньої Вол-

ги, де у той час знаходився центр монголо-татарської Золотої Орди. На початку XV ст. у Поворсклі з'явився татарський мурза Лекса (*чи Лексада*), на чолі татар, які виділились із Золотої Орди. Лекса (*після хрещення Олександр*) став родоначальником князів Глинських. Він одержав від Вітовта у ленне володіння землі по середній і нижній течії Ворскли з притоками Мерлою³³, Коломаком³⁴, Кагарликом, які називались Глинщиною і займали площу біля 75 кв. миль³⁵. У 1498 році “север Глинщина и у Ворскла и Мерла реки от верховья до устья” належали князям Глинським черкаської лінії [12, 13].

У 1440 році відновлено Київське князівство, а у 1461 році король Казимир перетворив його на Київське воєводство і ввів на Русі-Україні адміністративний поділ, як і в Польській державі. Були запроваджені каштеляни і старости, яким король роздавав у дожиттєве володіння землі з селянами і містами. У 1500 році на посаду першого Руського гетьмана, з правами намісника, був призначений свояк польського короля Олександра П. Лянцкоронський. З його дозволу козаки почали поселятись вздовж обох берегів Дніпра. Вище порогів козаки поділились на низових запорожців та городових (*українських*). Городові козаки мали родини і господарство, а за потреби йшли на війну. Вони заселили, переважно, південну частину Полтавщини, територію, яка пізніше увійшла до складу Кобеляцького і Костянтинградського повітів. Після страти козаками Лянцкоронського на місце гетьмана було обрано Ружинського (1514 – 1534 *рр.*). Новий гетьман розділив козаків на двадцять полків (*по 2 тис. чоловік*), які складались із сотень. З того часу на Полтавщині з'явилися козацькі полки³⁶: Гадяцький, Кропивенський, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький [7].

Князь-намісник руський (*пізніше гетьман*) сидів у Черкасах. Територія України була поділена на воєводства. Більша частина Полтавської території увійшла до складу Київського воєводства. З 1471 року тут було створено два несудових староства, які знаходились у Переяславі і Лубнах. З 70-х років XV ст. Полтавщина підпорядковувалась Черкаському староству Київського воєводства [7].

Історичні джерела кінця XV та початку XVI ст. відзначають існування літописного туземного племені “Сівера” (“*Севрюків*”, *пізніших історичних згадок*) у місцевостях верхньої течії річки Сули, у межах Литовської Русі, поряд з прикордонним Путивльським повітом Московської держави. Посульські “Севрюки” у певній мірі змішані з тюрським елементом (*половцями*). Відомо, що “Севрюки” у 1513 та 1517 роках надавали інформацію Московським послам і гінцям про

сухопутний шлях з Путивля на Крим. Цей шлях, у межах Полтавської території, пролягав по водорозділу Хорол³⁷ – Псел від верхньої течії річки Сули до гирла Псла [12].

За “Люстрацією Київського воєводства 1616 року”, Севрюки в межах Полтавської частини Черкаського староства були данниками місцевих земель (*тогочасних дворян*), які користувались шляхетськими правами і володіли землями вздовж різних “Сіверських” рік. Севрюки (*Sewruki*) перебували під юрисдикцією лише своїх поміщиків, їх відношення до представника королівської влади – пана старости обмежувалось оплатою куниці, особливого податку, який брався у вигляді міху куниці за дворове місце в межах острогу. Севрюки не підлягали обкладенню податком на користь королівської казни. У Люстрації 1616 року “Вхідна земля”³⁸ північної Ворскли з ріками Полужер’єм³⁹ (*Полужір’я*) та Кустоловим⁴⁰ значиться як ленне володіння, уже не князів Глинських, а шляхтича Василя Міленіна, одержане його предком від польського короля Сігізмунда-Августа і підтверджене королем Генріхом, з деякими змінами ленних відносин. Залежність землевласника від польської корони проявлялась лише військовою службою у королівському війську [12]. У 1616 році Севрюки на Ворсклі перебували у власності різних земель Проскурів, Байрузів та ін. У 1628 році “уходи Ворсклы пустини незаселенной”, серед інших, мали і Пашкевичі [13].

На початку XVI ст. Полтавщина стала ареною затяжного військового протистояння у середовищі сусідньої держави Золотої Орди. У середині червня 1502 року у гирлі р. Сули відбулась битва між військами золотоординського хана Ших-Ахмета та його підданого кримського хана Менглі-Гірея (*очевидно поблизу Горошина, де татари завжди переправлялись через річку*). Менглі-Гірей розбив Ших-Ахмета, після чого Велика (Золота) Орда розпалась. Відтоді набіги кримського хана відбувались майже щороку, не одержуючи належного відпору. Польська держава, намагаючись розправитись з протидією українських земель (*шляхти*) ополяченню і покатоличенню за допомогою татарських набігів, не звертала на них жодної уваги. Опір української шляхти було зламано лише після придушення польською адміністрацією виступів найвпливовіших на Лівобережжі князів Глинських, які змушені були тікати до Московської держави. Очевидно у цей час від татарських набігів на Полтавщині зникло багато давніх поселень, а на полтавських ріках були зруйновані всі прикордонні фортеці. Колишні обжиті місця перетворились на “уходи”, або “пустки” по Сулі та Ворсклі, згадувані в історичних джерела XVI ст. [11].

Найбільш спустошливим серед татарських розорень в межах Полтавської території був набіг кримського хана Менглі-Гірея (1482 р.). Тоді татари розорили усе Подніпров'я по обох берегах, але найбільше постраждало Лівобережжя. Із джерел видно, що тут, після спустошення Батиєм, залишки туземного сіверського населення разом з потомками втікачів 1239 року, що повернулись на старі попелища, до кінця XV ст. вже відновили декілька міст. Після повторного розорення, залишки вцілілого населення краю тримались, головним чином, під захистом Черкаського і Канівського замків на правому березі Дніпра. Вони вели напівкочовий спосіб життя, перебуваючи у зимовий час в межах міських стін, а решту річного часу промишляючи на своїх більш чи менш віддалених землях “уходах” або “входах”. “Ухожаї” займались рибальством, мисливством, бджолярством, ловили бобрів. Промислова діяльність велась майже виключно у річкових долинах, на степових плато з'являлись лише “копачі-драби”, які розривали степові могили в пошуках скарбів [12].

Велика кількість Канівських уходів за місцем розміщення відносились до Полтавської території. Очевидно і населяли Канів на той час туземці – вихідці з цієї ж території, як це було і раніше, за переказом, записаним люстраторами від канівських дідів. Вони свідчили про давнину, яка притягувала Канівський замок до названих земель. Канівські уходи тяглись суцільною полосою по річці Сулі, від її гирла до кордонів з Московською державою вище Ромен, а також по притоках Сули Оржиці⁴¹, Сліпороду (*Сніпороду*), Удаю, Мнозі⁴², Сулиці. Крайньою межею поширення канівських уходів на сході була місцевість у гирлі річки Хоролу поблизу стародавнього Голтова (*Говтви*) [7, 12].

Уходи поділялись на: 1) замкові, які були державною власністю і перебували у віданні старост – представників місцевої адміністративно-судової влади; 2) церковні і монастирські, передані у володіння церков і монастирів як пожертви; 3) землянські – власність землян-шляхти з часів Люблінської унії; 4) бояр⁴³ і міщан⁴⁴ як станів повноправних щодо прав особистих і майнових, але непривілейованих; 5) уходи “отчичів”, якими розпоряджались старости до того часу, поки не знаходились і не відновлювали своїх прав спадкоємці. Уходи першої та останньої категорії, як правило, здавали в оренду.

У Придніпровській долині у межах Полтавської території було дев'ять уходів, які тяжіли до Черкаського замку. Поміж ними сім замкових: Воловський, Керменчуцький (*Кременчуцький*), Лісок, Песельський (*Псільський*), за Ревучем, Кешенський (*Кишенський*)⁴⁵, Вовчий острів та два монастирських уходи біля гирла Сули і Пивів (*де Пиво-*

гора) [6]. Крім того, три Черкаських уходи відносились до річки Орелі та ряд уходів – до річки Ворскли з яких точно позначений уход Глинського (сучасне с. Глинськ біля р. Ворскли колишнього Зіньківського у'їзду) “у Съвері на р. Ворскле” [12].

Про уходи на Ворсклі (*Кишеньківський та ін.*) у середині XVI ст. (1552 р.), з посиланням на польські джерела, згадується у праці [14], але згадок про тогочасні поселення немає.

У Черкаських землях, за Люстрацією, існували ті ж самі промисли, що і в “Канівських уходах”, з тією лише різницею, що вони були небезпечніші в наслідок близькості татар. Черкаські уходи частіше віддавали у користування “чужогородцям”, які пропонували старостам більшу платню порівняно з черкаськими обивателями.

Землеробський промисел у Канівських і в Черкаських межах у першій половині XVI ст. був у початковому стані. У Черкаському старостві бояри і міщани обробляли землю на свій розсуд де хто хотів. У Канівському старостві бояри могли обробляти землю на свій розсуд, міщанам біля 1552 року необхідно було платити десятину збору на користь князя Володимика Путивльського. На це скаржились канівські міщани люстраторам, оскільки раніше цього не було, бо землеробство здавна вважалось вільним [12].

Потужне поновлення колонізації Полтавського краю почалось з Польсько-Литовського періоду, після політичної Люблінської унії 1569 року*. Поновлення колонізації м. Переяславля, яке відбувалося з дозвільної королівської грамоти на старому пустому городищі, очевидно, на місці давнього Переяславля, відноситься до 1580 року [12]. Після приєднання Волині і Києва до Польщі змінився головний напрямок колонізаційного руху. Якщо раніше він ішов з півночі на південь, то після унії розпочався рух із заходу. У цей час на Полтавщину проникають вихідці з Польщі: жовніри, духовенство, шляхта, ремісники, селяни. Так, у кінці березня 1581 року на полтавські землі прибув загін чисельністю 530 поляків (*шляхти і козаків з Познані, Кракова, Лукова, Стенжичі, Сандомира, Грубешова та ін.*).

* Дослідник Л. Падалка з цього часу виділяє другий період поновленої колонізації полтавської території. Люблінська Унія докорінно змінила обстановку в Східній Європі. Литва, а разом з нею Білорусь і більша частина України були поглинені магнатською Польщею. Починається національно-визвольна боротьба нашого народу проти польсько-шляхетського панування (повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, Я. Остряниці, П. Бута та ін.), яка знаходить своє завершення у часи Хмельниччини.

Політика польського короля Сігізмунда III по відношенню до татар, за якою король надав їм нові колонії, сприяла і їх розселенню в Україні. На Полтавщині знаходимо села з татарськими назвами Келеберда, Ірклій, Глем'язов, Коврай, Ташань та ін. [15].

У XVI ст. колонізація Полтавщини відбувалась у її північній лісистій частині. Тут колонізаційний рух ішов по старих слідах: заселялись давні городища, селища, пустощі, залишені жителями під час набігів кочівників. Північ Полтавщини, у значній мірі, заселялась прибульцями – біглими, але не з далеких країн, а переважно із сусідньої Київщини та Чернігівщини. На той час найбільше вихідців з інших місць було в Прилуках⁴⁶, Пирятині, Жовнині, Синчі. Далі на південний-схід, в басейні річки Псла, у 1616 році вже з'являється містечко Голтва³⁷, у 1622 році поселення Манджаля, на річці Хорол Миргород. У 1626 році в джерелах зустрічаємо, очевидно поновлені, поселення Гадяч, Рашова, Лютинка, Зіньків, Більськ, Глинськ, Полтава. У 1636 році утворюється “Селітрова держава”.

На південній Полтавщині колонізація проходила новими шляхами, бо там старі, залишені городища, не були численними. Після поновлення колонізації у кінці XVI ст. етнографічний склад населення на Полтавщині не змінився. Тут, як і раніше, домінуючим племінним елементом залишились українці, серед яких губились білоруси та інше населення слов'янського і неслов'янського походження [15].

Після Люблінської Унії (1569 р.) і заміни на Подніпров'ї влади Русько-Литовської держави владою Речі Посполитої, колонізація, яка на початку розвивалась повільно, спочатку направилась на “старожитню” західну частину Полтавської території, де в першій чверті XVII ст. почало формуватись нове Переяславське староство і розширюватись давнє староство Черкаське.

Як поселення Полтавської території, які відносяться до Черкаського староства, у 1616 році, в акті Люстрації відзначені міста Пісчана (тепер Пісчане Черкаської обл.), Золотоноша, Домонтів, слободи Ірклій, Кропивна (Золотонощина), Олтава (теперішня Голтва на р. Голтва). До Черкаського староства входила і “Вхідна Сіверська земля Ворскла”, яка на початку XV ст. прийняла до туземних “сєврюцьких” татарські чи отатарені елементи. Люстратор 1616 року зазначив, що ця земля була у ленному володінні шляхетного Василя Міленіна і, як така, люстрації не підлягала. З огляду на те, що ленні відносини шляхетного Міленіна обмежувались лише військовою службою у королівському війську з відповідним військовим загоном, маємо підстави вважати, що козацтво, як необхідний в місцевих умовах військовий

елемент, на той час починало формуватись і в Поворсклі. Зважаючи на обмежене поширення осаджених поселень в цій місцевості у другій чверті XVII ст., коли колонізація лише починала направлятись на Полтавську територію, чисельність козацтва тут, очевидно, була незначною [12].

Численний вищий стан колишньої Русько-Литовської держави, в більшості вже окатоличений, був зорієнтований на “креси” – вільні прикордонні з татарами землі, які перебували у державній власності. При наданні державі певних послуг, а то й без заслуг, а лише на правах загальних привілеїв стану, підприємливі шляхтичі одержували від корони нерідко великі площі таких земель для заселення, оскільки заселення “кресів” вважалось складовою державної оборони. Устремління шляхти на “креси” підігрівалось ще й тим, що на ці окраїни ще раніше пішла значна частина населення центральних областей держави з метою найти тут позбавлення від економічного і релігійного гніту з боку шляхти.

Таким чином, представники вищого стану з’явилися на окраїнах по слідах біглих селян, які шукали волі серед степових просторів. Нерідко траплялось, що привілейовані особи, одержавши королівські грамоти на володіння землями, які вважались пустими, знаходили їх заселеними спонтанною народною колонізацією. При цьому, оскільки вся система державного правління перебувала в руках шляхетного стану, недавні поселенці змушені були зніматись з новозайнятих місць і вирушати далі у степ. Такі переміщення новоосілого населення відбувались і в разі збільшення податків та повинностей колонізаторами у своїх володіннях, населення з таких помість розбігалось [12].

Переміщення прибулих народних елементів на Полтавську територію значно зросло протягом другої чверті XVII ст. Це проявилось масовим рухом пригніченого правлячим помісним класом сільського населення переважно, з північної Київщини, Брацлавщини, Поділля, де проти колонізаторів вже відбувались козацькі повстання [12].

Заселення Поворскля у 30-х роках XVII ст. також має характер шляхетсько-русько-польської колонізації. “Тарища подимного податку” 1631 року відзначає тут декілька поселень з незначним числом дворів “покірних” підданих та городників. Одним з поселень шляхетської колонізації у цих землях була і сучасна Полтава. У королівській грамоті 1630 року вона названа “слободою” і була віддана на “держання” шляхтичу Обалковському. “Пуста слобода” Полтава була віддана названому шляхтичу “із всіма полями, лугами, ґрунтами, лісами, озерами, ріками, та іншими приналежностями”, з правом заснування

сел і містечок та з умовою “держання” до волі королівської [12]. У 1636 році тут згадуються міста Білиполв (*Білики*) і Санджаров⁴⁸, що входили до складу Черкаського староства [14].

Рисунок 1.16 – Київське воєводство у 1635 році

На кінець першої чверті XVII ст. землі Полтавщини розподілялись між округами (*обводами*) Черкаським, Переяславським і новоствореним Миргородським, що входили до Київського воєводства.

Черкаський округ охоплював землі по обидва боки Дніпра і включав “грунт домонтовський”, землі по ріках Супої, Золотоноші, Кропивні, Ірклію, на нижньому Посуллі, нижньому Пслі, на нижній Ворсклі і на Орелі. Він складав територію близько 330 квадратних миль. На 1625 рік тут налічувалось близько 80 сіл, 1600 димів (*хат*), 9000 жителів.

Переяславський округ займав середнє Посулля, частину верхнього Посулля з Удаєм (*центр так званої Вишневеччини*), землі по нижньому Трубежу, Супої і по річці Хоролу. Тут було також близько 330 квадратних миль, на яких налічувалось 65 сіл, 1300 димів, 7800 жителів [12].

Миргородський округ, який на початку XVII ст. виділився з Переяславського, на той час був заселений досить рідко. До нього входила територія пізніших уїздів: Гадяцького, Зіньківського, Полтавського, Миргородського і половина Хорольського. Тут, на площі 225,46 квадратних миль, знаходилось всього два міста – Хорол і Миргород⁴⁹, біля 30 сіл, 600 димів, 3600 жителів. Округ охоплював землі по середній та верхній течії Хоролу і по середній течії Псла та Ворскли [7, 12, 16]. У 1596 році землі між Псом і Ворсклою були покриті лісами та болотами, на лісних полянах паслись табуни коней і стада рогатих тварин. Боплан писав про існування лісів по Лівобережжю Псла, по всьому нагірному березі Ворскли від Полтави до кордонів з Московською державою та по лівому березі Ворскли і Мерла [17].

У цих округах теж було ряд волостей. У XVII ст. простір між Псом і Хоролом, площею понад 400 квадратних миль, належав до королівських володінь. Тут були волості Кременчуцька (або Говтвянська) на нижньому Пслі до Говтви; по середній течії Хоролу і Псла – волость або округ Миргородський; по верхній течії Псла – волость або тракт Гадяцький, який у першій чверті XVII ст. був ще “впусть”. Значилась лише слобода на Сарському Городищі, яка належала до Черкаського староства. На просторі по Ворсклі були “мисливські уходи”, а верхня течія Ворскли (по Мерлу і Коломаку) та Псла вже відійшли до Московської держави. Нижня течія Ворскли від Дніпра до Сенчарівського (Санжарівського) перевозу залишалась за Черкасами [7].

У другій чверті XVII ст. на карті Боплана [17] в межах Полтавщини знаходимо більше 300 поселень (міст, слобод, сіл). Поселення розміщувались виключно біля рік і озер. Найщільніше була заселена територія по річці Сулі, в басейні якої нараховувалось 164 поселення. Найбільше були заселені притоки Сули – річка Удай з притоками, де знаходилось 69 поселень, і річка Оржиця, де було 17 поселень. Очевидно, і в першій половині XVII ст. захищеність місцевості непрохідними ярами та багnistими болотами мала важливе значення при виборі місця поселення.

Відкрита для зовнішніх нападів Дніпровська долина була заселена відносно слабо. На всьому її просторі у межах Полтавської території нараховувалось 29 поселень, з яких 20 розміщувалось на Переяславському Подніпров'ї.

Східніше Сули колонізація у другій чверті XVII ст. слабшала, ніби повторюючи стару (до монголо-кінчакської навали) традицію киево-руської доби. Вірогідно, небезпека нападу кочівників на той час

була суттєвою. У системі річки Псла у другій чверті XVII ст. було 71 поселення, з яких 42 припадало на сильно заболочену річку Хорол.

По річці Ворсклі в усьому її басейні на Полтавській території налічувалось всього 9 поселень [12].

На карті Боплана [17] на Полтавській території нанесено 34 укріплених міста та 12 укріплень меншого розміру, які належать до попередніх історичних епох, зокрема доби Русі та більш віддалених епох. Серед невеликих укріплень у басейні Сули зазначені міста Прилуки, Глинськ, Баришівка, Густинь, Пирятин, Сенча, Снітин [12].

У другій чверті XVII ст. в південно-східній частині Полтавщини по ріках Хоролу, Пслу, Ворсклі були земельні володіння потомків і правонаступників попередніх землевласників – Суцанських-Проскурів, Байрузів, Лункевичів, Добрянських та ін., зареєстрованих в актах люстрації другої половини XVI і першої половини XVII ст. Михайло Грибунович Байруз у 60-х роках XVI ст. одержав від короля Стефана Баторія у нагороду за видатні заслуги у рицарських справах вислугу “пустыню къ осаженю людьми”, яка простяглась по ріках Сулі, Удаю, Солониці, аж до гирла Сули, та особливий ухор “Лужок” разом з пожитками і доходами. У документі зазначено про “медову данину з Сівера”, яка віддавалась разом з іншим шляхтичу Байрузу. Це є свідченням того, що на безлюдних посульських рівнинах на той час уцілили зубожілі роди місцевого племені Сівера [12].

У поселеннях “Вишневецьчини”⁵⁰ (*Ісремії Вишневецького*), за інвентаризацією 1647 року, на Полтавській території нараховувалося 34822 господарства підданих (*близько 140000 душ населення*). У Полтаві, за інвентаризацією Вишневецького 1647 року, нараховувалося 812 господарських будинків. За Ворсклою тягся неосяжний степ – “ди́ке поле” [12].

Вишневецьчина бере початок з 1580 року, коли князь Михайло Олександрович Вишневецький⁵¹ випросив у короля згоду “на спущенье” підвладних йому Черкаського і Канівського староств сину Олександру. Молодий князь О. М. Вишневецький, після утвердження на старостві, наказав підстарості пану Ілляшу Боруховському захопити вислугу Байрузи – ріки Сулу, Удай, Солоницю “со всеми уходами, прожитками и приналежностями”. Підстароста у жовтні 1582 року відібрав вислугу Байрузи, залучивши її до Черкаського замку, і наказав підданам платити данину на Черкаський замок. Рішенням королівського суду юридичне право власності М. Г. Байрузи на землі було відновлене, але воно так і залишилось невиконаним.

В актах кінця XVI ст. вказано, що князь О. М. Вишневецький, взамін за Посулля, випросив Байрузі річку Псел на пожиттєве користування, а через півроку він випросив у короля грамоту на пожиттєве право володіння надпсельськими землями для синів Байрузи Семена і Тихона Михайловичів.

Після закріплення у своїй власності земельних володінь по річці Сулі й Удаю О. М. Вишневецький розпочав їх ґрунтовно облаштувати. У Лубнах і Пирятині він збудував укріплені замки та надав цим містам магдебурзьке право. Лубни у свою честь він перейменував на Александров, а Пирятин, в пам'ять про батька, на Михайлов.

Своїми ж земельними володіннями у Поворсклі князь О. М. Вишневецький не переймався. У 1592 році він уступив своє дожиттєве право на сіверські (*зайняті Севрюками*) землі по ріках Коломаку і Щучній шляхтичу Павлу Островському. У 1594 році, у розпал першого козацького повстання під проводом шляхтича Косинського, О. М. Вишневецький помер. Його володіння дістались рідному брату – князю Михайлу Михайловичу Вишневецькому, старості Овруцькому, діяльність якого була зосереджена у Правобережній частині Руського воєводства.

Перед 1609 роком землі над ріками Пслом і Ворсклою (*за тодішніми польськими документами пустиня над Пслом і Ворсклою*) були надані князю М. М. Вишневецькому.

За 1621 рік відомо, що М. М. Вишневецький, одержавши привілей на землі по Пселу і Ворсклі, захопив і землі, які раніше були надані на Черкаський замок, і черкаський староста Януш Острожський змушений був силою відбирати ці замкові уходи назад [12].

По річці Пселу були земельні володіння Семена і Тихона Байрузів, а по Ворсклі – Федора і Остапа Байрузів. У документах ці поворсклянські земельні володіння названі *grunty sywiery (осілости севрюків)*.

У документах за 1611 рік згадується про захоплення князем М. М. Вишневецьким земель по усій Сулі, пустинь Горошин і Сліпород, де “міста садить (*будує*) і пожитки (*данину*) бере” [12].

До 1614 року князь М. М. Вишневецький захопив міста Сенчу і Лохвицю⁵², які входили до складу Путивльського воєводства Московського царства. Після смерті М. М. Вишневецького його володіння перейшли до Ієремії Вишневецького.

Вірогідно, у першій половині XVII ст. королівський уряд вирішив виділити Лівобережну частину Руського воєводства (*всі місцевості Лівобережної України з селітровими промислами*) в окрему дер-

жаву – “Особливе державне володіння”. Це Білгородські, Очаківські, Путивльські дикі поля, поля біля Муравських татарських шляхів та біля рік Псла, Ворскли, Орелі.

Влітку-восени 1646 року Ієремії Вишневецькому належали міста, захоплені ним в інших землевласників: Гадяч, Полтава, Зигмунтов (*пізніше Устивице Миргородського повіту*), Соколова гора (*пізніше м. Сокілка Кобеляцького повіту*), Кременчук, Подолки (*пізніше село Гадяцького повіту*), Добрик (?), Краснопілля (*пізніше м. В. Сорочинці*⁵³ *Миргородського повіту*), Крукполе (?), Лукашевське (?), Борок (*пізніше с. Борки Гадяцького або Зіньківського повіту*), Опочинське (*пізніше Опішне*), Глинськ (*пізніше Роменського або Зінківського повіту*), Лютенська, Зіньків, Олеснов (?), Охтирка, Рахівка (?), та інші містечка [12].

У другій чверті XVII ст. (біля 1630 р.) на Полтавській території було 49 маєтків землевласників, серед них найбільшим був Ієремія Вишневецький.

По річці Ворсклі маєтками у 1630 і 1632 роках володіли Проскура-Суцанський (слобода) та Пашкевич Федір, Луцкевич Іван і Остап Грибунович Байруз (*незаселена пустиня*).

На Полтавській території у 1631 році зареєстровано 484 дими, з них 93 ринкові, що знаходились на ринкових або базарних площах, 158 вуличних, які знаходились у межах міських і містечкових вулиць, 77 димів у передмістях, тобто за містами, і 156 димів без позначення їх місцезнаходження. Найбідніших жител – халуп на всій Полтавській території зареєстровано 225. Таким чином, всього у межах Полтавської території у “Тарифі подимного податку Київського воєводства 1631 року” зареєстровано більше 700 жител – об’єктів подимного податку [12].

Населення Полтавського краю прагнуло до стійкого побуту і не могло миритись із залежністю від милості привілейованого класу. Тому воно масово приєдналось до козацького повстання у 1648 році під проводом гетьмана⁵⁴ Богдана Хмельницького*.

Перемоги козацького війська чергувалися з поразками козаків і репресіями польської влади. Найбільш жорстокі репресії на Правобережжі на Брацлавщині і Поділлі викликали з цих земель широкі потоки народної колонізації на найближчу до Дніпра Лівобережну Україну, зокрема, на Полтавську територію [12].

* Дослідник Л. Падалка з цього часу виділяє новий – третій, найбільш яскравий період відновленої колонізації на Полтавській території.

Колонізація другої половини XVII ст., майже виключно козацька за своїм характером, проходила головним чином біля південно-східних меж Полтавщини, де пізніше з'явилися повіти, потім уїзди Кременчуцький, Хорольський, Миргородський, Зіньківський, Полтавський, Кобеляцький. За річкою Ворсклою, у межах пізнішого Костянтинградського повіту, колонізація на той час ще не відбувалась [12].

Рисунок 1.17 – Українська козацька держава часів Богдана Хмельницького

На Полтавській території протягом третьої чверті XVII ст. утворилось сім полків Війська Запорозького: Переяславський, Кропивенський (також Ірклівський), Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький (він же Зіньківський), Полтавський, в яких було 114 козацьких сотень. Полкові міста і значна частина сотенних були приурочені до тих місцевостей, де раніше вже існували стародавні міста і містечка. Козацькі полки на Полтавській території виникли одночасно під час козацького повстання 1648 року, що проходило під проводом Богдана Хмельницького.

Переяславський полк, пов'язаний із влаштуванням замків для оборони краю у перші часи козацтва, був одним з найсильніших козацьким полком на Полтавській території. Він займав землі усього піз-

нішого Переяславського повіту (*десять сотень*), західну полосу Пирятинського повіту (*Яготинська сотня*), північно-східну частину Золотоніського повіту (*Гельмязівська сотня*) і сім сотень у прикордонних уїздах Чернігівської губернії. У 1667 році п'ять сотень Переяславського полку на Чернігівській території відійшли до Київського полку, а вісім сотень ліквідованого Кропивенського (також Іркліївського) полку були включені до складу Переяславського полку.

Іркліївський полк з полковим містом Іркліїв (*пізніше Золотоніського повіту*) після року існування був перетворений у Кропивенський полк, який складався з Іркліївського та суміжної частини Лубенського полку. При цьому друга частина Лубенського полку у 1649 році відійшла до Миргородського полку. У такій конфігурації Кропивенський полк існував до 1658 року, коли у часи гетьманства Івана Виговського він знову розділився на Іркліївський і Лубенський. Через рік існування Іркліївський полк був ліквідований, а його сотні увійшли частково до складу Переяславського полку (*у кордонах Золотоніського повіту*), частково до складу Лубенського (*у кордонах Лубенського, Пирятинського і Лохвицького уїздів*).

Прилуцький полк мав найменшу територію і був найгустіше населений. Він займав територію всього пізнішого Прилуцького повіту та прикордонних частин Роменського (*Липовчанська сотня*) і Лохвицького (*дві Варвинські сотні*) уїздів; дев'ять з двадцять однієї сотні всього полку були розміщені у суміжних місцевостях пізнішої Чернігівської губернії.

Лубенський* і Миргородський полки, які неодноразово змінювались територіально, займали середню частину пізнішої Полтавської губернії. Лубенський полк довгою смугою тягнувся по обидва боки річки Сули протягом усієї течії, від кордонів з Курською губернією до впадіння у Дніпро. До Лубенського полку належали поселення по ріках Оржиці, Удаю (*вниз від Журавки Пирятинського повіту до впадіння у р. Сулу*) і по густо населеному притоку Удаю – Мнозі. Лубенський полк виник у 1648 році, коли Ієремія Вишневецький був вигнаний з Лівобережної України. Після Зборівського договору у 1653 році Лубенщину було переведено до Миргородського полку, але у 1658 році Лубенський полк знову відновився. Проте, не маючи сильних керівників, років через п'ять після свого утворення Лубенський полк розпався і увійшов до складу більш сильного Миргородського полку.

* Гербом полкового міста Лубен з часу Вишневецьчини було зображення руки з булавою в пам'ять про минуле значення цього міста – центру краю у минулому.

Миргородський полк складався переважно з густо розміщених поселень по річці Хоролу і по середній та нижній течії Псла, на лінії якого відбувалась боротьба урядовців Полтавського і Миргородського полків за підпорядкування розміщених тут козацьких сотень, що складалися переважно із Задніпрян. У цьому протистоянні переміг Полтавський полк. Після поразки гетьмана Івана Виговського, прихильником якого був Миргородський полковник Григорій Сахненко-Лісницький, до Полтавського полку перейшли Шишацька, Яреськівська, Богачанська, Білоцерківська, Остапівська і Голтвянська сотні, де і залишалися до кінця “гетьманщини”. Миргородський полк відіграв важливу роль в історії козацької України. Виходцями полку був ряд видатних діячів козацької доби. Першим Миргородським полковником був Матвій Гладкий, відомий своїм протестом проти укладання Білоцерківського договору з поляками (1652 р.), що суттєво обмежував права козацтва. Після того як на генеральній раді козацької старшини М. Гладкий різко виступив проти плану Хмельницького перейти під покровительство турків, розгніваний Б. Хмельницький, за рішенням військової комісії, наказав його стратити [12].

Гадяцький полк мав полкове управління з самого початку Хмельниччини. Начолі полку стояв соратник Б. Хмельницького полковник Бурлай. Деякий час полк існував під статусом особливого староства, під наглядом Полтавського полковника. Близько 1661 року Гадяцьке староство знову одержало полковий устрій і при гетьманстві Брюховецького, за місцезнаходженням полкової адміністрації, називалось Зіньківським полком. У цей час у полку налічувалось 12 сотень, які займали територію пізніших Гадяцького та частини Зіньківського і Миргородського повітів і територію Котельв'янської сотні. Після Брюховецького Зіньківський полк перейменували на Гадяцький з переміщенням і полкової адміністрації. У полку неодноразово змінювався склад полкових сотень. Так, Зіньківську, Опішнянську і Ковалівську сотні було включено до Гадяцького полку, Котельв'янську сотню з гетьманського полку переведено під управління слобідських полків, що підпорядковувалися центральній державній владі, більш сильній у Слобідській Україні. Бірківську сотню, що існувала на початку, пізніше було ліквідовано. У третій чверті XVII ст. в Гадячі і Зінькові було утворено ще по одній сотні, що свідчить про притік новоселів у ці поселення [12].

Полтавський полк, заснований Мартином Пушкарем, у козацьких літописах зветься “правдомолвним”. Він був найсильнішим з козацьких полків на Полтавській території. На думку дослідника Л. Па-

далки, заснували полк вихідці із Поділля. Від самого заснування у 1649 році, полк, разом з Гадяцьким староством або “ключем”, займав приблизно територію пізніших Гадяцького, Зіньківського, Полтавського, Кобеляцького, частини Миргородського і Хорольського повітів (до р. Псел).

Рисунок 1.18 – Українська козацька держава у 1658 році

У найбільш густозаселеному Гадяцькому повіті було 8 полкових сотень, у Зінківському – 5, у Полтавському – 3 (*всі у Полтаві*), у Миргородському – 2, у Кобеляцькому – 1 (*у м. Кобеляках*). Після 1660 року, у полку утворились Старо- і Ново-Санжарівська, Біликівська, Соکیلська, Кишенська та Переволочанська сотні [12].

Близько 1674 року, перед турецькою загрозою за гетьманства Дорошенка, з'явилась Задніпровська колонізаційна хвиля, яка принесла переселенців з Уманщини, що населили Нехворощанську, Маяцьку і Царичанську сотні. Бігли з Поділля Ладиженчі заселили Китай-Город. Переселенці із Запорозьких зимівників утворили Орлянську сотню. Останні з названих п'яти сотень, які примкнули до Полтавського полку, утворили Орельську паланку “Низового війська Запорозького”. Маючи проміжне положення між Гетьманщиною і Запорозжям, вони мали можливість, за необхідності, триматись тієї чи іншої сторони.

Останніми виникли “Нова Полтавська” сотня, яка займала Кобищани, і Решетилівська, що утворилась у кінці першої або на початку другої чверті XVIII ст. Час виникнення цих сотень є межею закінчення масового руху населення на Полтавську територію з правобережжя Дніпра [12].

У 1648 році в Переяславі нараховувалося 6 козацьких сотень. Значними центрами козацтва були Прилуки і Миргород в яких нараховувалося по 4 козацькі сотні, Полтава та Іркліїв мали по 3 сотні, Лубни, Пирятин, Чорнухи, Варва, Гадяч, Зінків – по 2 [12].

Утворені у межах водорозділів Сула – Псел і Псел – Ворскла Полтавський і Миргородський козацькі полки мали у своєму складі численні елементи Задніпровської колонізації, переважно другої чверті XVII ст. Після смерті гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (1622 р.) Правобережне козацтво виступило проти введення унії, що проявилось козацькими повстаннями: Жмайла (1626 р.), Тараса Трясила (1630 р.) і Павлюка (1635 р.). Ці повстання були жорстоко подавлені коронними військами Польської Речі Посполитої з наступним укладенням мирних договорів на важких для козаків умовах. З цього часу відкрились, не існуючі раніше у такій великій кількості, потоки колонізації з Правобережжя Дніпра у межі водорозділів Лівобережної України Сула – Псел і Псел – Ворскла. Придушення наступного повстання під проводом гетьмана Остряниці (1637 р.) привело до колонізації території Слобідської України за річкою Ворсклою [12].

Актом Російської імперії 1773 року про закріпачення поспільства у Лівобережній Україні у розпорядження козацької старшини було

Значний фонд для пізнішої колонізації являли собою землі, які дістались найбільшим “господарникам”, енергійним представникам козацької старшини та іншим урядовцям вищої сфери шляхом дарування. Таким чином утворилось багато великих землеволодінь у Пирятинсько-Золотоніському степу, а також у степових просторах по водорозділах Сула-Псел (*Хорольський і Миргородський степи*) та Псел-Ворскла (*Зінківсько-Миргородський, Полтавський і Кобеляцький степи*).

Пирятинсько-Золотоніський степ колонізувався на значному просторі стороннім збірним населенням з різних, часто далеких для Полтавської території, районів Росії. Ця колонізація частково супроводжувалась козацько-старшинською колонізацією, яка йшла слідом [12].

У 1765 році територія Полтавського полку (*крім Полтави, Будищ і Решетилівки*) увійшла до Дніпровського пікінерського полку новоствореної Новоросійської губернії. До складу Новоросійської губернії входило три провінції: Єлизаветинська (*на Правобережжі*), Катерининська і Бахмутська (*на Лівобережжі*). Провінції територіально розподілялися на полки, а полки – на сотні. Кременчук увійшов до дев'ятої роти Дніпровського пікінерського полку. 26 березня 1765 року Кременчук став губернським містом Новоросійської губернії [7].

З 20 жовтня 1775 року до Новоросійської губернії було віднесено Омельник і Потоки Миргородського полку і п'ять сотень Полтавського полку: Полтаву з її трьома сотнями, Великобудищанську і Решетилівську сотні. З 1775 року Новоросійська губернія ділилася на 12 повітів, три з яких були на Лівобережжі Дніпра (*Кременчуцький, Новосанжарський, Полтавський*) і дев'ять на Правобережжі, у тому числі Крюківський. Територія Полтавщини, віднесена до Катерининської провінції Новоросійської губернії, входила до складу військової одиниці Дніпровського пікінерського полку і поділялася на вісім рот: Власівську, Келебердянську, Кишинівську (*Кишеньківську*), Кобеляцьку, Кременчуцьку, Переволочанську, Полтавську і Сокільську. Такий поділ зберігався до кінця 1783 року [7].

Після ліквідації козацьких полків і сотень та встановлення законом 1783 року загального для Російської імперії адміністративного управління, Полтавська територія була розділена між трьома намісництвами – Чернігівським, Київським і Катеринославським.

До Чернігівського намісництва увійшли новоутворені після 1783 р. повіти Роменський, Глинський (*після ліквідації розділений між Роменським і Прилуцьким*), Прилуцький (*без західної частини від межі Переяславського повіту до р. Удаю*), заудайська частина Пирятинського повіту (*прикордонна з Лохвицьким уїздом*), Лохвицький уїзд, північна частина Миргородського повіту, Гадяцький уїзд (*за виключенням Лютенки з ближніми передмістями*), північна частина Зіньківського повіту (*включно по м. Зіньків*). Ця місцевість раніше належала до Путивльського воєводства Московської держави і, разом з іншими чернігівськими землями, тяжіла до Чернігівського намісництва. Жили тут переважно сіверські елементи (*Сівери або Севрюки*) [12].

До Київського намісництва увійшли повіти Переяславський, західна частина Прилуцького (до р. Удаю), Пирятинський (без заудайської частини), Золотоніський, Лубенський, більша частина Миргородського (до р. Псел), Хорольський (без запсельської частини), Голтвянський (пізніше ліквідований і приєднаний переважно до Кобеляцького повіту), Кременчуцький, Градизький (пізніше ліквідований і приєднаний до Кременчуцького повіту). Цією територією опікувалась Литовська Русь, на неї зазіхала і верхівка Польської Речі Посполитої. Тут жили етнічні елементи задніпровської колонізації, які найгустіше заселились по водорозділу Сула – Псел, переважно у його південних і середніх межах. До другої половини XVII ст. цей водорозділ був ще слабо заселений відновлюваною колонізацією. Переважно за гетьманства Дорошенка, коли під загрозою наступу турецьких військ від Кам'янця-Подільського на Чигирин опинилось населення Правобережжя, воно буквально селами відійшло з цієї території і заселило значні райони на Лівобережжі, де утворилось декілька сотень Чигиринського полку, які пізніше увійшли до складу Миргородського полку. Цей район пов'язаний з Кременчуцьким повітом, який включав межові частини Хорольського і Кобеляцького уїздів [12].

До Катеринославського намісництва увійшла територія, яка раніше входила до складу Полтавського козацького полку, у межах якого після реформи 1783 року утворились повіти Полтавський (увесь) і Кобеляцький (майже увесь, за виключенням крайнього західного відрізка, заселеного вихідцями, що мали відношення до Чигиринської катастрофи). До цього намісництва були включені запсельські частини Миргородського і Хорольського повітів, які входили до складу Полтавського полку, та Костянтинградський уїзд, міжрічні території якого за козацьких часів були майже незаселені і лише частково осаджені козаками Полтавського полку із поворсклянських сотень і новоселами у межах вольностей Низового війська Запорозького (Орельська, Протовчанська запорозькі паланки). Тяжіння цієї частини Полтавської території до Катеринослава, крім географічної близькості, пов'язане, якщо не з племінними елементами, то з загальнокультурними традиціями.

У 1775 році почалась руїна Запорозької Січі над річкою Підпільною (на місці с. Покровського, пізніше Катеринославського повіту та губернії), але характер цього краю за невеликий проміжок часу не змінився. Існуючий раніше господарський, зазвичай промислово-торговельний зв'язок населення Полтавського полку, де, у Новоросійських межах, надовго затримались промисли “дикого поля”, не розір-

вався відразу після переходу переважної частини запорозьких козаків за Дунай. До того ж у складі населення Полтавського полку було багато елементів, що тяжіли до степового приморського півдня з традиційним для нього соляним, рибним, скотарським і багатьма іншими промислами. Це, у першу чергу, татарський та або отатарений елементи, що оселилися у Поворсклі на початку XV ст. і, очевидно, не порвали зв'язків з приморськими степами та лиманами степових рік. Таке тяжіння, при відсутності перешкод для реалізації, тривало століттями [12].

Південно-східна смуга Кобеляцького повіту, головним чином Китай-Город, була заселена Ладиженцями. Декілька сотень Полтавського полку між низів'ями річок Ворскли та Орелі було заселено вихідцями з Умані та її округи, у часи боротьби правобережних гетьманів Дорошенка і Ханенка (у кінці *третьої чверті XVIII ст.*). Це населення тяжіло до Запорожжя. Хоча Запорозька громада на той час уже припинила своє існування, але створені нею, у межах запорозьких вольностей, господарські правила не зникли відразу у цьому краї. Так було поділено Полтавську територію на три намісництва, щоб легко і зручно управляти цим краєм [12].

На цьому завершується колонізація Полтавського краю включно по р. Ворсклу.

Царським указом від 27 лютого 1802 року Малоросійська губернія була перетворена на Малоросійське генерал-губернаторство з Полтавською і Чернігівською губерніями.

Спочатку в складі Полтавської губернії було 10, згодом 12, а з 1803 року – 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський (*утворений 1803 року*), Золотоніський, Кобеляцький (*утворений 1803 року*), Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький (*утворений 1803 року*), Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський [7, 8].

На час утворення губернії тут налічувалося 1 343 029 жителів. За даними 10-ї ревізії (1859 р.) – 1 762 564 жителів, 4518 населених пунктів (260 037 дворів), у тому числі губернське і повітове місто Полтава, 14 повітових і 2 заштатні міста (Градизьк (*Городище*) і Глинськ) та посад Крюків [8].

Полтавська губернія на півночі межувала з Чернігівською, на північному сході – з Курською та Харківською губерніями, на півдні – з Катеринославською, а з південного заходу річка Дніпро відділяла її від Київської, Херсонської і частково Катеринославської губерній.

Відновлена колонізація Заворсклянського (Костянтиноградського) степу, який увійшов до складу Полтавської губернії на самому початку її заснування у 1802 році, має свої особливості. Вільна народна колонізація тут досить обмежена, за винятком нижньої частини Ворсклянської долини, яка входила до складу Полтавського полку. Єдиною територією народної колонізації у межах усього Костянтиноградського повіту є околиці Малої Перещепини [12].

Рисунок 1.20 – Полтавська губернія

За Ворсклою були громадські і приватні землі поселень, розміщених на правобережжі Ворскли: Сем'янівки, Патлаївки і Петрівки. Ці поселення користувались заворсклянськими землями на правах вільного їх займу (на правах “ухожаїв”, подібних до ухожаїв Черкаського і Канівського замків біля половини XVI ст.) [12].

Колонізація Костянтиноградського степу пов'язана переважно із спорудженням по нижній течії річки Орелі і по її притоці річці Берестовій “Української лінії” укріплень для захисту новозаселених територій від татарських набігів*. У процесі реалізації цього державного заходу у 1733 – 1738 роках, було збудовано ряд фортець, з'єднаних

* Останній татарський набіг на Полтавську територію – південну частину Кобеляцького уїзду відбувся у 1768 р.

між собою насипним земляним валом значних розмірів і заповненим водою наріжним ровом, який мав протяжність 200 верст лише у межах Кобеляцького та Костянтиноградського уїздів Полтавської губернії**.

Живу силу укріпленої лінії складали створені та поселені по всій лінії ладміліційні полки (*військові поселяни*).

Вони складались з однодвірців середньоросійських губерній, предки яких несли сторожову службу на колишніх околицях держави, що втратили своє прикордонне значення (*російська колонізація*), та задніпровських вихідців, які тікали від польського гніту на Правобережній Україні (*українська колонізація*). До української Задніпровської колонізації на Українській лінії увійшли сотні, які раніше входили до складу Полтавського полку та Орельської паланки Війська Запорозького – нові поселення у південній полосі Кобеляцького повіту: Орлик, Китай-Город, Царичанка, Маячка, Нехвороща і с. Ряске, виникнення якого не пов'язане з козацьким полковим устроєм і Запорозжям. До російської колонізації на Українській лінії увійшли поселення: Руський, Орчик, Залінійне, Лебедине (*Леб'яжє*), Піщане, Берестовенька і Старовіровка [12].

У XVII ст. відбувалась значна власницька колонізація земель, наданих у межах Костянтиноградського степу. Колонізувався Костянтиноградський степ переважно уже в XIX ст. Її особливість полягає в тому, що до 1861 року ініціатива колонізації належала поміщикам, а після селянської реформи тут розпочалась народна колонізація, яка здійснювалась уже не вільним займом, а шляхом скуповування земель населенням інших уїздів Полтавської губернії. Крім місцевої, переважно української колонізації, у межах Костянтиноградського повіту проходила незначна німецька колонізація, яка здійснювалась переважно в останній чверті XIX ст. у південно-східній частині Костянтиноградського повіту. У XIX ст. набула значних розмірів колонізація Полтавської території єврейським населенням, залежно від розвитку міського життя і завдяки встановленій урядом межі єврейської осідлості [12].

Козацтво як стан існувало у Чернігівській і Полтавській губерніях до 1917 року і користувалося пільгами та відзначалося від іншого населення більшим збереженням традицій, більшою національною свідомістю. Вони жили переважно на хуторах, хоча були й козацькі або змішані з селянами села.

** Українська лінія становила 400 верст і проходила територією Полтавської і Харківської губерній від Дніпра до Дінця. З 17 фортець і великої кількості редутів на Полтавську губернію припадало 11 фортець і 9 редутів.

Рисунок 1.21 – Полтавська губернія в кордонах 1914 року

1 – Курська губернія

Перед Російською Лютневою революцією 1917 року на Полтавщині проживало понад 2 млн. населення, переважну більшість якого становила сільська людність. Неписьменність серед селянської маси доходила до 80 – 85 % [18].

КОМЕНТАРІ

¹*Полтавщина* – південна частина Сіверщини, яка за часів держави Русь входила до складу Переяславського князівства, пізніше (за виключенням південно-східного Придесення, південного Приостер'я, північних Припселля і Поворскля, північно-західної Присіверсько-Донецьщини, але з південною частиною колишньої Путивльської волості (від р. Терн), північно-східним Приореллям – колишніми кочовищами тюрських племен) до Полтавської губернії і займала територію: з півдня обмежену ріками Ореллю і Дніпром; з заходу – Дніпром, а далі її межа проходила північно-західніше від м. Борисполя; на півночі – північно-західніше м. Красного (на р. Супої), Вейсбахівки, Петрівки (на р. Галка), північніше Лучківки, Глип'янки, Ржавець, Ярошівки (на р. Лисогір), далі по р. Терн (північніше Чернечої Слободи); на сході – її межа проходила східніше Константинівки (на р. Сулі), Великих Будищ, Плешивець (на р. Псел), Груні (на р. Грунь), обмежувалась р. Ворслою, далі проходила північно-східніше Милорадово, східніше Чутово (на р. Коломак), північніше Хрестищ, Старовіровки, східніше Парасковії (на р. Берестовій).

²*Готи* – пранімецькі племена.

³*Гуни* – тюрсько-монгольські кочові племена, нащадки тюркомовних племен хунну асимільовані з туземним населенням, яке жило на шляху їх просування з Північних Монголії і Китаю до Північного Причорномор'я.

⁴*Авари* – Обри; кочовий народ тюркського походження.

⁵*Болгари* – Булгари; тюркомовні племена, нащадки племен хунну, які жили над Нижньою Волгою.

⁶*Хозари* – племена тюркського походження.

⁷*Печеніги* – Беченегі, на тюркській Пацинаки; об'єднання тюркських та ін. племен у 8 – 9 ст. в заволзьких степах; у 890-х рр. переселились у північно-причорноморські степи, включно по гирло Дунаю.

⁸*Половці* – Кіпчаки, Кумани; середньовічна народність тюркської групи; з 9 – 10 ст. займали степи Північно-східного Казахстану та навколо озера Іртиш; 1055 р. половецька орда вперше підійшла до південно-східних рубежів Київської Русі.

⁹*н. л.* – наше літочислення, ера.

¹⁰*Арії* – Орії; стародавня назва перших землеробів праукраїнців, які розмовляли праукраїнською мовою – санскритом; вони приручили коня, винайшли колесо, плуг; за деякими гіпотезами, племена Оріїв стали основою індоєвропейських народів.

¹¹*Сарматські племена* – за Геродотом, утворились від союзу Скитів з Амазонками.

¹²*Алани* – зі скитського *aryana* (арійський) – світлі арійці.

¹³*Язиги* – Язи, Костобоки; кочове плем'я – предки Осетинів.

¹⁴*Роксолани* – союз руських (давньоукраїнських) племен.

¹⁵*Анти* – об'єднання давньоукраїнських племен.

¹⁶*Дніпро* – Данапр, Данапріс; 1. від імені праукраїнської Богині води Дани, Дана + *Прісно*; античні автори ще у VII – VI ст. до н. л. виводили цю назву від імені Дани; інша назва річки Борисфен – Бористен постала з українських слів *бір* + *стан* “з борів став-постав” (*Губернарчук С. Як гул століть, як шум віків – Рідна мова. – К. Бліцінформ: 2002. – С. 43, 45, 168*); 2. “глибока річка”; іраномовний формант *дн-* перекладається – “річка”; за іншою версією, друга складова *прх* – давньоіранське “піна”, тоді “піниста річка”; дослідники схиляються до думки, що перша частина назви *дн-* скито-сарматський спадок, а друга *-іпр* – фракійський (*В. Посухов Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 53 – 56*).

¹⁷*Сула* – на думку В. Посухова, назва гідроніму арійського походження; його можна віднести також і до давньої єдиної євразійської мови, в перекладі з деяких тюркських – “повноводий, рідкий” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 8 – 15*).

¹⁸*Псел* – назва гідроніму належить до давньої спільної балто-слов'янської мови; слово *пс-* залишили балтійські племена прусів, перекладається – “струменіти, витікати” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 32 – 43*).

¹⁹*Ворскла* – 1. Первісна назва Ворскол; назва гідроніму угро-фінського походження: формант *вор* – “лісний”, *-ол* – “потік, річка з перекатами”; 2. Можливо, формант *-скол* (*-оскол*) іраномовного походження, залишений скитами, сарматами або аланами, в перекладі – “біла вода”; на Ворсклу назву річки перетворило пізніше українське населення (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 16 – 32*).

²⁰*Десна* – на думку дослідника давнини В. Посухова, формант гідроніму *-сн* має арійське походження, його значення близьке до нашого “снувати, основа” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 8 – 15*).

²¹*Сіверський Донець* – гідронім складається з двох слів: перше слово – самоназва слов'янського племені Сіверян, східною межею розселення яких був Сіверський Донець; друге слово: первісна назва

Данець; названа на честь Богині води Дани (*Губернарчук С. Як гул століть, як шум віків – Рідна мова. – К. Бліц-інформ: 2002. – С. 45*); слово Донець містить іраномовний формант *дон-* (скито-сарматський спадок) – в перекладі “річка”, отже – “Сіверська річка, річка Сіверян” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 53 – 56*).

²²*Сіверяни* – *syava aruana* = чорні іранці.

²³*Хан Аспарух* – син болгарського хана Кубрата, правителя Великої Булгарії.

²⁴*Кагамлик* – Каганлик; в перекладі з тюркської Кагамлик, Тагамлик може означати – “потік, течія на заливній луці”; тюркське каган (таган) – “невелика заливна лука”, “болото, грузьке місце”; *-лик* – формант властивий гідронімам; можливо назва походить від іншого значення слова каган – “володар, цар”, тоді Кагамлик, Тагамлик – “ріка, вода кагана” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 48 – 53*).

²⁵*Орель* – 1. Від родової тварини-тотему – орел (*Губернарчук С. Як гул століть, як шум віків – Рідна мова. – К. Бліц-інформ: 2002. – С. 42*); 2. Можливо, “проточна вода”; крім згадуваного вище кореня *-ор* в назві гідроніма бере участь формант угро-фінського походження закінчення *-ел*. В перекладі з мови хантів *-ел* – “джерело, струмок”, з комі – “лісовий ручай, річка з озероподібними розширеними перекатами, завалами дерев” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 16 – 32*).

²⁶*Удай* – на думку В. Посухова, назва гідроніму має балто-словянське походження (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 32 – 43*).

²⁷*Україна* – термін Україна засвідчений нашими писемними пам’ятками у 1060, 1187, 1189, 1217 роках. Зафіксовані варіанти Вкраїна, Вкраїниця. Назва походить від слова країна (*Губернарчук С. Як гул століть, як шум віків – Рідна мова. – К. Бліц-інформ: 2002. – С. 39*).

²⁸*Татарин* – гідронім вірогідно належить до балто-словянських мов; у перекладі з латинської такара – “річне русло, водна течія” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 32 – 43*).

²⁹*Кременчук* – Керменчик, Кірменчук; в перекладі з тюркської “укріплення, фортеця на березі річки, фортеця на переправі”; посол австрійського імператора у Запорожців Е. Ласота і Г. Боплан згадують про руїни татарської церкви і фортеці на північ за півмилі від Кременчука на пагорбі.

³⁰*Кобеляки* – назва походить від р. Кобелячки в гирлі якої розташоване це місто; давніша назва гідроніму Кобеляк або Кобелях, в перекладі з угро-фінських мов *кобел* – “острівець утворений повинню із залишків повалених дерев і трави”, *яха* – “невелика, маловодна річка”, отже, Кобеляк – “маленька річка з нанесеними тимчасовими острівцями” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 16 – 32).

³¹*Сліпород* – Сніпород; річка та старовинна земляна огорожа на Лубенщині; Сліпорід – первісна назва “Снеполот”; на думку дослідника давнини В. Посухова, формант *-сн* арійського походження, його значення близьке до нашого “снувати, основа” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 8 – 15).

³²*Канівський (замок)* – Канів, походить від назви родової тварини-тотему – каня-птиця (Губернарчук С. *Як гул століть, як шум віків – Рідна мова.* – К. Бліц-інформ: 2002. – С. 42).

³³*Мерла* – гідронім має арійський родовід, в перекладі з давньої арійської мови *мер* – “повноводдя, багатоводдя”; цій назві що найменше 4 тис. років (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 8 – 15).

³⁴*Коломак* – “болотяний потік”; формант *кол-* угро-фінського походження, в перекладі з мансі – “велике болото покрите мохом”, *-мак* – балто-слов’янський формант означає – “болото, бруд, липка твань”; слов’янське “колмак” означає – “торф’яний острів на водоймі, зарослий очеретом та осокою” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 32 – 43).

³⁵*Миля* – у XVI ст. на Україні поширеною мірою великих відстаней була географічна або німецька миля (7422 м), українська миля (9278 м) та мала польська миля (5556 м).

³⁶*Полк* – давньоруська форма військової організації вироблена, вірогідно, ще на початку формування державного устрою в слов’янських народів. Значення слова полк близьке за значенням до того, яке міститься у слові ополчення, пізнішого утворення і стосується відособлених груп озброєних мас зв’язаних з певними територіями. “Полк” – означає відділ землі, тобто територію, в застосуванні як до її населення, так і до самої території. Таке ж двояке значення мали і полкові підрозділи сотні та складові частини сотень – курені або поселення. Ці, очевидно, загальні для слов’ян, архаїчні назви на Україні виявились найбільш живучими.

³⁷*Хорол* – назва угро-фінського походження – “річка з розливами на болотистій низині”; *хор-* на мові мансі – “лука, низина, болото з

купинами”, -ел на хантійській – “джерело”, -йоль мовою комі – “лісовий ручай, річка, річка з широкими розливами” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 16 – 32).

³⁸Вхідна земля – означає відсутність на даній землі постійного міцно осілого населення, яке користувалось державною обороною у вигляді замків з “острогами”.

³⁹Полузер’я – Полузір’я; у назві гідроніму формант -ра (-ря) походить від балто-слов’янської мови (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 32 – 43).

⁴⁰Кустолове – Кустолово; давніша назва Кустолова, угро-фінський спадок, у перекладі з саамської куск-оль – “вузька протока, течія між водоймами” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 16 – 32).

⁴¹Оржиця – давня назва Оржа, суфікс -иц пізнішого слов’янського походження; корінь орж- арійський спадок, можливо ор- арійський формант, а -жа – балто-слов’янський (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 8 – 15).

⁴²Многа – закінчення гідроніму -га угро-фінське, отже назва гідроніму належить до угро-фінського спадку (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 16 – 32).

⁴³Бояри – вільні дрібні власники.

⁴⁴Міщани – постійні міські жителі.

⁴⁵Кишенський ухор – від поселення Кишенька; назва поселення походить від тюркського кеш – “селище”, кош – “стоянка, табір” або від кешень – “кам’яне надгроб’я” (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 48–53). Ще у 1880-х рр. на горі Мечеть, що здіймалася над цим містечком, були помітні руїни давніх будівель, вкритих полив’яними плитками; за дослідженням І. А. Зарецького і В. М. Щербаківського, то, ймовірно, були мавзолеї золотоординського часу; схожа споруда, прикрашена полив’яною плиткою, була біля с. Василівки Семенівського району, дослідження якої проводив місцевий поміщик В. Я. Ломиківський, про що він описав у журналі “Кіевская старина”.

⁴⁶Прилуки – від українського лука (Губернарчук С. *Як гул столить, як шум віків – Рідна мова.* – К. Бліц-інформ: 2002. – С. 38).

⁴⁷Голтва – Говтва; в перекладі з давньої арійської мови – “болотна річка”; цій назві щонайменше 4 тис. років (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 8 – 15).

⁴⁸Санджаров – Санжари; від тюркського санчаров – “брідок”, “урочище”.

⁴⁹*Миргород* – людне місто; тут щороку проводилось багато ярмарків на які збиралась велика кількість людей (миру), звідси і назва поселення. Перші згадки про місто відносяться до 15 ст. У 1575 р. за рішенням польського короля С. Баторія Миргород став центром реєстрового козацького полку.

⁵⁰*Вишневецьчина* – територія якою володів український князівський рід Вишневецьких. Вишневецькі володіли величезними земельними маєтностями на Лівобережній Україні, Волині, Поліссі, обіймали керівні посади в органах державної влади Польщі. Вони мали свої надвірні військові загони, чисельність яких досягала 12 тис. Вишневецьчина припинила існування у 1648 р., коли на Україні почалась Національно-визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

⁵¹*Князь Михайло Олександрович Вишневецький* – двоюрідний брат знаменитого Байди Вишневецького – Дмитра Михайловича Вишневецького.

⁵²*Лохвиця* – назва походить від гідроніму, який очевидно має арійські витоки; *лох*- деякі дослідники виводять від лохини – болотної рослини, інші від старослов'янського локи – “дощ”, сербського локва – “калюжа”, польського лох – “лоза, зарості”; не виключено походження гідроніму з угро-фінських мов, так мансійською лок – “затока, бухта”, в діалектах хантійської – “крутий берег, яр” (*Посухов В. Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: 1999 – С. 8 – 15*).

⁵³*Великі Сорочинці* – давніша назва Краснопілля; у 1670 р. миргородським полковником П. Апостолом за чотири версти від містечка, у лісі понад Пслом, був заснований чоловічий Михайлівський монастир. Якось, козаки пішли в похід, а ченці, скориставшись з цього, поглузували над їхніми дружинами. Повернувшись з походу козаки довідались про скоєне і в гніві посікли шаблями своїх кривдників – сорок ченців. З того часу поселення отримало назву “Сорок ченців”, яка пізніше перетворилась на Сорочинці.

⁵⁴*Гетьман* – 1. Виборний командуючий військами в Запорозькій Січі; 2. Голова держави на Україні з XVII ст. 3. Головнокомандуючий військами в польсько-литовській державі, призначений королем. Титул головнокомандуючого в Польщі, походить від німецького *hauptman* – командуючий шляхетною міліцією (посполитим рушенням), а частіше військами (з кінця XV ст.). У 1521 р. впроваджується гетьманство надвірного “польного” війська. За Рігельманом гетьман титулувався “обох сторін Дніпра Війська Запорозького”.

ДЖЕРЕЛА

1. Супруненко О.Б. На землі Полтавській / О. Б. Супруненко. – Полтава: Археологія, 1998. – 155 с.
2. Давня історія України у двох книгах / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін.]. – Київ: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 238 с.
3. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – Київ: Наукова думка, 1993. – 200 с.
4. Винокур І.С. Археологія України / І.С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Київ: Вища школа, 1994. – 318 с.
5. Шилов Ю. А. Начала цивилизации / Ю. А. Шилов // Праистория Руси VII тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Екатеринбург: Деловая книга – Москва: Раритет, 1999. – С. 251 – 258.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – Київ, 1967. – 1028 с.
7. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 – 2012 рр.) : довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
8. Полтавщина. Енциклопедичний довідник.. – Київ: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
9. Жук В. Н. Наш рідний край / В. Н. Жук. – Полтава: ІВА Астрєя, 1992. – 63 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах / М. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 633 с.
11. Посухов В.І. До питання про заселення Полтавщини XIV – XVI ст. / В. І. Посухов // Археологічний літопис Лівобережної України. –1997. – Число 1–2. – С. 78 – 81.
12. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л. В. Падалка. – Полтава. – 1914.
13. Пясецкий А. Полтавщина въ первой четверти XVII века (очерки колонизации края) / А. Пясецкий // Полтавскія епархіальныя ведомости. Часть официальная. –1898. – № 28.
14. Пясецкий А. Полтавщина въ первой четверти XVII века (очерки колонизации края) / А. Пясецкий // Полтавскія епархіальныя ведомости. Часть официальная. –1898. – № 26.
15. Пясецкий А. Полтавщина въ XVI веке (очерки колонизации края) / А. Пясецкий // Полтавскія епархіальныя ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 18.
16. Пясецкий А. Полтавщина въ XVI веке (очерки колонизации края) / А. Пясецкий // Полтавскія епархіальныя ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 17.
17. Гійом Левассер де Боплан Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансіль-

ванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Лева-ссер де Боплан. – Київ: Наукова думка, 1990. – 256 с.

18. Соловей Д. Розгром Полтави / Д. Соловей. – Полтава: Криниця, 1994. – 192 с.

УДК 94(477.7)

Сергій Гайдук

член Національної спілки краєзнавців України

ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 40-Х РОКАХ ХІХ СТ.: ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Північне Приазов'я – це географічна область на південному сході України та прилеглому узбережжі Росії, простягається від Сиваша до Дону, але в даному випадку розглядається та її частина, яка лежить на північ від Маріуполя між річками Мокрі Яли та Кальміус.

Рис. 1. Розташування Приазов'я на мапі України.

Із зруйнуванням Запорозької Січі у 1775 р. територія Війська Запорозького Низового перейшла у повну юрисдикцію Росії.

Вже у 1779 році землі східної частини колишньої Кальміуської паланки були надані переселенцям з Криму, а нечисленне місцеве населення було переселено. Людських ресурсів у переселенців з Криму не вистачило для освоєння усіх наданих земель, і поступово вільні земельні ділянки надавалися іншим групам переселенців. У 20-х – 40-х роках ХІХ ст. німецькими колоністами було засновано 27 колоній. На початку 30-х років ХІХ ст. поблизу Маріуполя заселяються задунайські козаки.

Нащадками тих запорізьких козаків, які у 1769 році поселилися на річці Міус, були засновані казенні поселення Миколаївка й Новотроїцьке, на сьогодні вони у складі Ольгинської селищної територіальної громади Волноваського району. З 1835 року 5 поселень засновують меноніти.

У 40-х роках ХІХ ст. на північ від Маріуполя державними селянами, козаками, військовими обивателями з Чернігівської, Харківської, Полтавської губерній та однодворцями з західних губерній (у переважній більшості з Київської губернії) було засновано 40 поселень, які існують і на сьогоднішній день, це: Благодатне, Володимирівка й Ольгинка – Ольгинська селищна територіальна громада Волноваського району; Валер'янівка, Дмитрівка, Іванівка, Карлівка й Платонівка (на сьогодні у складі Волновахи), Кирилівка, Новоандріївка, Свободне, Трудове – Волноваська міська територіальна громада Волноваського району; Богоявленка, Єгорівка, Микільське й Василівка (на сьогодні у складі Микільського), Новоукраїнка, Павлівка, Петрівське, Пречистівка – Вугледарська міська територіальна громада Волноваського району; Вільне, Зачатівка, Златоустівка, Знаменівка, Калинове, Новоолексіївка, Сонячне, Стрітенка – Хлібодарівська сільська територіальна громада Волноваського району; Ганнівка, Георгіївка, Єлизаветівка, Іллінка, Катеринівка, Костянтинівка, Максимільянівка, Мар'їнка, Новомихайлівка – Мар'їнська міська територіальна громада Покровського району; Оленівка, Олександрівка (на сьогодні у складі Докучаєвська) – Докучаєвська міська територіальна громада Кальміуського району; Олександрівка – Донецька міська територіальна громада Донецького району. Ще Євгенівка, яка була заснована державними селянами з Смоленської губернії – на сьогодні у складі Старомлинівської сільської територіальної громади Волноваського району. Всього 41 казенне поселення. Також було засновано єдине власницьке село полтавського поміщика Мазуренка Лідине - Хлібодарівська сільська територіальна громада Волноваського району.

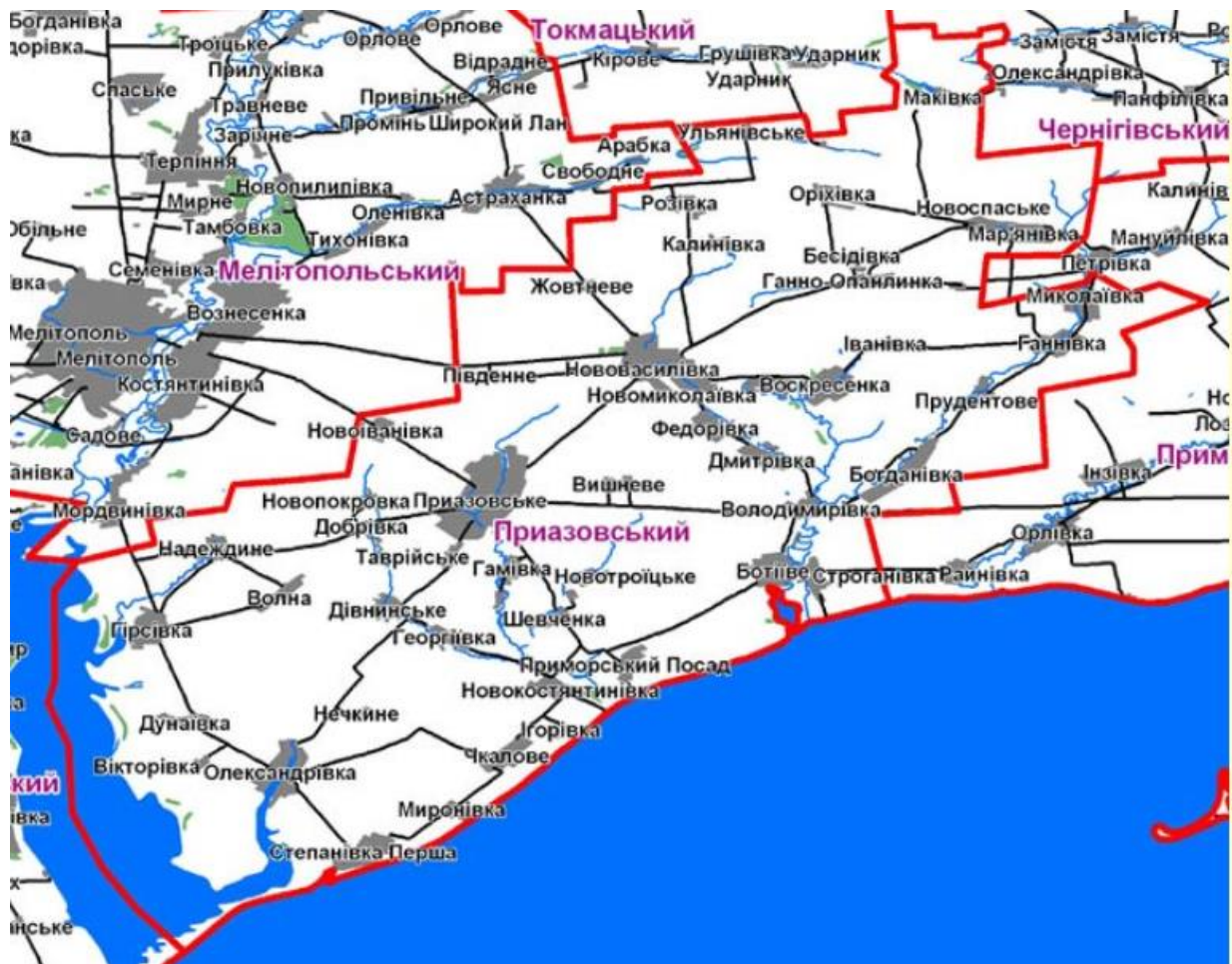

Рис. 2. Приазов'я, Запорізька область.

Рис. 2. Приазов'я, Донецька область.

Історія переселення кримських греків досліджена достатньо повно, з цієї теми написано десятки наукових праць. Значна увага приділена і німецьким колоністам й менонітам, хоча їх роль в заселенні приазовського степу все ж другорядна. А ось переселенню 40-х років XIX ст., яке за кількістю переселенців в два рази перевищує показники переселення з Криму у 1778 році, достатньої уваги не було приділено. Здебільшого це просто констатація факту такої події. І це не можна пояснити відсутністю документів тієї пори. У різних архівах відклалося багато документів з цієї теми, і завданням цієї розвідки буде стислий опис документів з Державного архіву Запорізької області (ДАЗО).

На думку відомого фахівця у царині історичної демографії В.М.Кабузана, ревізький облік у першій половині XIX ст. є єдиним надійним джерелом для визначення чисельності, складу й руху населення. У ДАЗО знаходяться на зберіганні первинні матеріали народних переписів населення Олександрівського повіту Катеринославської губернії у XIX ст. Вони сконцентровані у фонді 1 опису 1 - «Олександрівська міська ратуша, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії» та фонді 12 опису 2 - «Олександрівське повітове казначейство, м.Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії». Документи включають в себе: ревізькі матеріали різних категорій оподаткованого населення – списки переселенців й ревізькі казки VI – X народних переписів населення; зведені відомості IX й X народних переписів населення; інші документи.

Ревізькі казки – це документи, що відображають результати проведення переписів (ревізій) податного населення Російської імперії у XVIII - 1-й половині XIX ст., що проводилися з метою подушного податкового обкладення населення. Ревізькі казки були посімейними (подворовими) іменними списками, в яких вказувалися ім'я, по батькові та прізвище глави сім'ї (власника двору), його вік, ім'я та по батькові членів родини із зазначенням віку, стосунків до глави сім'ї. Також здійснювалася фіксація наявності або відсутності осіб на момент поточного обліку, вносилися відомості про їхнє переміщення.

У ф.12, оп.2, спр. 182, лист. 73 – 78зв. є опис ревізьких казок 1835 року (VIII народний перепис) від 12.12.1849 року. З названих вище 43 казенних поселень ревізькі казки згадуються тільки по Новотроїцькому й Миколаївці, що свідчить про те, що інших згаданих вище поселень на 1835 рік не існувало [1].

Ревізька казка 1835 року (VIII народний перепис) з додатковими ревізькими казками за 1836, 1837, 1840 й 1841 роки по Новотроїцьку

є у ф. 12, оп. 2, спр. 205, лист. 1 – 72 [2]. По Миколаївці є лише окремі листи з додаткових ревізьких казок (VIII народний перепис) - ф.12, оп.2, спр. 210, лист. 16, 26 – 27зв., 37 [3].

Станом на 1850 рік усі 43 поселення вже існували і за адміністративно-господарським(фіскальним) устроєм були у складі трьох волостей: Олександрівської, Павлівської й Миколаївської.

Ревізьки казки 1850 року (IX народний перепис) по Олександрівській волості є у ф.12, оп.2, спр. 235. Олександрівка, лист.3зв. – 144; Мар'їнка, лист.145 – 252; Костянтинівка, лист.253 – 325; Катеринівка, лист.330 – 353; Єлизаветівка, лист.356 – 385; Ганнівка, лист.386 – 407; Іллінка, лист.408 – 415; Михайлівка (на сьогодні Новомихайлівка), лист.418 – 525; Оленівка, лист.526 – 571; Богоявленка, лист.572 – 663; Всесвятське (Новоукраїнка), лист.664 – 709; Максимільянівка, лист.710 – 784; Георгіївка, лист.786 – 816 [4].

Ревізьки казки 1850 року (IX народний перепис) по Павлівській волості є у ф.12, оп.2, спр. 241. Павлівка, лист.4 – 89; Пречистівка, лист.90 – 123; Микільське, лист.126 – 184; Василівське (у складі Микільського), лист.188 – 239; Благодатне, лист.242-293; Володимирівка, лист.296 – 361; Андріївка (Новоандріївка), лист.366 – 433; Кирилівка, лист.435 – 489; Петрівське, лист.492 – 621; Єгорівка, лист.622 – 680; Євгенівка, лист.685 – 699, 800 – 826; Богословка (Вільне), лист.831 – 875; Іванівка, лист.885 – 948; Зачатівка, лист.951 – 987 [5].

Ревізькі казки 1850 року (IX народний перепис) по Миколаївській волості є у ф.12, оп.2, спр. 264. Миколаївка, лист.3 – 91; Олександрівка (у складі Докучаєвська), лист.94 – 195; Новотроїцьке, лист.202 – 342; Ольгинка, лист.346 – 441; Дмитрівка, лист.445 – 503; Апостолівка (Свободне), лист.505 – 583; Стрітенка, лист.586 – 654; Платонівка (у складі Волновахи), лист.656 – 695; Валер'янівка, лист.699 – 734; Карлівка (у складі Волновахи), лист.739 – 763; Богородицьке (Трудове), лист.766 – 787; Знаменівка, лист.790 – 819; Архангельське (Калинове), лист.821 – 872; Крестівка (Сонячне), лист.873 – 936; Олексіївка (Новоолексіївка), лист.938 – 983; Златоустівка, лист.984 – 1029 [6].

Ревізька казка 1851 року (IX народний перепис) власницького села Лідине є у ф.12, оп.2, спр.255, лист.174 – 181 [7].

Зведені відомості по IX народному перепису є у ф.12, оп.2, спр. 262, 265 [8, 9].

У вже згаданій справі 182, крім опису ревізьких казок, є опис списків переселенців («имянные списки»). Вони були складені по поселеннях, яких не було на момент проведення VIII народного перепису в Олександрівському повіті, а це саме ті, вже згадані вище 41 посе-

лення, плюс Святодухівка Гуляйпільської волості й Воздвижинське Жеребецької волості.

Ревізькі списки переселенців («именные списки») – це поіменні списки, в яких вказано ім'я, по батькові та прізвище власника двору (голови сім'ї), його вік, ім'я членів родини із зазначенням віку, їх родинний стосунок до глави сім'ї. На відміну від ревізьких казок, єдиної форми для списку переселенців на було, але завжди в них присутня інформація про склад сім'ї та звідки вона прибула – губернія, повіт, населений пункт (сільське товариство, товариство однодворців). Не завжди позначався рік прибуття та волость.

Списки переселенців зберігаються у фонді 12 опису 2, а розклад по справам наведено у таблиці [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22]. Слід зазначити, що не усі списки, про які йдеться у справі 182, вдалося знайти у архіві. Немає списків переселенців по Благодатному, Єгорівці, Свободному, Ганнівці, Новомихайлівці, Катеринівці й Оленівці, а по Валер'янівці й Ольгинці є лише окремі листи.

поселення	місце у архіві		прибуття		
	справа	лист	звідки		рік
			повіт	губернія	
Валер'янівка	160	76-77зв.	Лебединський, Харківський Таращанський, Васильківський	Харківська Київська	1843
Дмитрівка	160	62-75зв.	Суразький, Новозибківський Зміївський Таращанський, Васильківський Вінницький	Чернігівс. Харківська Київська Подільська	1842 1843 1844
			Валківський	Харківська	-----
Іванівка	263	1-12зв.	Ніжинський, Остерський Зміївський Таращанський, Васильківський	Чернігівс. Харківська Київська	1842
	222	2зв.-3, 11	Кобиляцький	Полтавська	-----
Карлівка й Платонівка (у складі Волно- вахи)	180	1-17	Кролевецький, Борзнянський, Остерський Лубенський Лебединський, Валківський Чигиринський	Чернігівс. Полтавська Харківська Київська	1842 1843
			Махнівський Летичівський	Київська Подільська	1842
	226	1-1зв.			
Кирилівка	160	23-33зв.	Городнянський, Сосницький Таращанський, Васильківський	Чернігівс. Київська	1842
	222	23-23зв.	Зміївський	Харківська	-----
Новоандріївка	263	25-41зв.	Стародубський Таращанський	Чернігівс. Київська	1842
	222	59-59зв.	Вовчанський, Богодухівський	Харківська	-----

Трудове	227	17-21зв.	Мглинський	Чернігівська	-----
	222	7,24,60-60з.	Зміївський, Валківський	Харківська	-----
Богоявленка	263	42-67	Богодухівський, Валківський, Лебединський, Зміївський Таращанський	Харківська Київська	1842-1843 1842
Микільське й Василівка (у складі Микільського)	160	2-7,79-79з. 108-122	Богодухівський, Валківський, Зміївський, Харківський Таращанський	Харківська Київська	1842-1843 1842
	222	16, 24зв.,58	Зміївський, Валківський	Харківська	-----
Новоукраїнка	160	10-22	Прилуцький, Пирятинський Таращанський	Полтавська Київська	1842
	222	11	Зіньківський	Полтавська	-----
Павлівка	228	50-78зв.	Богодухівський, Харківський, Зміївський, Валківський Таращанський, Василівський	Харківська Київська	1842
Петрівське	228	14-28зв.	Конотопський, Остерський різні повіти (всього з 7 повітів) Таращанський	Чернігівс. Полтавська Київська	1842
	160	34-38	Конотопський Гадяцький Таращанський	Чернігівс. Полтавська Київська	1842-1843
	227	49-55зв.	Новозибківський,Суразький, Новгород-Сіверський	Чернігівс.	-----
	222	10-11	Кобеляцький	Полтавська	-----
Пречистівка	227	38-42зв.	Борзнянський	Чернігівс.	1844
	222	8-8зв, 22-22зв.	Валківський, Зміївський, Ізюмський	Харківська	-----
Володимирівка	263	68-81	Богодухівський, Зміївський Таращанський	Харківська Київська	1842
	171	134-136зв.	Зміївський, Харківський	Харківська	1843
Ольгинка	222	3-3зв., 75 23зв.	різні повіти (всього з 6 повітів) Валківський	Полтавська Харківська	-----
Миколаївка	165	206-223	Ростовський	Катеринос.	1830
	226	4-5зв.	Олександрівський	Катеринос.	-----
	222	34-34зв.,50	Кобеляцький, Миргородський Конотопський	Полтавська Чернігівс.	-----
Новотроїцьке	59	75-80,85-87	Ростовський	Катеринос.	1830
	205	73-88	Лохвицький, Прилуцький, Пирятинський, Полтавський Черкаський Бобруський	Полтавська Київська Мінська	1841 -----
Євгенівка	177	32-47зв.	Єльнїнський	Смоленс.	1847
Вільне	227	22-27зв.	Сосницький, Остерський	Чернігівс.	1843
	261	131-132		Подільська	-----
	222	4-5,73-73зв	Зміївський	Харківська	-----

Зачатівка	227	9-16зв.	Новозибківський, Суразький, Новгород-Сіверський, Глухівск.	Чернігівс.	1844
	261	132-132зв.	Подільський	Подільська	
	222	12-12зв., 68	Кобиляцький, Зінківський	Полтавська	-----
Златоустівка	169	1-10зв. 11-12	Новозибківський, Суразький Зміївський	Чернігівс. Харківська	1844 ----
	222	5-6зв., 71	Зміївський, Охтирський, Ізюмс., Вовчанський, Валківський	Харківська	-----
Знаменівка	227	34-37	Кролевецький	Чернігівс.	1844
	222	42-43зв.	Вовчанський, Валк., Зміївський	Харківська	-----
Калинове	227	28-33	Кролевецький., Ніжинський., Остерський	Чернігівс.	1844
	222	22-23з., 24-24з., 59-60з.	Валківський, Богодухівський,	Харківська	-----
Новоолексіївка	171	94-95зв., 104-104 зв. 91-93зв., 99-100	Зміївський, Валківський, Богодухівський різні повіти (всього з 13 повітів)	Харківська Полтавська	-----
	222	70-70зв.	Зміївський	Харківська	-----
Сонячне	227	2-8зв. 43-48зв.	Конотопський, Остерський, Глухівський Борзнянський, Сосницький, Кролевецький	Чернігівс.	1844 ----
	226	18-18з	Кобеляцький	Полтавська	-----
	222	15-15зв., 66	Валківський, Зміївський	Харківська	-----
Стрітенка	263	82-90 91-92зв.	Козелецький, Стародубський, Остерський Ізюмський, Валківс., Зміївський	Чернігівс. Харківська	1844 -----
	222	71-74зв.	Ізюмський, Зміївський, Валківський, Богодухівський	Харківська	-----
Георгіївка	226	21-24зв.	Новозибківський, Кролевецький	Чернігівс.	-----
Іллінка	226	24зв.-26зв.	Новозибківський, Н-Сіверський	Чернігівс.	-----
Костянтинівка	228	31-49	Лебединський, Охтирський Таращанський, Васильківський	Харківська Київська	1841
	227	60-67зв.	Новозибківський, Н-Сіверський Лохвицький	Чернігівс. Полтавська	-----
	263	92зв.	Зміївський	Харківська	-----
	222	2-2зв. 61-62	Костянтинівградський, Зінківський, Хорольський різні повіти(всього з 5 повітів)	Полтавська Харківська	-----
Максими́ль'янівка	228	1-13	Полтавський, Зінківський, Лохвицький Богуславський	Полтавська Київська	1841
	227	56-59зв.	Лохвицький	Полтавська	-----

	263	93зв.	Ізюмський	Харківська	-----
	222	7з, 20з-21з	Зміївський, Ізюмський, Валківський	Харківська	-----
Мар'їнка	171	105-129,131	Богодухівський, Валківський, Охтирський Таращанський	Харківська Київська	1841
	263	94	Валківський	Харківська	-----
	222	7з-8з, 20-20з	Валківський, Ізюмський, Харківський	Харківська	-----
Олександрівка (у складі Докучаєвська)	170	115-145	Роменський, Полтавський Валківський, Харківський, Зміївський, Вовчанський, Богодухівський Таращанський Ошмянський, Тельшевський. Новоолександрівський	Полтавська Харківська	1841
				Київська Віленська	1842
Олександрівка	169	94-112	Валківський, Зміївський Лубенський, Таращанський	Харківська Полтавська Київська	1841- 1842 1842
	222	25-25зв.	різні повіти (всього з 6 повітів)	Полтавська	-----

Перспективним напрямком для подальших досліджень документів з теми заселення земель Північного Приазов'я у 40-х роках ХІХ ст. є Російський державний історичний архів («РГІА»). Становлять інтерес фонди Планового архіву міністерства землеробства (фонд 380), Першого департаменту міністерства державного майна (фонд 383) й Ради міністра внутрішніх справ (фонд 1281).

Література і джерела

1. ДАЗО, ф.12, оп.2, спр. 182, лист. 73 – 78зв.
2. ДАЗО, ф.12, оп.2, спр. 205, лист. 1 – 72.
3. ДАЗО, ф.12, оп.2, спр. 210, лист. 16, 26 – 27зв., 37.
4. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 235.
5. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 241.
6. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 264.
7. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 255, лист. 174-181.
8. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 262.
9. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 265.
10. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 160.
11. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 263.
12. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 222.
13. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 180.
14. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 226.
15. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 227.

16. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 228.
17. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 171.
18. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 165.
19. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 59.
20. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 177.
21. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 261.
22. ДАЗО, ф.12, оп.2 спр. 169.

УДК 622 (09)

Геннадій Гайко, д.т.н., професор,
Національний технічний університет України «Київський полі-
технічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Володимир Білецький, д.т.н., професор,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний університет»

РОЗВИТОК ДАВНЬОГО ГІРНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті комплексно розглядаються питання розвитку гірничої справи на території давньої України. Зокрема, в рамках первісного гірництва, описаний Донецький гірничо-металургійний центр доби пізньої бронзи, гірництво й металургія кімерійців, скіфів, ранніх слов'ян. Проаналізовано періоди Київської Русі, Литовсько-Польського періоду, Гетьманської України. Робиться висновок, що гірництво, металургія й металообробка з давніх часів були одним зі значимих промислів населення України, фіксуються вже в часи культурної спільності Кукутень-Трипілля й мають протягом тисячоліть сталу й розвинену традицію. Найбільш значимою й успішною виробничою діяльністю, яка завжди зберігалася на землях України, попри рух племен і народів, був залізоробний промисел, успадкований від давніх народів і розвинутий слов'янами. Він посів чільне місце в промислах України-Руси.

Первісне гірництво

Гірництво, яке започаткувало історію техніки й суттєво вплинуло на становлення й розвиток людського суспільства, було невід'ємною складовою життєдіяльності племен, які з давніх часів населяли територію України. Як свідчать археологічні дослідження, по-

шук і використання кременю, кварциту, андезиту, пісковика починається на землях України ще в палеоліті, принаймні 300–100 тис. років тому. Цим часом датують знахідки примітивних кам'яних знарядь у селищах Королеве й Рокосове в Закарпатті, Лука Врублевецька над Дністром, Амвросіївка в Донбасі, Хрящі в гирлі Сіверського Дінця, Кіїк–Коба в Криму та ін. [1]. У ті часи люди селилися переважно в південній частині України, що зумовлювалось впливом льодовиків і суворим кліматом. Серед найцікавіших пам'яток, що свідчать про знайомство первісної людини з гірськими породами й використання їх з сакральною метою, слід зазначити систему печер і гротів «Кам'яна могила», яка понад 20 тисячоліть привертала увагу населення півдня України, стала матеріальним свідченням (своєрідним кам'яним архівом) образотворчої та сакральної культури XXIV – XX тис. до Р.Х. [2]

У мезоліті (IX – VI тис. до Р.Х.) сформувалися наближені до сучасних післяльодовикові природнокліматичні умови, що зумовили більш широке розселення племен. У пізньому мезоліті з'явилися нові знаряддя праці (рис. 9.4): сокири, тесла, свердла, а також технології виготовлення й застосування мікролітів, тобто дрібних відщепів і пластин (наконечники, вкладні кістяних серпів тощо). Поступово період збирання кременю на поверхні змінюється викопуванням його за допомогою неглибоких ям і уступів, застосовуються перші кам'яні, кістяні й рогові знаряддя для видобування (копання) кременю.

Основним технологічним матеріалом неоліту (VI – IV тис. до Р.Х.), який характеризується зміною привласнюючого господарства мисливців і рибалок відтворюючим землеробсько-тваринницьким господарством, залишався кремінь, проте саме в цю епоху на території України йде освоєння перших металів, металургійних технологій і мідних виробів. Розробка покладів кременю й рудної сировини відбувається в „неолітичних копальнях”. На землях України давні копальні кременю виявлені в районах сіл Городок, Половля, Новомлин (на Волині), Буківна (Ів.-Франківщина), Студениця (Вінничина), Широке (на межі Харківської та Донецької областей), поблизу міста Ізюм та ін. Розробки й майстерні з виготовлення кам'яних виробів доби неоліту-бронзи віднайдені також на значних територіях Луцької, Рівненської, Тернопільської, Харківської, Донецької та Луганської областей [1, 3].

В епоху неоліту виникли перші світові цивілізації, серед яких виділяється культурна спільність Кукутень-Трипілля, що існувала переважно між Карпатами й Дніпром у VI – III тис. до Р.Х. Трипільська культура була однією з основних давньоземлеробських культур ново-

го кам'яного й мідного віку та охоплювало величезну територію (загальною площею понад 35 тис. км²), на якій існувала протягом трьох тисячоріч поспіль. Однією з найцікавіших особливостей цієї археологічної культури було утворення величезних селищ з одно- й двоповерховими глиняними будинками на глинобитних платформах (фундаментах), із спланованими вулицями й площами. Слід зазначити, що це був, імовірно, перший у світі сталий досвід цивілізації великих поселень, який трипільці не могли в когось запозичити, оскільки відомі археологам найбільші поселення того часу (Близький Схід, Єгипет, Балкани) мали на порядок меншу кількість мешканців (до 500 – 700 чоловік). Досліджені археологами трипільські поселення на Черкащині сягають площі до 100 га, а Майданецьке, Доброводи, Тальянки перевищують 250 га (в кожному з них мешкало до 10 тис. чоловік). Величезні масштаби будівництва, а також масове виготовлення глиняних виробів (славетна „мальована кераміка” трипільської культури, глиняні серпи із кременевими владнями-мікролітами, численні статуетки тощо) потребували великої кількості глиняної сировини, розробка якої була притаманна цій культурній спільноті, а технології переробки, обпалення та орнаментзації наближалися до досконалості [1, 4].

Видобуток кременю й інших гірських порід здебільшого вели в підземних виробках. Найбільший з відомих гірничих центрів трипільської культури знаходився поблизу села Буківна на Івано-Франківщині. Тут виявлено 277 штолень, розташованих групами по 17 – 47 входів. Знайдені ознаки відкритих гірничих робіт і залишки 27 майстерень обробки кременю. Як приклад наведемо також трипільські копальні кременя на Білій Горі над Дністром, де виявлено 8 штолень: середня площа підосви виробки – 50 – 60 м² (найбільша – 115 м²), висота виробок 0,8 – 2 м. Штольні мали бічні штреки й ніші. Для підтримки покрівлі застосовували породні цілики [5].

Поява перших мідних виробів на землях України спостерігається з кінця VI тис. до Р.Х. Вони знайдені в пам'ятках трипільської культури в Карпатському регіоні, в долинах Прута й Дністра. Гірничо-металургійні знання й навички з'явилися на території України вже в готовому, відносно розвинутому стані разом з переміщенням на ці землі частини населення з основних центрів Балкано-Карпатської металургійної провінції, з території сучасної Болгарії та Румунії [6]. Проте аналіз металу знайдених знарядь праці, датованих між 5400 – 4600 рр. до Р.Х., свідчить про наявність природних домішок, нетипових для балканського й південно-карпатського металу. Можна припустити, що це були місцеві вироби, виготовлені за балканськими зразками. На ко-

ристь трипільської металургії свідчать також унікальні знахідки мідних сокир раніше невідомих типів, які відливали в глиняних формах [7]. Невеликі мідні долота, знайдені на Київщині, розширюють наші уявлення про набір мідних інструментів Трипілля. Можливі місця тогочасних розробок мідних руд – відносно невеликі родовища Подністрів'я, Прикарпаття й Буковини. Спостерігалася залежність від металургійних центрів південно-західних спільнот, важливу роль відіграв експорт металів з Балкан, а пізніше (в межах Циркумпонтійської металургійної провінції) – з Кавказу. Порівняно з цими регіонами, металеві знахідки на тогочасних теренах України зустрічаються зрідка, що відносить ці території до периферії вказаних металургійних провінцій. Проте слід зауважити, що закономірності розвитку та історичні періоди первісної доби для населення України були спільними з культурами Балкан, Малої Азії, Близького Сходу.

Протягом раннього й середнього бронзового віку (2800 – 1700 рр. до Р.Х.) на лівобережжі України формується потужна металургія донецької катакомбної культури. За кількістю знахідок металевих виробів вона не знає собі рівних у тогочасній Європі, по праву вважається однією з найбільш „металоносних” культур свого часу. Виявлений у похованнях майстрів-ливарників катакомбної культури інвентар свідчить про застосування глиняних ливарних форм багаторазового використання. Роль ковальського проковування зводилася лише до зміцнення лез бронзових виробів (ножі, тесла, долота, сокири). Виготовлення різноманітних прикрас здійснювали за допомогою ковальських технологій з литих заготовок [1].

Проблема джерел сировини для металургії катакомбної культури залишається дискусійною. Висловлювались гіпотези щодо надходження сировини з Кавказу, які не підтвердилися спектральними дослідженнями катакомбного металу. Враховуючи тісний зв'язок гірничих і металургійних практик бронзового віку, слід очікувати, що така високорозвинута й оригінальна металургійна традиція, яку створили донецькі катакомбники, навряд чи могла існувати без власних джерел міді. Найбільш імовірними районами розробок мідних руд є мідисті пісковики Донецького басейну, які простяглися на захід до меж Запорізької та Дніпропетровської областей. Виявлені тут ознаки численних розробок періоду пізньої бронзи підтверджують можливість експлуатації цих родовищ і в попередні часи.

Донецький гірничо-металургійний центр доби пізньої бронзи

„Передньою вартою” гірництва й металургії степової зони України був Донецький гірничо-металургійний центр доби пізньої бронзи, де зафіксовані ознаки 28 давніх рудників [8]. Найбільш цікаві об’єкти зосереджені на рудопроявах Бахмутської улоговини (Вискривське, Кислий бугор, Клинове, Червоне озеро), серед яких виділяється найбільш досліджений рудник Картамиш (Луганщина). В межах Картамиського рудопрояву простежено 4 рудних горизонти потужністю до 0,8 м і довжиною до кількох кілометрів, репрезентованих тілами лінзовидної форми суцільних та вкраплених руд. Мінеральний склад руд – халькозин, зрідка – борніт і халькопїрит. В зоні окиснення розвинені малахіт та азурит. Давня розробка мінералізованих мідистих пісковиків проводилась тут представниками зрубної спільноти протягом XVII – XIV ст. до Р.Х. [9, 10].

Увагу дослідників привертає насамперед масштабність відкритих гірничих робіт, яка була можливою завдяки виходу практично на поверхню рудних покладів мідистих пісковиків. Всього тут виявлено чотири кар’єри. Найбільший за площею чаші має еліптичну форму й сягає в плані розмірів 100 на 70 м. Глибина розробки перебільшує 6 м. Виділяється подвійний кар’єр, витягнутий уздовж краю пісковикової гряди уздовж лінії захід-схід. Його більша східна чаша має розміри 160 на 30–40 м, а глибина сягає 8 м (без врахування наносів). Розміри західної чаші 65 на 40 м при глибині від 3 до 5 м. Поміж виробками існує залишений цілик-перетинка шириною близько 6 м, що, ймовірно, свідчить про виклинювання у цьому місці рудного тіла (не виключено використання цього перетину для зручності транспортування руди через кар’єр). Ще одна відкрита виробка в формі овалу, орієнтованого в північно-східному напрямку має більшу вісь близько 40 м й глибину 5 м.

Підземні виробки були розміщені на гребені гряди пісковиків і попередньо фіксувалися на поверхні за воронкоподібними западинами діаметром близько 6 м та глибиною до 2 м. Компактність їх розташування свідчить про використання технології розробки невеликими вертикальними виробками у вигляді шахтних стовбурів (глибина 5 – 7 м), які з метою забезпечення вентиляції повітря поєднували між собою горизонтальними збійками.

З донної частини стовбурів пластом мідистого пісковика йшли похилі видобувні виробки. Поблизу підземних виробок знаходиться виробнича ділянка для первинного дроблення та сортування руди й відвал пустої породи (об’єм – близько 400 м³).

Знайдені знаряддя праці гірників, зокрема кам'яні мотики, молоти, відбійники, кістяні клини, скребки, копалки дають можливість припустити, що руйнування й відокремлення грудок пісковиків здійснювали за допомогою ударної дії та клинового відриву. Чисельні знаряддя з кісток тварин могли використовуватися для зняття поверхнього шару ґрунту, розчистки й підготовки щілин корінних порід для розклинювання тощо. Більша частина знарядь праці виявлена на техногенних ділянках збагачення руди. Всього на руднику знайдено більше 500 кам'яних і більше 300 кістяних гірничих знарядь, більше 400 фрагментів кераміки й до десятка бронзових виробів.

Масштабні збагачувальні роботи виявлені в техногенній зоні поблизу найбільшого кар'єру. Тут віднайдені залишки заглиблених в ґрунт котлованів виробничих будівель, ям, обкладених плитами пісковика, а також численні знаряддя праці (кам'яні платформи, молоти, пести, рудотерки, кістяні інструменти для переробки руд), фрагменти кераміки, скупчення каміння, кістки тварин, помольні камені. Виявлено також залишки порушеної часом наземної металургійної печі. Знайдені шматочки деревного вугілля, шлакова кераміка (глиняна обмазка печі), шлак, штейн – свідчення металургійного виробництва.

Цікавим археологічним об'єктом виявилася виробнича ділянка на поселенні гірників (300 м на південний схід від найбільшого кар'єру). Тут також зафіксовані сліди металургійної діяльності: збагачувальні знаряддя праці, залишки плавильної печі, фрагменти кам'яних і керамічних ливарних форм. Слід зазначити, що в пізній період бронзової доби широке розповсюдження мала техніка лиття в кам'яні форми. На відміну від глиняних вони були більш міцні й давали можливість зробити до 150 відливок (глиняні – 10 – 15 відливок). Більшість ливарних форм виготовляли з тально-амфіболітових сланців. Центри розробки цих гірських порід були зосереджені на Дніпропетровщині (зокрема поблизу Кривого Рогу), звідкіля заготівки (бруски) цього каменю транспортувалися на великі відстані. Зрідка кам'яні форми гірники виготовляли з пісковика. Виявлені на сьогодні об'єкти металургійного виробництва Картамишу не в повній мірі відповідають обсягам видобутку картамиських мідних руд, що дає підстави припустити транспортування збагаченого рудного концентрату на віддалені території, багаті лісом (деревним вугіллям) і наближені до споживачів мідних виробів.

Для оцінки обсягів гірничих робіт і кількості отриманого металу була використана методика, що базувалася на визначенні об'ємів породних відвалів, які утворилися під час переміщення гірських мас з

чаш кар'єрів і виробок [10]. Аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що сумарний об'єм переміщених гірських порід склав більше 30 тис. м³, а кількість видобутої мідної руди – близько 800 м³, або 2160 т. Як засвідчили дослідження мідних руд Картамиша, вихід міді складає щонайменш 10%, тобто мінімальний обсяг міді, витопленої з картамиських руд, складає близько 220 т. Ці обсяги, навіть з урахуванням тривалого строку експлуатації рудника (2–3 сторіччя поспіль), свідчать про високу потужність гірничих розробок та їхній суттєвий вплив на суспільний і економічний розвиток значних територій. Враховуючи діяльність інших подібних рудників Донецького гірничо-металургійного центру доби пізньої бронзи, можна стверджувати наявність на півдні Східної Європи розвинутого гірничо-металургійного комплексу степового типу.

Велике пізнавальне значення мають знахідки, що характеризують світогляд давніх гірників Картамиша. На руднику виявлені численні поховання дрібних копитних тварин у заповненнях гірничих виробок і на виробничих ділянках. Це свідчить про існування традиції культових (жертвних) поховань тварин після завершення гірничих робіт, як вдячності потойбічним силам, за взяті скарби надр. Поблизу однієї з виробничих ділянок був знайдений жертвний камінь з характерним заглибленням. Були зафіксовані приклади особливих культових комплексів гірничих знарядь, які повинні були „допомагати” успішному веденню важких небезпечних робіт. Особливу увагу привертають солярні знаки, залишені гірниками (або жерцями їх племен), як приклади звернення до містичних покровителів. Красномовною знахідкою було поховання гірника зрубної спільноти у ніші стовбурової виробки, поруч із небіжчиком були залишені знаряддя праці й багата мідна руда у глиняному горщику.

Аналізуючи масиви населення українських степових і лісостепових просторів середини II тис. до Р.Х., слід відзначити риси достатньо розвиненої культури скотарського типу, яка мала соціально-кастову структуру, сакральну, військову й виробничу аристократію, високий (як на свій час) рівень гірничо-металургійного виробництва, торговельні зв'язки на великих просторах, розвинуті культові й світоглядні моделі, була важливою складовою найбільш розвиненої частини ойкумени.

Гірництво й металургія кімерійців, скіфів, ранніх слов'ян

Перехід від „бронзи” до „заліза” був досить повільним і нерівномірним у різних регіонах. Тривалий час виробу кольорової та чорної металургії співіснували, хоча „номенклатура знарядь” змінювалася (мечі й наконечники списів виготовляли переважно із заліза, а наконечники стріл, посуд, прикраси, дзеркала – з бронзи). Залізо починає входити в побут населення України з кінця II тис. до Р.Х., що співпадає з першим подібним досвідом найбільш розвинутих європейських культур. Прикметно, що металургія кіммерійської доби (технології осталення, ковальського зміцнення та зварювання) навіть випереджає більшість тогочасних археологічних культур, що зумовлено тісними зв'язками кіммерійців з народами Кавказу, а часом військовою експансією на батьківщину заліза – Кавказ і в Малу Азію із захопленням не тільки матеріальної здобичі, але й, що цілком імовірно, рудознавців і майстрів-металургів, запозиченням технологій.

Найдавніша згадка про кочівників-кіммерійців міститься у безсмертній „Одіссей” Гомера. Побувавши у Північному Причорномор'ї, Геродот зазначає у своїй „Історії”: „Країна, що заселена зараз скіфами, як кажуть, з прадавня належала кіммерійцям”. Кочове життя й войовничість кіммерійців зумовили характер їхньої матеріальної культури, насамперед озброєння й спорядження бойових коней. У ближньому бою вони використовували мечі, виготовлені цілком із заліза або споряджені бронзовими руків'ями. Довжина мечів сягала 1 м. Кіммерійці виробляли не тільки просте кричне залізо, а й осталене, розумілися на цементації металу й ковальському зварюванні. Кіммерійська зброя й металеві зразки кінського спорядження набули значного поширення (український Лісостеп, Середня Європа, Північний Кавказ), що є найкращим доказом великої професійної майстерності кіммерійських металургів і ковалів.

Племена скіфів, які відтіснили кіммерійців з Північного Причорномор'я у VII ст. до Р.Х., успадкували й розвинули їхні металургійні досягнення. У скіфів уперше з'являється наземна сиродутна піч із шлаковипуском, яка значно збільшує продуктивність плавлення заліза [5]. Великі обсяги виробництва якісного заліза роблять Скіфію провідним експортером цього металу в країни Середземномор'я. Сировинна база скіфського заліза ґрунтувалася на поширених рудах бурого залізняку (лугові й болотні поклади Українського Лісостепу) та, імовірно, на магнітних залізняках Криворізького басейну.

Вагомі археологічні знахідки свідчать про те, що продукти ремісничого виробництва, які знаходять у скіфських курганах, здебільшого виготовляли на теренах Лісостепу (де мешкали пращури слов'ян) та

в грецьких містах-полісах на північному узбережжі Чорного моря. Одним з потужних лісостепових центрів металургії та обробки заліза, бронзи й благородних металів було Більське городище (на межі Полтавської та Сумської областей). Оточене оборонною системою земляних валів (довжина 33,8 км) городище з кінця VIII до початку III ст. до Р.Х. було найбільшим укріпленим поселенням і металургійною базою скіфського світу, яку окремі дослідники ототожнюють із згадуваним Геродотом містом Гелоном. Сировина для кольорової металургії й золотарства надходила переважно з Північного Кавказу (Геродот вказує також про надходження золота з Рифейських гір, тобто з Уралу). Чорну металургію забезпечували багаті місцеві руди бурого залізняку. Проводились також масштабні ламання каменю. Точильні бруски, шліфувальні плитки, жорна, молоти, тарелі з пісковика, сланців, кварциту, базальту, шиферу – такий асортимент кам'яних виробів був знайдений у пам'ятках Лісостепу. Потужні каменоломні існували також на півдні України. Вони забезпечували будівельними матеріалами грецькі міста-поліси.

Особливо слід відзначити високий рівень золотарства скіфського часу. Створені на землях України неперевершені мистецькі шедеври славетного „звіриного стилю” (поєднання східних елементів з класичними грецькими) залишаються колоритними перлинами провідних музеїв світу. Розкопки українських курганів відкрили цілий пласт ювелірного мистецтва Скіфії, центрами якого переважно були північночорноморські поліси, зокрема Пантікапей (сучасна Керч).

На відміну від степового поясу Південної України, де пройшла ціла низка кочових народів (кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари та ін.), в лісостеповій і лісовій зонах осіло мешкали пращури слов'ян, які з часом утворили слов'янські племена й союзи. Їм були притаманні розробка каменю, глини, залізних руд, металургія, ковальство та гончарство. Найважливіше місце посідала гірничо-металургійна діяльність, яка поєднувала процеси видобутку руди, підготовки її до плавлення, отримання металу та його обробку і носила общинний характер. Вона одною з перших відділилась в окрему галузь. Маючи на українських землях давню й безперервну традицію, вбираючи в себе досягнення й досвід попередників, виробництво заліза забезпечило в I тис. особливе значення металу в побуті та трудовій діяльності слов'ян.

Археологічні розкопки поселень носіїв зарубинецької культури (Київщина, початок нашої ери) виявили два типи організаційного устрою виробництва заліза – сільськими общинами та в спеціалізованих металургійних центрах. Прикладом останнього може служити Лютіж,

де знайдено близько 400 ям для випалювання й зберігання деревного вугілля, залишки вогнищ з купами болотяної руди та 15 сиродутних горнів. У VI – VII ст. кількість відокремлених металургійних центрів значно збільшується (Середнє Подніпров'я, Волинь, Південне Побужжя, Наддністрянщина), що свідчить про суттєве збільшення потреб у залізі, пов'язане із значними зрушеннями у соціально-економічному розвитку слов'ян.

Здебільшого знаряддя праці виготовляли з прокованого кричного заліза, але іноді якість заліза поліпшували шляхом цементації. Для цього заготівки закладали у вогнетривкий горщик (тигель) разом з товченим деревним вугіллям й кістками або рогом, який щільно закривали й ставили в піч чи ковальське горно. Таким чином залізо перетворювалось на залізовуглецевий сплав (сталь). Прикладом такої діяльності можуть бути знахідки на черняхівському поселенні Іванківці, де поруч з горнами виявлена велика кількість уламків тиглів, шлаку, обрізків кісток тощо. Цікаво, що поруч з цим металургійним центром знайдені кам'яні ідоли. Зв'язок капища з виробництвом пояснюється статусом металурга як чаклуна та жерця слов'янського бога Сварога.

У VI – VII ст. з'являються ознаки відокремлення процесу обробки заліза (ковальства) від гірничо-металургійної діяльності. Свідченнями цього є, наприклад, потужний гірничо-металургійний центр у Гайвороні на Південному Бузі, де відкрито 24 сиродутні горни наземного типу і залишки агломераційних печей для попереднього обпалу руди, але не виявлені ознаки ковальського виготовлення знарядь праці та зброї. І навпаки, у городищі Зимне (ремісничому центрі слов'янського племені дулібів) зафіксовані артефакти великого ковальського промислу й золотарства, проте немає слідів залізо добування [11]. Означений розподіл праці, а також поширення спеціалізованих гірничо-металургійних центрів свідчать про процеси помітного економічного й суспільного поступу східнослов'янських племен, формування їхніх політичних союзів і освоєння великих територіальних просторів.

Київська Русь, Литовсько-Польський період, Гетьманська Україна

Утворення внаслідок тривалого розвитку східнослов'янського суспільства однієї з найбільших держав середньовічної Європи – Київської Русі (кінець IX ст.) відкрило можливості для подальшого прогресу господарчої, торговельної та військової діяльності. Провідною

галуззю ремесла утверджується чорна металургія, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Наведемо промовисту цитату з уславленого роману Семена Скляренка „Святослав”, яка з художньою переконливістю розкриває провідну роль металу в житті тогочасних українців.

„На дворищі, де жив Ант, а до нього ще чимало попередніх поколінь, споконвіку працювали самі на себе... і гуртом також для потреб своїх варили залізо. Тоді, найчастіше під осінь, коли закінчувалися роботи на полі, чимало чоловіків збирались, сідали в лодії і їхали понад берегами, ходили по затоках, де були кручі, й болотах і або ж брали руками, або діставали черпаками з дна важку, червонувату, жорстку руду.

Вони не марно називали її рудою². Як кров наповнює й живить тіло людини, так, думали вони, й ця руда є кров’ю землі, влиною в неї богами. І людина мала право взяти цю кров у землі для своєї потреби.

Проте примусити руду служити людині було нелегко. Повернувшись до селища на лодіях, навантажених рудою, чоловіки вигортали її на берег, сушили, іноді, якщо починались дощі, й обпалювали.

А далі вони варили залізо. Чоловіки робили з твердої червоної глини домниці з горловиною вгорі, з дірками для сопел у денцях, засипали туди впереміш з вугіллям руду, накладали під домниці сухих дров, міхами через сопла нагнали дух. І після довгих годин гасили вогонь, розбивали домниці, де вже була не руда, а криця.

Що робилося в домницях, коли закипала руда, чому червонкувата жорства з болота перетворювалася в залізо, чому з цього заліза, коли його знову розпекти й загартувати у воді або, ще краще, в сечі чорного цапа, виходить оцел³, – цього ніхто не знав. Думали всі, переконані були, що біля домниць ходять і люди, й боги; це вони, а найбільше бог Сварог, перетворюють руду землі на залізо.

Через те в ночі, коли варилося залізо, на берег Дніпра виходили тільки старійшини та кузнеці. Усі ж люди оддалік дивились, як палає вогонь під домницями над Дніпром, як червоні відблиски його грають на плесі, відсвічуються в хмарах, що низько звисли над рікою.

– Сварожичі варять залізо, – говорили люди й намагались побачити, як боги сходять на землю, допомагають кузнецям.

Бачив син Анта пізніше, як уже на дворі в корчениці⁴ кузнеці робили всілякі речі: серпи й мечі, лемеші й шоломи, ножі й підкови. А

² Руда і кров мали в древньоруській мові однакове значення.

³ Сталь.

⁴ Корчениця – кузня.

були в роду й такі кузнеці, що вміли виливати не тільки з криці, а й з золота та срібла лунниці й усерязі, обереги, персні, – добрі майстри були в Любечі, як і скрізь на Русі”.

Крім описаних вище общинних розробок, існували спеціалізовані центри залізоробного ремесла. Один з них знаходився в літописному місті Городку на Тетереві (Житомирщина). Тут одночасно функціонували десятки сиродутних горнів [11]. Звертає увагу те, що на території України більше сотні сіл і містечок мають у своїй назві топонім „рудня”, що говорить про старовинний спеціалізований промисел місцевих жителів. Найбільшими центрами обробки чорного металу були Київ, Чернігів, Вишгород, Галич. Асортимент виявлених виробів із заліза включав близько 150 назв, зокрема 22 знаряддя праці, 46 ремісничих інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської зброї, 19 прикрас. Успіхи металургів і зброярів стали запорукою швидкого зміцнення давньоруської держави, численних військових звитяг і територіальних надбань, особливо за князювання Святослава Хороброго.

Велике значення для розвитку Київської держави мало карбування власних монет. Поряд з іноземними (здебільшого візантійськими й арабськими) наприкінці X ст. з’являються перші монети Київської Русі. Великий Князь Володимир Святославович карбував золоті й срібні монети з гербом-тризубом та Ісусом Пантократором на зворотному боці. Можна припустити, що златники були своєрідними візитними картками Великого Князя, якими він на увесь світ проголошував свою владу на Християнізованій Русі. Князі Святополк і Ярослав Мудрий також карбували срібні монети. У XI ст. головною грошовою одиницею стала срібна гривня (зливки вагою 155, 160, 196 г). Значна частина монет карбувалася зі срібла арабських дирхемів. Крім того, благородні метали в обмеженій кількості надходили з Чехії й Угорщини. Основною грошовою одиницею Русі до XIV ст. була срібна гривня.

На Закарпатті в XI – XII ст. відновилося розробка Мужіївського родовища золота (Берегівський район Закарпатської області), відомого ще за часів кельтів і римлян. Золотовмісні руди представлені тут кварцом, каолінітом, оксидами заліза. Крупність зерен благородного металу рідко перевищувала 1-2 мм, але в середньовіччі ймовірно розроблялися більш продуктивні мінерали. Вперше золотоносна гора згадується в літописі у 1114 р. Золото тут видобували слов’яни й угорці, пізніше – турки.

У 1959–1960 рр. під час ревізійних робіт на південному схилі Великої Брегівської гори були розкриті численні давні виробки. Доступ у ці копальні був закритий, тому вони збереглися так, як їх залишили середньовічні рудокопи. Сучасні геологи були приємно здивовані, що система старих штолень вельми раціональна й логічно завершена. Про знання гірничої справи свідчить і система вентиляції виробок. Старі штольні мають малі розміри – близько 1,2 м висоти й трохи менше 1 м ширини. Розробки йшли за жилою, причому майже без видачі порожньої породи на поверхню – методом засипання виробленого простору сусідніх виробок. Там, де знаходили потужне рудне тіло, розробку вели камерним способом, часто з ризиком для життя (в одній з камер від рудного тіла з підвищеною концентрацією золота майже нічого не залишилося, але камера набула загрозливих для безпеки розмірів). Освітлювалися виробки масляними світильниками. Стінки й стелі багатьох копалень, особливо в міцних породах, сильно закопчені. У виробках були виявлені давні знаряддя виробництва, залишки одягу, глиняні черепки й світильники. Дерев'яні й шкіряні предмети – сита, колоди, дошки, черевики, мішки – перетворилися в тлін і руйнувалися при першому ж дотику. Цікаво, що давній Мужіївський рудник отримав друге життя вже в незалежній Україні, проте рентабельність видобутку золота поки що відносно низька й потребує сучасних технологій та інвестицій.

Загальний прогрес у всіх сферах господарства і розвиток військової справи зумовили підвищений попит на металічні руди, сіль, земляні фарби, будівельний камінь, глини та інші види мінеральної сировини. Особливо слід відзначити розробки глин, як для будівництва житла, так і для вельми розвиненого гончарства. Цегляне виробництво існувало в понад 25 великих міських центрах Русі. Великі гончарні центри утворювались у різних регіонах країни, причому розробки сировини поєднувались в них з майстерним промислом, мистецькими розписами, розвиненою технологією обпалення виробів (зокрема, виготовлення полив'яної кераміки). Один з уславлених центрів гончарства знаходився в Лютіжі (Київщина), де археологічні розкопки виявили численні печі, гончарний інструмент і готові вироби X – XII ст. Відомі також потужні центри гончарства у Вишгороді й Білгороді. Масштабне кам'яне будівництво, яке розгорнулося на Русі з кінця X ст., потребувало ламання й оброблення різноманітних будівельних каменів. Залишки майстерень з оброблення каменю, печей для випалу плінфи й вапна виявлені в Києві, Чернігові, Полоцьку та інших містах.

Особливу роль мав видобуток солі, яка була „стратегічним продуктом”. Сіль стала чи не головною причиною приєднання князем Володимиром передкарпатських теренів до Київської Русі. Галицька сіль, яку отримували з розсолів ще задовго до Р.Х., у X – XI ст. стала важливою складовою економіки Галицько-Волинського князівства і значною мірою забезпечувала центральні райони країни. Нестачу солі, велику трагедію тих часів, фіксували навіть літописи. Зокрема, „Києво-Печерський патерик” зазначає, що 1097 р. не стало солі у всій Руській землі через те, що через князівські міжусобиці на схід „перестали пускати купців з Галича і людей з Перемишля”. Найбільшої слави солеваріння зазнала „соляна столиця” княжого краю – Стара Сіль, а також Соляний Городок. Сіль випарювали з розсолів, отриманих колодязним способом. Мали місце також соляні копальні (рудники) біля Добромиля, Дрогобича, Нагуєвичів, Старої Солі [12].

Монгольська навала XIII ст. була руйнівною силою, яка значною мірою спустошила українські землі й майже на сторіччя перешкодила поступу промислів Київської Русі. Проте навіть у золотоординський період не припинялася розвинута залізоробна традиція. Підтвердженням цього може слугувати виявлений на Луганщині (поблизу селища Фащівка) тогочасний металургійний центр із залишками принаймні 15 плавильних печей. У XIV ст. утворилася Литовсько-Руська держава (Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське), в якій більшість населення становили слов'яни, що населяли близько 9/10 території країни. Давня українська мова, культура, закони („Руська правда”) та звичаї були панівними в князівстві. Розпочалося відродження господарчого комплексу й гірничо-металургійних ремесел, поступ яких продовжувався в часи Речі Посполитої та Гетьманської України.

Відновлення металургійного виробництва розпочалося в XIV – XV ст. на базі багатих рудних покладів Житомирського Полісся. Тут сформувався значимий гірничо-металургійний комплекс (42 селища Житомирщини мають у своїх назвах топонім „рудня”). Болотні руди бурих залізняків черпали у водоймищах, або розробляли відкритим способом з невеликою глибини. Організаційно рудні й плавильні належали здебільшого польським магнатам і являли приклад так званої „феодальної металургії”. У XVIII ст. відбувається закріпачення „рудничного населення” для потреб ливарного промислу.

З XVI ст. у Дніпровському басейні починається кустарний видобуток бурого вугілля відкритим способом. Розвиток вогнепальної зброї призводить до значних потреб у виробництві пороху, що веде до розробки селітряних мінералів і становлення селітряного промислу.

Випарювання солі з води Торських озер (Донеччина) відоме з часів гетьманщини. Сюди з різних місць України й Московського царства на сезонну роботу їхали солевари, яких влітку збиралося понад 5 тис. чоловік, що свідчить про масштабність вільних промислів [13]. Продовжує розвиватися солевидобуток і на Прикарпатті. Тут у XVI ст. створюється потужний комплекс королівських солеварень, які розвивають багаті традиції давнього галицького солеваріння.

Нафтопрояви в Українських і Польських Карпатах місцеве населення спостерігало з давніх-давен, що позначилося на топонімах, які походять від автохтонної назви нафти – ропа: Роп'янка, Ріпне, Ропиця та ін. На землях України в Прикарпатті нафту почали видобувати принаймні з XVI ст., з цього часу зберігся привілей на освітлення вулиць Дрогобича «скельною олією». Першу письмову згадку про «чорне золото» Карпат знайдено у «Хроніці Длугоша» (XV ст.), про використання галицької нафти в медицині зазначається у «Книзі Фалінера» (1534 р.), найдавніша інформація про організований видобуток нафти на Прикарпатті датована 1617 р. і належить вона львівському медику та мандрівнику Еразму Сиксту. У XVII ст. видано офіційний урядовий документ – «Декрет Дворової палати» до Гірничого суду в Дрогобичі, що визнавав ропу (нафту) за мінерал, що пов'язувало її видобуток з регламентом гірничих статутів. На старовинному промислі Слобода Рунгурська (Коломийщина) нафту добували колодязним способом принаймні з 1771 р. Таким чином, з XV – XVI ст. нафтовидобуток у Галичині має невеликі за масштабами, але усталені форми, які зберігаються до народження тут в другій половині XIX ст. світової нафтової промисловості, орієнтованої на гас (львівський винахід 1853 р.) [14].

Характеризуючи гетьманський період, слід підкреслити, що Гетьмани України значною мірою опікувалися розвитком і плануванням гірничих і ливарних промислів. Так, відомо 14 Універсалів Івана Мазепи про виділення українській шляхті й козацькій старшині земель під устаткування рудень, селітряних заводів, ковальських цехів. До нашого часу дійшли окремі Універсали щодо рудень гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, Г. Гуляницького, військового підкарбів Р. Ракушки та інших.

При цьому цікаво, що землями, млинами, „руднями” часто наділялися як монастирі, так і окремі представники української шляхти й старшини. По суті, це типовий елемент військово-ленної системи винагородження значимих воїнів і організації господарства країни на основі військово-адміністративної тімарної системи. Так Універсалом

від 9 лютого 1688 р. Гетьман Іван Мазепа підтверджує маєтності Межигірського монастиря, серед яких є „рудні”, Універсалом від 9 травня 1690 р. він дозволяє стародубівському полковнику Михайлові Миклашевському побудувати дві рудні *„для роблення желїза... при якихъ то рудняхъ... осадити килко десятъ дворов людей”*, з яких передбачається брати податки: *„звиклие зъ нихъ отбирати пожитки”*. Цікаво й те, що іноді рудні надавалися в посесію. Зацитуємо уривки з Універсалу Івана Мазепи від 26 березня 1701 р. про надання архієпископу чернігівському і новгородському у посесію Неданчицької рудні: *„...Мы прето, гетьман, видячи многое иждивение ку благолїпнью церковному... не одмовляем у чинности, такъ и тую помянутую рудню Неданчицкую и людей при оной живущихъ в зуполную поссесію, моць и владзу зо всїми з ней приходами и пожитками належачимы, из послушенствомъ тихъ неданчицкихъ людей до гачення греблї тамошной в помощь потребним сим унїверсалом нашим стверждаемъ и надаемъ под такою кондицією, абы его милость щороку з той своей руднї до скарбу войскового казалъ давати дваняцать возков желїза доброго гнучого, от якой дачи на сей тилко едень рокъ его милостей увольняем, з тихъ мїрї же нараву и на реставрованне оной же руднї будетъ его милость коить свой ложити”*[15]. Звільнення підприємства від податку на певний час його становлення (в Універсалі Гетьмана – один рік) – звичайна практика, яку іноді використовують і сьогодні. Податок же сплачувався у натуральному вигляді – залізом, причому якісним – „добрим гнучким” (тобто придатним для кування, не холодноламким).

Є свідoctва накопичення гірничо-металургійних знань ченцями Києво-Печерської лаври. 1724 р. Лаврою була запроєктована перша в Україні доменна мануфактура, яка постала на рудоносних землях Стародубського полку.

Однією з найдавніших ремісничих професій в Україні було золотарство. Уже в XV ст. відроджуються старовинні центри золотарства в Києві, Львові, Чернігові; у XVII – XVIII ст. до них додалися Кам’янець-Подільський, Переяслав, Новгород Сіверський, Батурин, Острог та інші міста. Вироби українських золотарів, які розвивали самобутні народні традиції, відзначаються високими мистецькими якостями – вишуканістю форм, чудовим декоративним оздобленням, християнськими мотивами сюжетних композицій. Основним споживачем виробів українського золотарства була церква (масивні панікадила, шати до ікон, потири, хрести, водосвятні чаші, кадильніці, оправы Євангелія тощо). Велике значення мали також військові й світські ре-

чі, зокрема пірначі, парадна зброя, лампади, різноманітний посуд тощо. Ілюстрацією цього можуть служити спогади архідиякона Павла Алеппського, який 1653 р. разом з антіохійським патріархом Макарієм побував у Києві. „Увесь посуд – тарілки, кубки, ложки, які клали перед нами, як у цьому монастирі (Києво-Печерській лаврі – авт.), так і в інших, завжди були срібні”. Велике враження справив на подорожуючих образ Св. Михаїла в Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі: „Панцир, зброя, наручні й шолом – усе з чистого срібла карбувальної роботи, а опуклості та все інше позолочено”. Опис монастирської ризниці Успенського собору 1789 р. нараховував близько 500 срібних і 70 золотих речей. Деякі з них були значної ваги (центральна люстра – 8 пудів, ще два панікадила – по 2 пуди, великий золотий хрест, потир тощо) [16]. Оскільки золотарство набуло значного поширення серед різних верств населення, воно відігравало велику роль у розвитку української культури, в формуванні релігійного мистецтва й естетичних смаків народу.

Висновки

Таким чином можна стверджувати, що гірництво, металургія й металообробка з давніх часів були притаманні населенню України, фіксуються вже в часи культурної спільності Кукутень-Трипілля й мають протягом тисячоліть сталу й розвинену традицію. Найбільш значимою й успішною виробничою діяльністю, яка завжди зберігалася на землях України, попри рух племен і народів, був залізоробний промисел, успадкований від давніх народів і розвинутий слов'янами, він посів чільне місце в промислах України-Руси.

Література:

1. Давня історія України. Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. – К.: Наукова думка. – 1997. – 560 с.
2. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила: Корпус наскельних малюнків. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 140 с.
3. Гурина Н.Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. – Л.: Наука, 1976. – 178 с.
4. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар, В. В. Отрощенко, К. Бунятян, Р. В. Терпиловський; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

5. Гайко Г.І., Білецький В.С. Історія гірництва: Підручник. – Київ-Алчевськ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Вид-во «Ладо» ДонДТУ, 2013. – 542 с.
6. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 624 с.
7. Клочко В.И., Козыменко А.В. Наш недавний бронзовый век. – Киев: Генеза, 2011. – 190 с.
8. Дорофеев В.Н., Бровендер Ю.М., Гайко Г.И. Древние рудники в бассейне Северского Донца// Горный журнал. – 2003. – № 11. – С. 72 – 73.
9. Бровендер Ю.М., Гайко Г.І. Картамиський гірничо-металургійний комплекс пізньобронзової доби// Схід. – 2006. - № 6. – С. 69 – 73.
10. Бровендер Ю.М., Гайко Г.И., Шубин Ю.П. Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках картамышского рудопроявления в Донбассе// Археологический вест-ник. – Луганск, 2010. – С. 213-219.
11. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – Київ: Інститут археології НАН України, 1996. – 192 с.
12. Іванов Є. Геокадастрові дослідження гірничопромислових територій : монографія / Євген Іванов. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 372 с.
13. Пірко В., Литвиновська М. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.
14. Білецький В.С., Гайко Г.І., Орловський В.М. Історія та перспективи нафтогазовидобування. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2019. – 306.
15. Бутич І., Ринсевич В. Універсали Івана Мазепи. – Київ, 2006. – 768 с.
16. Петренко М. Українське золотарство. – Київ: Наукова думка, 1970. – 208 с.
17. Гайко Г.І., Білецький В. С. Нарис історії гірництва в Україні. К.: ТОВ Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2022. — 194 с.

Віктор Чумаченко⁵,

кандидат філологічних наук, професор,
заслужений працівник культури Кубані, Адигеї і України.

НЕЗАКІНЧЕНИЙ АВТОПОРТРЕТ
(До публікації спогадів С.І. Ерастова⁶)

Степан Іванович Ерастов (1856 – 1933) сьогодні чи не найбільш значна “фігура замовчування” передреволюційної історії кубанського козацтва. У довіднику “Литературных і общественных деятелей Северного Кавказа” за 1909 р. (укладач Б.М.Городецький) його ім'я знаходиться в зовсім нечисленному ряду тих “суспільних діячів”, хто зробив вагомий внесок у життя регіону. На щастя, до нас дійшли деякі матеріали особистого архіву С.І.Ерастова, що дають право говорити про нього і як про людину з безперечним даром слова.

Цікава доля цього унікального архіву. Вірний і багаторічний друг Степана Івановича – Прокіп Понятенко, що розбирав влітку 1933 р. папери, які залишилися після його смерті, виявив серед кореспонденцій декілька листів Михайла Могилянського. Той, в минулому відомий революціонер, в 20–30–х рр. очолював Комісію зі створення Біографічного словника діячів України при Академії наук, порадив передати архів до Києва. Таким чином, велика частина архіву Ерастова (листи, початі мемуари, уривки біографій діячів Кубані, незавершені драматичні і белетристичні твори – драма “Державність та Орфей”, програми шевченківських вечорів) сьогодні зберігається в його іменному фонді в Інституті рукописів в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського.

Декілька років тому, досліджуючи ці скарби, я відкрив ряд невідомих до того фактів про культурне життя Кубані другої половини ХІХ і початку ХХ ст. Мене захопила ідея реконструювати задуманий С.І.Ерастовим рукопис спогадів і запропонувати її кубанським чита-

⁵ **Чумаченко Віктор Кирилович** (народ. 26 квітня 1956 року в селищі Ахметовська Лабінський район Краснодарського краю — помер 5 грудня 2017 р., Краснодар) — кандидат філологічних наук, професор (2005), заслужений працівник культури Кубані, Адигеї і України. Член НТШ. Голова осередку НТШ на Кубані у 2000-них роках.

⁶ **Степан Іванович Ерастов** (літературні псевдоніми — Ст. Закубанський, С. Попенко, С. П-ко[1]; 20 грудня 1856 (1 січня 1857), Катеринодар — 13 квітня 1933, Сухумі) — український громадсько-політичний діяч, меценат українського культурного руху на Кубані, один із засновників Української Центральної Ради.

чам. Знадобилося багато місяців копіткої праці, щоб прочитати вицвілий, місцями важко прочитуваний текст, зіставити фрагменти, прибрати повтори, нарешті, перекласти все російською мовою, бо написані спогади чорноморським діалектом української мови. Редакція журналу "Родная Кубань" відібрала для публікації (1998, № 2) лише першу частину мемуарів, де розповідається про дитячі роки життя С.І.Ерастова. Роки студентства, революційна і суспільна діяльність цього видного суспільно-політичного українського діяча Кубані, "старого катеринодарця" залишилися поза кадром і вперше пропонуються для друку, що взяв на себе журнал "Схід". Пропонуючи цю унікальну роботу, я повинен хоч би в загальних рисах змалювати весь життєвий шлях автора мемуарів.

Степан Іванович Ерастов народився в Катеринодарі 19 грудня 1856 р. За новим стилем це 1 січня 1857 р. Батьком його був священник Іоан Ерастов, великорос зі Ставропілля, який велику частину життя прослужив "законопоучителем" в Катеринодарському Маріїнському інституті для благородних дівчат. Збереглися його чудові листи, адресовані сину Степану, що сидів в очікуванні етапу в петербургській в'язниці. Старовинний благообразний стиль, хороша російська мова. Мати – дочка військового старшини Кубанського козачого війська, з давнього роду Щербин. Козачка запорізької крові, що передала йому гени вільних синів дніпровських порогів. У кінці життя в тезах до власної біографії Степан Іванович лаконічно помітить: "Два роки в Катеринодарському повітовому училищі – не кінчив, 6 років в Ставропільській гімназії, не закінчив. 3 роки в Кубанській Військовій гімназії – закінчив з атестатом зрілості". У "Короткій автобіографії" розшифрує трохи детальніше: "У 6–му класі гімназії я вже мав щастя бути знайомим з ватажком революційного руху на півдні Росії Валер'яном Осинським (згодом повішеним у Києві), з народовольцем Гартманом, якому ми влаштовували на Кубані втечу, з пропагандистом Міщенко (Ю.М.Тищенко). Перший обшук був у мене, здається, в 1875 році, коли я був гімназистом. Жандармів тоді не було. Обшук проводив товариш прокурора з поліцією". Зрозуміло, що такі знайомства не проходили безслідно...

Про роки студентства в автобіографічному нарисі сказано ще більш стисло: "З другого курсу Київського університету був виключений за неблагонадійність і перебування зверх терміну за кордоном, а з 2–го курсу Санкт-Петербурзького університету був виключений з нагоди адміністративної висилки в Сибір". Київські враження Ерастова–Щербини – це прекрасний опис різдвяних колядок, влаштованих

студентами університету "з добродійною метою". Це вечори і домашні вистави на квартирі видатного українського композитора Миколи Лисенка. Це участь в касі студентської взаємодопомоги, нелегальний спілці молодих українців "Кіш", захоплення народництвом. Між Києвом і Петербургом була поїздка в Женеvu на поклін до філософа і революціонера – Михайла Петровича Драгоманова. Відновлення в Петербурзькому університеті не принесло бажаного диплома юриста, оскільки студент Ерастов не тільки не виправився, але і з подвоєною енергією взявся за суспільно-революційну діяльність. "Погорів" він на зберіганні нелегальної газети "Народна воля", розповсюдженні крамольних українських видань і участі в підпільному гуртку. У своєму щоденнику занотував: *"Арешт. Предварілка. Везуть із зупинками в Твері, Москві, Курську, Харкові. Клоповники. Написи в провінційних в'язницях. Добродушність вартових. Листи батька. У церкві – одиночки (влаштовано подібність одиночних камер – В.Ч.). Голуби. Шматочок неба. Гомін весни – радість. Почав боліти. На щастя, засудили і відвезли (у вересні 1883 р. – В.Ч.) в Москву. Пугачовська вежа. Карна партія. Баржою в Казань Волгою, на Перм – Камою. Катеринбург. Тюмень. Омськ. В'язниця Достоевського. Жандарми на трійках день і ніч. Акмолінськ. Степ. Верблюди. Киргизи. Бурани. Сніг..."*. "У засланні" – так буде називатися його автобіографічний, але свідомо написаний як художній твір – розповідь ("Літературно-науковий вісник", 1911, т. 53, № 2). Із заслання Ерастов повернеться в серпні 1886 р. А вже в 1888 р. його вишлють за межі області з нагоди приїзду на Кубань імператора Олександра III. Перебування в рідних місцях переконало Степана Івановича, що Кубань поки не дозріла для революційної боротьби. Більш привабливим в цьому плані уявлявся Ростов, звідки його знову "вишлють на батьківщину".

Катеринодарську владу Ерастов здивував з перших кроків. Як водиться, над ним відразу ж встановили негласний поліцейський нагляд. А незабаром, 4 листопада 1892 р., в поліцейську дільницю з'явився сам піднаглядний з наполегливою вимогою пояснити "по якому праву". В історії місцевої охоранки це був перший і останній подібний випадок, від якого начальство зовсім розгубилося. Негайно порушили службове розслідування, шукали "кто проболтался".

Вивчивши ситуацію, Степан Іванович береться за об'єднання місцевих українських сил. Пересвідчившись, що інтелігенція місцевого (кубанського) походження "сіра, мало культурна, до духовних інтересів повністю байдужа", він вирішує залучити людей з інших країв і цілеспрямовано перетягує в Катеринодар і область десятки суспільно

активних і талановитих людей, для яких підшукує відповідні вакансії. Козачого духу погодилися випробувати відомі українські письменники: В.Самійленко, М.Вороний і менш імениті: Я.Жарко, М.Доброскок, В.Потапенко, І.Ротар, Л.Мельников. Повернулися до рідних пенатів В. В. Скидан і Ф.А.Щербина. На допомогу останньому, який прийняв почесне замовлення на створення "Історії Кубанського козачого війська", з Полтави прибув виключений з семінарії юний Симон Петлюра. Одночасно С.І.Ерастов захоплено працює з молоддю. Справжнім придбанням для Чорноморської Громади став переїзд на Кубань видатного педагога А.А.Левітського. Особливо багато прихильників вдалося знайти в Кубанській вчительській семінарії. У числі перших до хати Ерастова постукали двоє юних реалістів: Микола Рябовол (майбутній Президент Кубанської республіки) і Лукіан Бич (згодом голова Кубанського уряду). Виховання реалістів він доручив зачинателеві українського декадентства, поету Миколі Вороному, який жив у нього на квартирі.

Як відомо, кількість згодом переростає в якість. У 1901 р. в Катеринодарі виникає місцеве відділення Української революційної партії, близької за своєю платформою до соціал-демократів, але з українськими національними особливостями. У 1906 р. в козачій столиці та інших населених пунктах області відкриваються 12 філій "Просвіти". Фундатором і лідером обох організацій був Ерастов (Щербина). 1892 – 1908 рр. в історію Кубані увійшли як золоте п'ятнадцятиліття, роки незвичайно швидкого духовного і культурного підйому нашого краю, що співпали з початком економічного буму в Росії і, зокрема, на її південних околицях. І рухали цей процес люди типу С.І.Ерастова, які дивно поєднували в собі творення і руйнування, що врешті призвело країну до вервечки нищівних революцій. У 1908 р., коли Ерастов перебрався на проживання в Новоросійськ, навколо нього закипіло суспільне життя і цього приморського міста.

...Але він так і не став "стовідсотковим" більшовиком. У 1904 р. РУП була перейменована на УСДРП, в складі якої Ерастов знаходився і після лютневої революції. Будучи вибраним за територіальним представництвом (від Кубані) в Українську Центральну Раду, Ерастов був близький до фракції українських есдеків. Після закінчення громадянської війни він був вже досить немолодою людиною, що клопоталася про персональну пенсію. На дозвіллі писав мемуари, що залишилися в чернетках, бо чим ближче країна наближалася до епохи "великого перелому", тим більше небезпечним ставало згадувати про свою дружбу з убитим в Парижі Петлюрою або про участь в Українській Централь-

ній Раді. І проте він нічого не спалив, і навіть встиг опублікувати декілька уривків в українських академічних виданнях. Але, здається, справжній час для мемуарів Ерастова наступив лише сьогодні, коли ми перестали боятися своєї історії, правди про минуле.

В "РЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПАРТІЇ"

(з мемуарів С.І.Ерастова–Щербини)

Генезис "Революційної Української Партії" (РУП) треба віднести до кінця 1900 – початку 1901 р., бо, йдучи, як звичайно, назустріч всім революційним рухам в Україні, я до того часу, однак, нічого не чув про РУП, тоді як щорічно відвідував Київ і інші центри або для участі в таємних з'їздах українців, або за літературою. Ініціаторами РУП треба вважати студента тоді (а потім професора) Дмитра Антоновича (прізвисько Муха) – сина відомого професора історії, студента Камінського, Володимира Винниченка (тепер відомого письменника і політичного діяча), потім Кучерявенко Арк., Меленевського, Порша, Левка Мацієвича (знаменитого авіатора і професора), Міхновського А, Мартоса Бориса та інш. Першим місцем розташування РУП був Харків, де проживав Антонович і інш. і де українське студентство поповнювало ряди партії, а також Полтава, де партія придбавала багатьох adeptів серед вихованців духовної семінарії. РУП безсумнівно сповідувала марксизм і на всіх виданнях її: журнали "Гасло", "Праця", брошури: "Дядько Дмитро", "Солдатики", "Павуки та мухи" і т.д. в надзаголовку стояв лозунг "Пролетарі усіх країн єднайтеся". Крім того, РУП була близькою до соціал-демократів Галичини. Але сказати, що РУП жила виключно суворо-класовими принципами, не можна. У РУП була і деяка частка народництва. Діячі її вийшли переважно з гушавини народу, це були або селянські діти, або діти різночинців, а особливо "поповщини", тобто елемент, що стоїть близько до сільського люду і що навіть пройнятий етнографічним романтизмом. До цього треба додати, що в той час і довго ще потім Російська соціал-демократія на чолі з Плехановим (Жоржем), будучи великими централістами, визнавали лише єдину неподільну російську соціал-демократичну партію і ніяких намірів з боку українців "емансипуватися" і зорганізуватися самостійно не допускала абсолютно. Надалі такий стан привів до розколу серед українців. Більш гарячі і з більш розвиненими національними прагненнями (Антонович, Порш, Винниченко та ін.) утворили самостійну Українську соціал-демократичну партію, а деякі: Меленевський (Басок), Жук, Іжтуховський та інш.

прилучилися під назвою "Спілка" до російської соціал-демократичної партії.

Я зав'язав відносини з РУП в 1901 р. До того часу і ні з ким було працювати, бо старі товариші були байдужі, а маленький наш радикальний гурток, що складався з Білобородова, Бича і мене, проіснував дуже недовго: обидва моїх товариша переїхали в Новоросійськ. Але в 1901 р. я познайомився з народним вчителем ст. Калужької Кузьмою Безкровним і з вчителем Єпархіального училища Іваном Ротарем, про яких мені написали з Києва і які відразу стали близькими моїми друзями і співниками. Це були неоцінені працівники. Ротарь був великою розумовою силою і, маючи надзвичайно симпатичним характером, користувався великою увагою серед інтелігенції і учнівської молоді, особливо у вчительській семінарії, політичну мораль учнів якої він рішуче перетворював. Ім'я Івана Тимофійовича Ротаря в пам'яті учнів свято шанується і зараз. Безкровний же володів даром знаходити в гушавині народній революційно-настроєний елемент і прилучати його до політичної роботи. Я можу сказати, що значну частину співробітників (книгонош, агітаторів і різних виконавців) дав мені Кузьма Акимович. У тому ж 1901 р. до мене прийшла знайомитися група реалістів, з середовища яких Микола Рябовол став незабаром одним з найдіяльніших наших товаришів. З цією групою займався Микола Вороний, відомий україн, поет і соціал-демократ (який жив у мене на той час). Декілька раніше мені за допомогою друзів вдалося влаштувати на вакантну посаду інспектора народних училищ т. Ол. Авг. Левитського, "виписаного", так би мовити, для цього з Одеси. Левитський прилучився до нашої групи і робив великі послуги, оскільки користувався особливим авторитетом і впливом серед вчителів. У турботі про збільшення кадрів нашої партії я спеціально зайнявся перетягненням і влаштуванням на різних місцях діячів з України, особливо потерпілих за політику. Завдяки зв'язкам, а головне, старанню мені вдалося багато що. І немало десятків хороших революціонерів для міста і станиць (народними вчителями) придбала тоді Кубанщина, бідна своєю радикальною інтелігенцією. Так, в 1902 р. до мене приїхала і у мене ж поселилася ціла група (біля десяти чоловік) полтавців-семінаристів) виключених в тому році зі своєї семінарії за бунт і крамольну поведінку. Приїхали: Фідровський, Ткаченко, Петлюра, Корнієнко, Огородній, Бородиня та інш. Все це були даровиті люди, палкі революціонери, що рвуться в бій. Організація вийшла у нас сильна, і робота закипіла. Діяльність наша була дуже різноманітна. Крім нелегальної роботи: складання і друкування прокламацій-листівок, поширення літератури,

пропаганди серед молоді і на околицях, роботи організаційної, ми брали участь у всіх, де могли мати користь для нашої справи, громадських організаціях: в "Товаристві витончених мистецтв", яке об'єднувало прогресивну інтелігенцію Катеринодару всіх напрямів, в "Товаристві прикажчиків", коли я був там головою, в "Товаристві любителів вивчення кубанської області", де ми між іншим демонстрували виписаного мною кобзаря Ткаченка, і в інших установах, а особливо в "Комітеті народної тверезості", який був, так би мовити, штабом нашим. Завдяки прогресивним переконанням і особистій порядності офіційного голови Комітету отамана Катеринодарського відділу генерала Савицького, який дивився крізь пальці на мої "крамольні діяння" і просив мене лише про одне: бути обережним, – при цій офіційній установі РУП розвинула велику революційну роботу. У чайній-читальні Комітету на Катеринінської вулиці були постійні збори "крамольного елемента", друкувалися відозви, зберігалася заборонена література, проживали неблагонамірени особистості, ховалася зброя та ін. Я, секретар Комітету, дійшов до такої зухвалості, що спалював буквально всю офіційну, досить мерзотну літературу, що присилалася з Петербурга для поширення, а замість того чотири книгоноші мої: Крочик, Чечуга, Богдов (четвертого не пригадаю) були енергійними і відданими пропагандистами революційних ідей. З великою симпатією згадую їх милі, молоді обличчя... Крім української літератури, я широко користувався і російською, ідейною, наприклад, книжками: "Овод", "На рассвете" і ін. Мав два книжкових склади: один при Комітеті тверезості, інший – у себе в помешканні. Розповсюджували ми книги всілякими способами, при допомозі лотарей, роздачі "колядникам" тощо і особливо через чайні-читальні Комітету народної тверезості в станицях. Треба сказати, що і в станицях велася під сурдинку нелегальна робота. Взагалі антиурядова політика так захопила діячів при Комітеті, що і потім, коли я, за відсутністю часу, відмовився від служби в ньому, а на своє місце викликав з України більш обережного Я.В..Жарка (нині українського "байкаря" і поета), то напрям залишився таким же.

Робота наша була широка і різнопланова. Читалися реферати, бралася участь в газетах, демонстраціях, в організаторській роботі, в різних виступах, і самотійно, і з іншими групами. На той час почалися і процвітали щось на зразок *Svirees politiques*, згадується, по суботам, у представників прогресивної інтелігенції. Збиралися по черзі: у лікарів Рохлаїна, Робінсона, Ялового і інш. На цих нелегальних вечорах збиралися представники соціал-революціонерів, на чолі з Щирсь-

ким (згодом лідер фракції соціал-революціонерів у 2-й державній Думі), есдеки на чолі з Мартиновською, Герусом, українці в особі Ротаря, Левитського, мене і інш., і взагалі, радикальна інтелігенція. Треба сказати, що на той час хоч диспути між різними політичними течіями і були, але ворожнечі і нетерпимості не помічалось. У всіх був загальний ворог. Так що, коли на катеринодарському горизонті з'явився Ол.Фл.Філіппов (відомий згодом чорносотенець і друг Распутіна) і запросив до участі в газеті, що проектувалася ним "Кубань" місцеву інтелігенцію, то на нараді з Філіпповим всі дружно поставилися до нього з недовір'ям і з достатньою холодністю, хоч потреба в друкарському органі відчувалася всіма. Правда Філіппов тоді в своїй газеті не "виражался", як потім, і ми пописали трошки у нього.

У 1903 р. сталася часткова невдача в нашій організації. У мене сиділо декілька членів партії, що готувалися виїхати в різні напрями для поширення наших прокламацій до козаків. Чекали ще Грицька (Ткаченка). Але ми його не дочекалися. Гарячий і сповнений молодого необережної відваги Грицько ніс під буркою загорнені в хустку приготовані до відправки прокламації і йшов мимо дому поліцмейстера Черніка, чого я неодноразово просив його уникати. Завдяки нещасному випадку згорток розв'язався, пакети розсипалися, на це звернув увагу (також випадково) поліцмейстер, що йшов позаду, і Ткаченко був затриманий. Жандарми так розгубилися, що кинулися з обшуками до абсолютно непричетних людей: до Щирського, який довго на мене за це гнівався, до ветеринарного лікаря Крутикова, чомусь до Апостолова. Правда тієї ж ночі був зроблений обшук у Петлюри і Понятенко, що жили в школі. У них був знайдений гектограф, сліди злочинної діяльності: обидва були арештовані. Понятенко був випущений скоро, а Петлюра просидів тривалий час і, звичайно, втратив місце вчителя. Треба визнати, що вища влада: начальник області і жандармський начальник – представлені були в той час досить добросердими типами, і чи то з ліності, чи то завдяки віянням часу ні звірств, ні особливого старання не виявляли. Серед громадськості так відверто говорили про мою причетність до цієї історії, що міський голова Чистяков публічно в Думі говорив мені, що вважає мене автором "відозви до козаків", а високопоставлені особи попереджали, що мені загрожує небезпека. Але очевидно час був упущений і мене не заторкнули. Тільки жандарм, полковник Воронов, коли я з'явився до нього з проханням про видачу мені арештованих на поруки, звичайно, відмовив і люто загрожував мені залученням до справи.

Але робота РУП не зупинялася. Кадри її діячів росли. З одного боку, з серед розпропагованої молоді вчительської семінарії висувалися молоді працівники, з яких особливо пам'ятні мені Висоцький (вмер у Москві), Бобир-Вухановський, Скляр, Коцюба, Коробкін і багато інш.; з іншої – провінція давала самовідданих прозелітів, яких знаходив Кузьма Безкровний, – представник цікавої і сповненої опозиції сім'ї Безкровних на станції Лінійній. З цих adeptів революції, що вийшли зі станиць із задоволенням згадую братів Займ, вчителів Гаркушу, Безуглого, Куліша і інших. А крім того до нас на Кубань безперервно прибували і нові сили: український поет Петро Ротарь (вмер від сухот), Маслов, Сашко Міхновський, Ганна Приходько, Людмила Петренко, Доброскок, Семешко, Здор – фахівець з друкарської справи і інші. Завдяки добрим стосункам з інспектором народних училищ Сушковим і директорами середньої школи, мені вдалося надати місця декільком народним вчителям і в середній школі. Тут я повинен пригадати з теплим почуттям про Ганну Івановну Родіонову, яка, будучи раніше аполітичною, в цей час багато допомагала українцям і матеріально, і наданням притулку деяким, і приміщенням для зборів. Вона любила радикальну молодь і симпатизувала українській справі.

У 1903 р. я їздив за запрошенням на відкриття в Полтаві пам'ятника родоначальнику української літератури Івану Котляревському. Всеукраїнське торжество залучило масу українських діячів і разом з тим цілий вагон шпигунів з Москви. Торжество закінчилося, як відомо, демонстрацією і величезним скандалом, від якого губернатор поспішив втекти з театру. А міський голова – церемоніймейстер торжества, впав непритомним. Члени РУП брали (в цьому заході – ред.) діяльну участь.

Нелегальна робота вимагала великих витрат. Мені, тому хто вів відає фінансову частину, треба було ухитратися у винаході шляхів поповнення нашої каси. Суспільство наше скупе і на добровільні пожертви не даровите (в цьому сенсі мало що змінилися й до сьогодні... – прим. ред.) Поборами своїми я став ненависний, особливо в очах дружин моїх товаришів. Між багатьма хитрощами я згадую угоди мої з різними артистами і лекторами, яким я організовував концерти і вечори, а за труд і поширення квитків (мобілізувалися панночки і дами) – відраховував в нашу касу половину збору. Принаймні, фінансово Кубанська РУП відчувалася так непогано, що я міг тоді (в 1904 р.) посилати порядні суми і в Київ, до центру партії. Мали свою друкарню. Але до цього часу багато хто виїхав, активних членів було недостатньо. Я наполегливо бомбардував Київ про відрядження солідних пра-

цівників. І центр прислав на час для інформації і підтримки т. Порша. Микола Порш зробив цілий переворот. Він володів сильною ерудицією, виступив на декількох великих зборах з програмною промовою – саме тут ми дізналися, що РУП не існує, а перейменована в УСДРП є самостійною, незалежною від росіян партією. Російських соціал-демократів ця декларація засмутила, оскільки в РУП вони бачили все ж деяку частку народницької психології. Есдеки ж, хоч і поставилися негативно до "відокремлення і самостійності" нової партії, але все ж не могли не бачити в нас друзів. До того ж УСДРП не ділилася на фракції: більшовиків і меншовиків, – ідеологічно примикала до більшовизму, а катеринодарська група російської соціал-демократії була більше більшовицькою.

Приблизно у той же час стався розкол і серед українців, про що я згадав вище і виділилася "Спілка". Ми стали філією УСДРП на Кубанщині.

На виступах Порша і на "нарядах" з ним вже не міг бути присутнім наш товариш І. Ротарь. Він давно вже лежав тяжко хворим, а 2 березня 1905 р. Івана Тимофійовича не стало. Смерть його була найбільшим нещастям для партії, в якій він був незамінний, і для нас його друзів, бо в житті рідко зустрічаються з такою прекрасною душею люди. Похорони Ротаря влаштовані офіційно учбовим закладом, де небіжчик був викладачем, несподівано для нього, перетворилися в грандіозну політичну демонстрацію з червоними стрічками на вінках, революційними написами, запальними мовами. Крім українців – однопольовців Ротаря, в останніх знаках поваги і скорботи взяли участь всі революційні групи, інтелігенція і маси молоді. Поліція силилась паралізувати червоний настрій, а начальство Єпархіального училища вважало за краще відвести ряди своїх вихованців назад в стіни закладу. На могилі українською поетесою Супруненко і поетом Ж. (який розсудливо доручив читання іншому) були прочитані їх вірші, присвячені покійному, а Бобир–Вухановський, Доброскок і інш. гаряче закликали молодь слідувати дорогою вмерлого вчителя. Назад поверталися натовпом з революційними піснями, а поліцмейстер Чернік йшов поряд і добросердо умовляв: "Ну, досить... діти. Досить... Підемо вже додому..." Полковник жандармський Воронов під час траурного ходу їхав позаду в трамваї і спостерігав те, що відбувається, але не втручався.

По від'їзду Порша я знов настійно вимагав від Києва прислати співробітників. І згодом приїхав Павло Мохер з тов. Роговим, а потім учителька у 2-у жіночу гімназію Чайковська. Це були цінні працівники.

Револуція йшла *credendo* і вийшла на вулицю. Демонстрації йшли за демонстраціями. Настав час сутичок. Почалися часті страйки, що закінчилися знаменитим залізничним страйком по всій Росії. На противагу 1 травня 1905 р. в Катеринодарі відкрився союз істинно-російського народу. Опозиційна література набуває різкої тональності. У країні виявляються анархічні елементи. Анархісти різних найменувань: комуністи, індивідуалісти і інш. – розвивають інтенсивну діяльність, грабують купців. Експропріацій різночасно зазнали купці: Кононенко, Коваленко, Нейберг, Данько, Оснач і багато інших. Купці в масі були так тероризовані, що безумовно виконували обкладення і потім при зустрічах на вулиці із знайомим таким чином анархістом люб'язно кланялися, не подумуючи про видачу, бо боялися. За опір купців убивали, як наприклад Данька, Стеценка.

Демонстрації проходили з великим підйомом і прагненням до озброєного опору. 4 жовтня 1905 р. натовпом демонстрантів був розгромлений збройовий магазин Буренкова і Болтенкова на Червоній вулиці, була спроба розгрому магазину Ігнатової. У військових частинах також йшла пропаганда, особливо між артилеристами і солдатами Анапського батальйону.

...Настало 17 жовтня. Повідомлення про "даровані" нам політичні права і свободи ми отримали 18 жовтня, і населення, тріумфуючи, висипало на вулицю. Більш солідна частина попрямувала до собору, де по заповіту батьків відслужили, як годиться, подячний молебень, як якби з нагоди "позбавлення від мору". Радикальний елемент з молоддю демонстративно рушив до Міського саду на мітинг, заходячи по шляху до учбових закладів, правда, іноді без всякого успіху. Жіночий Інститут і Єпархіальне училище не подавали ніяких ознак життя, міцно, відгороджені від нас за товстими замкненими дверми. Я з товаришем – українцем йшов з молоддю, а позаду для порядку тягнувся поліцеймейстер Чернік з приставом і парою городових, мовчки і навіть з приємною усмішкою він привітався зі мною, кажучи щось на зразок: "ось нарешті і наша взяла". У Міському саду виступало багато ораторів. Тон мови був в більшості гостро-революційний, але ніхто не зачіпав вінценосця. І тільки різкий гімназист Лазар Міхельс виявив деяку "маленьку нетактовність", висловивши бажання бачити помазаника нашого повішеним на ліхтарному стовпі. Цією фразою чорна сотня виправдовувала потім свої погроми. Почалося з зіткнення нашої демонстрації з контр-демонстрацією монархістів на Червоній вулиці. Монархісти йшли під головуванням фотографа Сумовського, агента охоранки Котляровського, прикажчика Петрова і інш. і в супроводі за-

гону кінних козаків. Закінчилося погромом будинку найпопулярнішого в місті лікаря А.Я.Рохліна... На службі колеги мої по правлінню стурбовано просили мене не відвідувати деякий час банк, де я служив бо мають відомості, що чорна сотня має намір нагрянути і викинути мене з другого поверху на бруківку. Довелося піти. Я сховав свою сім'ю по квартирах трохи більш або менш благонадійних знайомих, замкнув наглухо квартиру і ворота і сам на деякий час сховався. Чорна сотня три рази підходила до моєї квартири, але, бачачи все наглухо замкненим, здавалася на вмовляння сусідів, йшла без ексцесів. Більшу увагу свою вона звернула на базарні лавки, причому у підрозділі погромників я помітив двох відомих мені агентів поліції, які піддавали жару натовпу. Настав тривожний час. Чорна сотня відчувала себе основною панівною силою. У нас на всякий випадок було заховано трохи зброї. Тепер потреба в ній була очевидною. Була організована бойова дружина спочатку з українців, потім прилучилися і росіяни. І коли я став приходити додому на ночівлю (небезпечно було кидати квартиру без нагляду), то кожний вечір в мене було декілька дружинників, озброєних револьверами, які і залишалися ночувати. Істинно росіяни проте не відмічалися сміливістю. Агенти охоранки задумали було провокувати і нашу чайну-читальню. Стало неспокійно. Елемент в чайних був для цього відповідним. Але з'явилися з місцевого батальйону декілька озброєних солдат за своїм почином, розставили в чайній караули і "барашкові коміри" чорносотенців вмиль зникли.

Було ясно: цар розкаювався в своїй слабкості і подумував, як би обманути народ, анулювати свої обіцянки свобод. І бунтівний дух суспільства російської демократії, революційні виступи, страйки продовжувалися. У кінці 1905 р. в Катеринодарі були страйки торговельно-службовців, поштовиків, кондитерських робочих, а 8 грудня вибухнув грізний всеросійський залізничний страйк. Країна заціпеніла. А уряд тримався треповських прийомів. По вулицях Катеринодара скакали риссю мобілізовані козаки і добровольці-козаки, розганяли нагайками "зборища" і часто "забавлялися", стріляючи з гвинтівок вздовж вулиць по народу, що розбігається в жаху.

У 1906 р. члени кубанської організації УСДРП, яких називали скорочено "українці", бо більш праві елементи українства не виявляли самостійності і підтримували тільки нас, працювали спільно з іншими організаціями. Боротьба йшла загальним фронтом, і ділити не було чого. Правда, росіяни, соціал-демократи підлили деяку "ложку дьогтю", зажадавши для себе два місця з п'яти виборщиків в 1-у державну думу від Катеринодара, в той час як всі інші течії представля-

лися одним кандидатом. Довго йшли запеклі дебати. Переконати російських соціал-демократів в несправедливості їх домагань не представлялася можливим. Інцидент вичерпаний був тим, що я зняв свою кандидатуру, як українець, на користь А.Ялового, кандидата трудової безпартійної групи, який міг представляти і українців. Беручи участь, як виборщик, у виборах депутатів Державної думи 2-го скликання, я голосував з еседеками.

У 1906 р. введена надзвичайна охорона, а 30 жовтня військове положення. Але революція не слабшала. Стався бунт Урупського козачого полку, що налякало вище начальство в ст. Гіагінській, проте, швидко і суворо ліквідований. 1906 і 1907 рр. ознаменувалися особливо інтенсивною діяльністю з боку різного найменування анархістів. Було багато експропріацій і вбивств. Були убиті: поліцейські чини Журавель, Боняк, отаман відділу Кравченко, пристав Величко та інші. 21-го вересня в 9 год. ранку на Червоній вулиці був застрелений управитель канцелярії начальника області Руденко, і вбивця сховався. Це вбивство було зроблене есерами, оскільки Руденко був представником охорони і завідував придушенням революції.

З анархістами Катеринодара ні знайомств, ні ділових відносин я не мав. Мене не захоплювало ні їх своєрідне, так відмінне від вчення Прудона, Реклю, Кропоткіна, розуміння анархізму, ні їх особистий склад; але яскравій і часом відчайдушній сміливості їх заперечувати не можна. Теорія у анархістів якось була на задньому плані, а колишній народний вчитель Кутасов, що стояв, здається, навіть на чолі групи виявився згодом провокатором і зрадником своїх же товаришів. Але в справі деморалізації і розладу урядового організму анархісти свою роль відіграли.

У половині 1906 р. після довгих і безплідних до того часу турбот мені вдалося у відсутності Руденко і начальника області, якого замінював тоді Бабич, добитися дозволу статуту "Кубанського просвітнього товариства". Організації і роботі в цьому Товаристві я віддався цілком. І наша "Просвіта" розвинула швидко і енергійну діяльність, об'єднавши українство не тільки Катеринодару, але і області. У статуті я фуксом провів право відкриття філій без необхідності на те особливих дозволів і, незважаючи на протести Руденко, широко користувався цим правом. У станицях стали відкривалися відділення нашої "Просвіти", об'єднуючи активні елементи лівого напрямку, а деякі філії відразу зголосилися як осередки соціал-демократизму.

Йшло активне поширення літератури. У Катеринодарі наше Товариство влаштувало грандіозне вшановування дня Т.Г.Шевченка

("Роковини"), ставило спектаклі, концерти, національно-етнографічні вечори, такі, як "Ялинка", "Свят-Вечір" тощо, і організувало грандіозну "Гулянку" в міському саду... "Просвіта" володіла достатнім інвентарем, спорудила 2 книжкових кіоски. Робота йшла дружно. Нас оточувала велика кількість молоді. У правлінні працювали такі сильні суспільні працівники, як С.Долгополов, нотаріуси Глоба–Михайленко і Яловий (гласні думи), інші. Звичайно, ухил наш у бік нелегальної роботи не обіцяв довгого життя, але "никодими" своєчасно сповіщали про небезпеку, і "Просвіта" загинула тільки тоді, коли цьому посприяло декілька "землячків" з досить низькою політичною мораллю. ...Один "землячок", на ім'я Філатов, будучи чиновником канцелярії начальника області, заявився в наш кіоск, що на Червоній вулиці, і зробив "вилучення" тюрка недозволених книг, що був там і представив їх в Жандармське управління. З чуток, навіть жандарми не чекали такого "добровольческого" подвигу. У 1908 р. "Просвітне Товариство" було закрито, а я, як голова його, був відданий до суду Новочеркаської судової палати. У цей час я вже був у Новоросійську, куди переїхав на постійне проживання літом 1908 р. Зроблений у мене обшук не дав нових матеріалів. І найлютіший з викорінювачів крамолі голова палати Холодовський присудив мене до шести місяців "фортеці", яку я і відбув у Новоросійській в'язниці.

Згодом у Новоросійську я почав роботу з іншими людьми і на новому ґрунті...

УДК 796 (091)(477)(076)

Тамара Пішванова

редактор Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки,
член НТШ та Національної спілки краєзнавців України

ЗАПОРІЖЖЯ СПОРТИВНЕ: ДСТ «УРОЖАЙ» В КІНЦІ 1940-ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

Актуальність теми. Системне висвітлення спортивної ситуації повоєнних років на Запоріжжі на сьогодні відсутнє. Це був час, коли українці переживали трагічні моменти: надзвичайно складний процес відбудови господарства після руйнацій і втрат війни, причому за рахунок ущемлення найелементарніших потреб народу, а також черговий голод. Так, у квітні 1947 року УМВС Запорізької області направило Міністерству внутрішніх справ України доповідну записку. По-

відомлялося, що на початок квітня 1947 року в області нараховувалось 63 883 особи, хворі на дистрофію, з них дітей – 24 681; померло 1096 осіб, з них дітей – 413, госпіталізовано 4 152 особи, з них дітей – 1233. Особливо велика кількість хворих і смертей від дистрофії відмічена в Червоноармійському, Новомиколаївському, Приморському, Пологівському районах області [1].

На такому тлі культивация людьми рухової активності, спортивна діяльність в умовах суцільного дефіциту не може не викликати великого інтересу: як проходили організаційні заходи, на чому базувались характер та сутність фізкультурно-спортивної роботи, особливо в сільській місцевості (на прикладі ДСТ «Урожай»).

Одним із ефективних засобів повернення людей до цивільного життя радянська влада вважала спорт. Це, по-перше, елемент тотального контролю за людьми, які, займаючись руховою активністю, постійно перебувають у колективах (ДСТ охоплювали майже всі галузі народного господарства), «на очах», і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах – по-друге. Саме тому партійні органи приділяють значну увагу повоєнному відновленню роботи добровільних спортивних товариств.

Спортивні товариства в СРСР почали створюватися в середині 1930-х років. Первинними організаціями ДСТ були колективи фізичної культури на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, навчальних закладах та ін., а також спортивні клуби. У 1936-1938 рр. були створені ДСТ в профспілках, а також всесоюзне спортивне товариство «Урожай», яке об'єднувало працівників державного сектора в сільському господарстві (МТС, радгоспи і т. д.), споживчої кооперації, сільської інтелігенції, а також студентів і учнів середніх сільськогосподарських навчальних закладів.

Мета статті. Показати масову спортивно-фізкультурну роботу ДСТ «Урожай» на теренах Запоріжжя, з'ясувати наявність чемпіонів і рекордсменів товариства. Новизна статті полягає в тому, що на тлі більш потужних спортивних товариств історія яких більш-менш досліджена, ДСТ «Урожай» в силу своїх можливостей також виконував ту роль, яку від нього вимагали партія та уряд. Як така, історія ДСТ «Урожай» в Запорізькій області ще чекає на своїх дослідників, і запропонована стаття є спробою ввести в науковий обіг та в історію спортивного Запоріжжя забуті або напівзабуті імена запорізьких спортсменів та команди, які були невід'ємною частиною спортивного життя в Запорізькій області в кінці 1940—початку 1950-х років.

Основний виклад

Джерельна база. Джерельною базою досліджень стали:

1) центральна українська газета «Радянський спорт» — орган Комітету в справах фізкультури і спорту при РМ УРСР. Перший номер її вийшов у жовтні 1949 року. Створення цієї газети — значна подія в житті спортивної громадськості України. Газета була розрахована на широкі кола любителів фізкультури [2];

2) газета «Червоне Запоріжжя», орган Запорізького обкому і міськкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих. Виходить з 1919 року. Єдина обласна україномовна газета Запоріжжя часів УРСР;

3) районні газети Запорізької області:

«Більшовицька зірка». Газета. Орган Осипенківського міськкому та райкому КП(б)У, міської та районної Рад депутатів трудящих, Запорізької області. Виходить з 1930 року. (Місто Бердянськ з 17 липня 1939 до 26 червня 1958 року місто мало назву Осипенко);

«Більшовицьким шляхом». Газета. Орган В. Токмацького РК КП(б)У та виконкому райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1931 року;

«Зоря комуни». Газета. Орган Червоноармійського РК КП(б)У та райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1936 року. (Місто Вільнянськ до 1935 року мало назву Софіївка, до 1939 р. — Красноармійське, до 1966 р. — Червоноармійське, з 1966 року – Вільнянськ);

«Колгоспна зоря». Газета. Орган Розівського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1935 року;

«Колгоспна правда». Газета. Орган Андріївського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих. Виходить з 1936 року;

«Колгоспна правда». Газета. Орган Нововасилівського РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Видається з 1937 року;

«Коллективні лани». Газета. Орган Пологівського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1930 року;

«Ленінець». Газета. Орган Василівського РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Видається з 1931 року;

«Ленінський шлях». Газета. Орган Веселівського райкому КП(б)У та райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1935 року;

«Ленінська зірка». Газета. Орган Чернігівського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1937 року;

«Ленінським шляхом». Газета. Орган Оріхівського РК КП(б)У та райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1930 р.;

«Прапор комунізму». Газета. Орган Ново-Миколаївського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1936 року;

«Радянський спорт». Газета. Орган Комітету в справах фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР. Виходить з 1949 року;

«Радянський степ». Газета. Орган Мелітопольського міськкому та райкому КП(б)У, міської та районної рад депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1923 року;

«Сталінським шляхом». Газета. Орган Гуляйпільського райкому КП(б)У та райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1935 року;

«Червона зірка». Газета. Орган Комишеваського РК КП(б)У та райради депутатів трудящих Запорізької області. Виходить з 1944 року.

За часів незалежності України майже всі названі газети залишились лише в історії запорізької преси.

Законодавча база. Для стимуляції спортивного руху **2 липня 1947 р.** Рада Міністрів СРСР ухвалила постанови: «Про заохочення зростання спортивно-технічних досягнень радянських спортсменів» і «Про заснування медалей і жетонів для нагородження радянських спортсменів за спортивно-технічні досягнення». Відповідно до постанови як нагорода вводилися золота медаль I-го ступеня, срібна позолочена медаль II-го ступеня, срібний і бронзовий жетони.

Програмним документом розвитку радянського фізкультурного руху в перші повоєнні роки стала постанова ЦК ВКП (б) від **27 лютого 1948 р.** «Про хід виконання Комітетом у справах фізичної культури та спорту директивних вказівок партії та уряду про розвиток масового фізкультурного руху в СРСР і по підвищенню майстерності радянських спортсменів». Постанова сприяла розгортанню фізкультурного руху серед усіх верств населення, підготовці до першого виступу радянських спортсменів на літніх Олімпійських іграх у Гельсінкі в 1952 р., перетворенню СРСР у провідну спортивну державу світу тощо.

У повоєнні роки активізується фізкультурна діяльність у сільській місцевості. У демографічній структурі СРСР та України продовжувало домінувати сільське населення, інтереси якого в галузі фізкультури і спорту теж стали об'єктом підвищеної уваги влади. Суттєве зниження якості діяльності сільських осередків фізкультури та спорту від аналогічних міських і відомчих привертало увагу фахівців та сприяло оновленню нормативних актів. ЦК ВКП(б) **27 грудня 1948 р.** ухвалив постанову «Про подальше піднесення фізичної культури та спорту» і створення ДССТ колгоспників, що викликало пожвавлення спортивно-масової роботи на селі. Було визначено основні завдання та понятійний апарат сільського спортивного руху

З метою покращення фізкультурно-масової роботи в Україні було ухвалено ряд нормативно-правових актів: постанова ЦК КП(б)У від **06.04.1949 р.** «Про подальший розвиток фізичної культури і спорту в Українській РСР». Наприкінці 1949 р. Український республіканський комітет вносить зміни в типові проєкти шкільних приміщень, унаслідок чого у школах почали будуватися спортивні зали для занять фізичними вправами.

21 березня 1950 року Комітет у справах фізкультури і спорту при РМ УРСР видав наказ про стан і заходи до поліпшення пропаганди фізичної культури і спорту серед населення республіки.

Матеріальна база. В перші повоєнні роки стан спортивної матеріально-технічної бази в Запорізькій області був доволі сумним. Так, в Бердянську 1949 року спортивно-технічна база обмежена. Стадіон «Трактор» не відремонтований, більшість спортивних товариств не має примітивних спортивних майданчиків. Будівництво водної станції йде повільно, не розвиваються гребля і плавання, зрідка проходять шахово-шашкові турніри [3]. Вкрай занедбана фізкультурна робота в районних центрах і в селах, окрема в смт Розівка [4]. За погане ставлення до розвитку фізкультури і спорту критикуються голови райкомітетів фізкультури і спорту, секретарі РК ЛКСМУ. Так, критиці піддавались відповідальні за розвиток фізкультури і спорту в селі Веселе [5]. Спортивна база району 1950 року мала такий вигляд : стадіон в м. В. Токмак (невідремонтований), стадіон в м. Молочанськ (належить спортивному товариству «Труд» — необлаштований). Фізичне виховання в школах: СШ № 1 — відсутній фізкультурний майдан і спортивний інвентар, така ж картина — в СШ № 3 (дир. Сухмій). В селах району (в кожному колгоспі) — у 1950 році запропоновано збудувати спортивне містечко. Особливій критиці піддавався стадіон в Молочанську. Так, 14 травня 1950 року газета «Більшовицьким шляхом»

вміщує карикатуру О. Козюренка на те, що другий рік у м. Молочанськ «розгортають» на папері будівництво стадіону, а майданчик під будівництво навіть не обгороджений. Фізкультурою на спортивному майдані займаються кози, телята, свині. До карикатури вміщений текст Степана Олійника:

Ні, це зовсім не загадка.
Це ж у нашому районі
Отака от «фіззарядка»
День при дні на стадіоні.
Віддаються тут розвазі
Свині, кози і корови.
А начальство (в кращім разі) –
Пише грізні постанови.
Постанови ті зшиває,
Нумерує по-порядку.
І байдуже споглядає
Цю козячу «фіззарядку» [6].

Деякі діячі «від спорту» вважали стадіони комерційною спорудою. Так, в Мелітополі стадіон ДСТ «Трактор» в занедбаному стані, а завком і комсомольська організація Першотравневого заводу вважали, що стадіон має давати прибутки від футбольних матчів, а не бути центром фізкультурно-масової і спортивної роботи. Не закінчене обладнання водної станції, тому не проводяться масові спортивні заходи. Не можна зняти вини з міського комітету у справах фізкультури і спорту (голова – Аршинін), зазначає місцева газета [7]. Одночасно в тому ж Мелітополі ДСТ «Машинобудівник» закінчило спорудження нового заводського стадіону [8]. 1951 рік, а в селі Велика Білозірка не обладнані ані футбольне поле, ані спортмайданчики (голова райкомітету фізкультури Коломоєць).

Часто сільське будівництво перетворювалося на «довгобуд». Так, працівник районної газети «Ленінський шлях» М. Баша пише про те, що 1950 року в селі Веселе розпочалось будівництво стадіону. Але голова райкомітету з фізкультури і спорту Карпушов і голова ДСТ «Колгоспник» Борщевський не взяли під свій контроль роботи зі спорудження стадіону. Сигнали про «безпритульний стадіон» доходили до райкому ЛКСМУ (секретар Чепелєва), до райкому КП(б)У (секретар Каряка), до виконкому (голова Отчиченко), але роботи так і не виконали [9].

Від влади усіх рівнів йшли натяки щодо спорудження спортивних будов методом народної будови. Як приклад, в усіх районних газетах в липні 1949 року наводиться Вінницька область, в якій методом народної будови споруджено 85 нових стадіонів, 1 425 спортивних майданчиків, обладнано 27 водних станцій, створено 4 560 фізкультурних колективів. За підсумками змагання областей України за кращу постановку фізичної культури і спорту першість і перехідний Червоний прапор присуджено Вінницькій області.

Того ж року Укркінохроніка (режисер М.Д. Романов) створює кінофільм «Фізкультурники Вінниччини». У фільмі показані спортивні змагання в містах і селах Вінницької області. Паради фізкультурників у Вінниці, Гайсині. Змагання з легкої атлетики, гімнастики, баскетболу, волейболу та інших видів спорту. Серед учасників змагань — Герої Соціалістичної Праці І.М. Цмокалюк, М. Будацька, М.А. Кундиловська.

Незадовільний стан справ на Запоріжжі був не усюди. Так, в с. Андріївка в 1949 році було побудовано п'ять волейбольних майданчиків, а в райцентрі — футбольне поле. У колгоспі ім. Кірова Пологівського району (керівник фізкультурного колективу Степаненко) також збудували спортивний майданчик. У м. Оріхів закінчилось спорудження спортивного майданчика, на якому влаштували волейбольний майданчик, турнік, паралельні бруси, трапецію. Споруджувала майданчик молодь Оріхівської МТС. Навесні 1949 року комсомольці і молодь артілі ім. Сталіна (Великий Токмак) збудували колгоспний стадіон. Спливав час, поступово налагоджувалася і спортивна робота в містах і селах Запоріжжя, і поліпшувалася матеріально-технічна база. Так, правління колгоспу ім. Ворошилова Кам'янсько—Дніпровського району (голова правління — Герой Соціалістичної Праці Половков) виділило кошти на придбання спортивного інвентарю. В селі добре обладнали спортивний майданчик, футбольне поле. Працюють секції — з легкої атлетики, шахів та шашок, футболу, волейболу, систематично тренуються дві футбольні і три волейбольні команди. Одну з них очолює знатна ланкова Марія Кушнарєва, яку уряд нагородив орденом Леніна [10].

Взагалі протягом 1950 року встали до ладу великі стадіони в обласних центрах — «Шахтар» і «Металург» (м. Сталіно), «Урожай» (Полтава), «Шахтар» (Кадіївка, Краснодар), зимові спортивні манежі (Київ, Харків), великі гімнастичні зали в Палаці культури (Запоріжжя, Львів), великі водні станції (Запоріжжя, Дніпропетровськ).

Для районних центрів видавництво Академії архітектури УРСР випустило з друку спеціальну книгу М. Гречина та П. Яворовського «Районні стадіони». В посібнику розглядаються споруди, розраховані на містечка до 30 тис. жителів, і мають трибуни на 3000 глядачів [11].

В Україні до середини 1950 року було збудовано понад 160 нових районних стадіонів. Деякі районні центри Запоріжжя трохи запізнювались з будівництвом. Так, в місті Пологи будівництво районного стадіону починається лише 1951 року, а ініціаторами будівництва виступили комсомольці і молодь залізничного вузла Пологи (секретар вузлового комітету комсомолу В. Тоцький), а не керівні спортивні органи [12]. В радгоспі «Гуляйпільський» завершене будівництво стадіону сільського типу 1951 року. Ця спортивна база мала 400 м бігової доріжки, футбольне поле, волейбольний, баскетбольний, городошний майданчики, гімнастичне містечко, легкоатлетичні сектори. Ця потужна спортивна база стала наріжним каменем успіхів радгоспу в змаганнях ДСТ «Урожай».

Як правило, ДСТ «Урожай», беручи участь у спортивних змаганнях, використовував спортивну базу інших товариств. Хоча у 1950 р. він мав свій іподром, чого не було в жодному товаристві того часу.

Отже, спортивна матеріально-технічна база кінця 1940—початку 1950-х років потроху налагоджувалась: будувались районні стадіони, створювались спортивні майданчики, водні стації тощо. Про задовільність роботи з цього напрямку свідчить той факт, що, наприклад, навчально-спортивний відділ Комітету в справах фізкультури і спорту при РМ УРСР друкує республіканський спортивний календар на 1950 рік (червень – грудень). В календарі заплановано, що участь у змаганні першості СРСР з вільної боротьби пройде в Запоріжжі 4–11 грудня (збірна команда України). А першість ЦР ДСТ «Металург» 1 вересня проведе в Запоріжжі змагання з плавання та стрибків у воду.

Республіканська рада ДСТ «Урожай»

16–17 березня 1950 року в Києві відбулась Республіканська нарада голів обласних комітетів фізкультури і спорту та завідуючих фізкультурними відділами обкомів ЛКСМУ з участю голів республіканських рад ДСТ. Після цього заходу проходить перша республіканська конференція ДСТ «Урожай».

8 квітня 1952 року в Харкові проходить друга республіканська конференція товариства «Урожай». Головою республіканської ради «Урожаю» обирають С.Г. Бреслава. Відзначимо, що республіканська

рада товариства «Урожай», виконуючи наказ Комітету у справах фізкультури і спорту при РМ УРСР про стан і заходи до поліпшення пропаганди фізичної культури і спорту серед населення республіки (1950, 21 березня. Київ), організувала пропаганду передового досвіду у вигляді друкованих інформаційних листів, в яких повідомляла фізкультурним колективам МТС і радгоспів про успіхи кращих колективів України, в т.ч. ДСТ «Урожай».

Поновлення роботи низових колективів ДСТ «Урожай» в Україні припадає на 1948–1949 роки, ще до проведення республіканських конференцій. В Запоріжжі ДСТ «Урожай» відновило свою повоєнну роботу орієнтовно 1948 року. Так, в м. Червоноармійське (сучасний Вільнянськ) 19 червня 1949 року після районної шкільної спартакіади проходить зустріч на першість України з футболу сільських команд – команди «Урожай» Михайло-Лукашівської МТС і команди «Урожай» Дніпропетровської області. Рахунок 5:3 на користь футболістів команди Михайло-Лукашівської МТС.

Боротьба за масовість у фізкультурно-спортивній роботі.

Протягом 40—60-х років ХХ сторіччя головним в фізкультурно-спортивному русі була масовість. Так, на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1948 року та ЦК КП(б)У від 6 квітня 1949 року понад 46 500 робітників та службовців радгоспів і МТС України об'єднані у 1 265 низові фізкультурні колективи [13]. За 1950 рік ДСТ «Урожай» в Україні виконало річне завдання: за планом 17 500 значкистів ГПО-I – підготувало 17 603, ГПО-II підготовлено 1606, коли план складав 1300. Запорізька область виконала відповідно на 103,6 %, 100,3%, 150.6%. В грудні 1950 року підбивали підсумки виконання директивних вказівок партії і уряду про розвиток масового фізкультурного руху в країні і підвищення майстерності радянських спортсменів — готувалися до Олімпійських ігор 1952 року. Голова Комітету в справах фізкультури і спорту при РМ УРСР І. Дегтярьов відзначає, що два роки поспіль виконується план підготовки значкистів ГПО, встановлено 7 світових, 80 всесоюзних, 781 республіканський рекорди з рідних видів спорту [14].

Спортивні змагання.

В Запорізькій області проходять спортивні змагання з різних видів спорту. В деяких з них бере участь і ДСТ «Урожай». Так, в день свята Дня фізкультурника 1950 року на спортивному майданчику тех-

нікуму механізації сільського господарства (м. Оріхів) пройшли товариські зустрічі з баскетболу й футболу серед команд ДСТ «Спартак», «Більшовик», «Урожай». Команди ДСТ «Урожай» в переможцях не значаться. Але були й визначні успіхи запоріжців — представників ДСТ «Урожай». Так, у червні 1950 року в с. Новомиколаївка пройшли обласні змагання з легкої атлетики ДСТ «Урожай», в яких взяли участь студенти Новомиколаївського зоотехнікуму. Забіг на 100 м: значний успіх випав на долю учня Новомиколаївського зоотехнікуму Адольфа Болотникова. 1949 року на змаганнях сільських спортсменів він встановив республіканський рекорд з бігу на цю дистанцію — 11.4 сек. Йому ж належить рекорд центральної ради ДСТ «Урожай» — 11.7 сек. Цього разу Болотников побив ці два рекорди, показавши час 11.3 сек. Це краще за норму другого розряду. В стрибках в довжину — 6 м 31 см — А. Болотников побив союзний і республіканський рекорд ДСТ «Урожай».

Серед дівчат перемогу в стометрівці здобула учениця Осипенківського технікуму виноградарства і виноробства Марта Бражнікова. Вона ж перемогла в стрибках у висоту. В довжину з розбігу Бражнікова стрибнула на 4.16 м, встановивши новий обласний рекорд «Урожаю». Але це досягнення проіснувало лише декілька хвилин. Його одразу ж побила учениця Оріхівського технікуму механізації сільського господарства Тамара Проценко, яка стрибнула на 4.17 м. Учень цього ж технікуму Георгій Стаценко метнув гранату на 55 м. Учень Мелітопольського гідромеліоративного технікуму Іван Якименко поліпшив встановлений ним 1949 року обласний рекорд з штовхання ядра, показавши результат 10.38 м. Серед бігунів на довгі дистанції перше місце з бігу на 5000 м посів робітник радгоспу «Переможець» Грибачов. В результаті дводенних змагань перше місце серед технікумів і перехідний приз обласного комітету фізкультури завоювали спортсмени Новомиколаївського технікуму. Серед інших колективів переможцями вийшли фізкультури Якимівської школи механізації сільського господарства [15].

Що ми знаємо про чемпіона УРСР, студента Новомиколаївського зоотехнікуму Адольфа Болотникова? Ми знаємо про його наполегливість і прагнення стати найкращим. Спочатку дистанцію на 100 м він пробіг за 12.7 сек., потім за 12 сек. У жовтні 1949 року брав участь в змаганнях на першість України з легкої атлетики серед сільської молоді. Дистанцію на 100 м пробіг за 11.4 сек, зайняв перше місце. За цей показник йому було присвоєне звання чемпіона УРСР серед сіль-

ських спортсменів. В червні 1950 року дистанцію на 100 м пробіг за 11.3 сек, стрибнув у довжину з розбігу на 6 м 31 см.

Відзначимо, що на першості обласної ради ДСТ «Урожай» 1950 року непогані результати показали В. Примеров (перше місце на дистанції 1.5 км) і П. Гомола (друге місце на дистанції 5 км). Всього в обласних змаганнях ДСТ «Урожай» взяли участь 120 кращих легкоатлетів радгоспів, МТС та сільськогосподарських технікумів.

Спортсмени ДСТ «Урожай» (технікум виноградарства і виноробства м. Осипенко (сучасний Бердянськ) зайняли перше місце на обласних змаганнях з гімнастики і направлені на республіканські змагання 1950 року.

У липні 1950 року в Сімферополі пройшли всесоюзні змагання з велосипедного спорту ДСТ «Урожай». Перше командне місце посіла Україна. В серпні 1950 року в Дніпропетровську (сучасний Дніпро) вперше цього року проведені республіканські змагання з плавання ДСТ «Урожай».

Дуже рідкісним явищем для Запоріжжя були змагання з кінного спорту, які пройшли в листопаді 1950 року. Так, на іподромі товариства «Урожай», що має назву «Дубовий гай», відбувся розіграш першості області з кінного спорту. У змаганнях на дворічних конях перше місце на дистанції 160 м посів наїзник Смола на коні «Самбрид» (колгосп ім. Чапаєва Михайлівського району) з часом 3:06.8, на трилітках – Христенко на кобилі «Ланка» (колгосп ім. Мічуріна Михайлівського району) з часом 2:58.2. У напруженій боротьбі проходили змагання на конях старше трирічного віку, між наїзниками Ярошенком на коні «Азимут» (колгосп «Пам'ять Ілліча» Михайлівського району) і Шевченком на коні «Маскарад» (колгосп ім. Ілліча Верхньохортицького району). Їхні коляски весь час йшли поруч одна з одною. До фінішу обидва наїзники прийшли з однаковим часом – 2:38.8. Але «Маскарад» був на голову позаду «Азимуа». Переможцям змагань вручені грамоти обласного комітету фізкультури [16].

У Мелітополі в квітні 1951 року проходили заочні республіканські змагання з легкої атлетики. Участь взяли 856 спортсменів міста. На цих змаганнях Якименко (ДСТ «Урожай») штовхнув ядро на 11 м 48 см, встановивши новий міський рекорд.

Не всі види спорту культивувались в ДСТ «Урожай». Так, 1 квітня 1951 року урочисто відкривався спортивний весняно-літній сезон в Україні. Спортивні свята пройшли в містах і містечках, в т. ч. і на Запоріжжі. Це були масові забіги кросу, футбольні, баскетбольні, во-

лейбольні матчі, змагання гребців на воді. ДСТ «Урожай» на Запоріжжі просто не виставив жодної команди з жодного виду спорту.

Улюбленим видом інтелектуального спорту були змагання з шахів і шашок. Так, в березні 1950 року в Запоріжжі проходить обласний шашковий чемпіонат. Чемпіоном області стає С. Мордушенко, представник ДСТ «Урожай». На початку 1951 року під Москвою пройшла першість ЦР ДСТ «Урожай» з шашок. Від Запоріжжя участь брав Мордушенко, який став призером чемпіонату (він посів друге місце). В березні 1951 року в м. Миколаїв пройшов півфінальний турнір на першість України з шашок. В ньому взяли участь 14 областей республіки, 26 шашкістів. Серед учасників – кандидати у майстри спорту, в т.ч. з Запоріжжя – С. Мордушенко.

Кандидат у майстри спорту з шашок С. Мордушенко стає призером не завдяки, а попри того, яке ставлення до змагань займали голови ДСТ Запоріжжя. Якщо 1950 року з восьми ДСТ Запоріжжя у змаганнях взяли участь п'ять ДСТ, то 1951 року — тільки дві. Причому знехтувала змагання і обласна рада ДСТ «Урожай», що дуже засмутило видного члена товариства С. Мордушенка [17]. Свої знання і спортивну техніку С. Мордушенко оприлюднював на лекціях, які читав в шаховому клубі ДСТ «Буревісник» [18].

В лютому 1952 року в Мелітополі пройшли міські змагання з шашок, в яких взяли участь 69 шашкістів різних ДСТ, в т. ч. й ДСТ «Урожай». Голова Мелітопольського комітету фізкультури Н. Толстоножко відзначав, що шашки користуються великою популярністю в місті і що в ДСТ «Наука», «Червоний прапор», «Машинобудівник», «Урожай» та інших регулярно проводяться турніри.

В сільських районах Запорізької області активно проводяться місцеві змагання за участю ДСТ «Урожай». Так, 1951 року в Гуляйполі ДСТ «Урожай» радгоспу «Гуляйпільський» зайняло перше місце на обласних спортивних змаганнях. Товариству вручили Почесну грамоту, а також 20 членів товариства – учасників змагання — отримали почесні грамоти. Тоді ж в Гуляйпільському районі відбувся розіграш на першість району з волейболу. Участь взяли 25 волейбольних команд. Змагання проводились в п'ятих зонах: м. Гуляйполе, с. Успенівка, с. В.-Терса, с. Новозлатополь, радгосп «Червоний». Серед переможців – ДСТ «Урожай». В с. Андріївка волейбольна команда райцентру «Іскра» зустрілась на своєму полі з волейболістами команди «Урожай» (Обіточенський сільськогосподарський технікум Чернігівського району). Рахунок 3:1 на користь «Іскри». ДСТ «Урожай» радгоспу «Гуляйпільський» протягом 1951 року добились значних успі-

хів: кількість членів товариства зросла з 28 до 79, підготовлено значкистів ГПО I ступеня 44, II ступеня – 10 чоловік. За спортивні досягнення 18 спортсменів товариства здобули III Всесоюзний спортивний розряд, 5 – II розряд. 44 спортсмени нагороджені грамотами районного комітету в справах фізкультури і спорту і обласної ради ДСТ «Урожай», а спортивне товариство нагороджене 9 грамотами і кубком обласної ради ДСТ «Урожай».

Великого значення надавалось такому святу, як Всесоюзний день фізкультурника. Цього дня, як правило, проходило багато спортивних змагань. Так, 1952 року ДСТ «Урожай» Новозлатопільської МТС готується до масових спортивних ігор з волейболу. Свято пройшло в м. Гуляйполі та ряді сіл району.

Відзначимо, що ДСТ «Урожай» Гуляйпільського району працювало дуже активно. Так, у вересні 1952 року фізкультурники ДСТ «Урожай» взяли участь на першість області з легкої атлетики, яка проходила в Запоріжжі. Перше місце серед колективів області зайняла команда радгоспу «Гуляйпільський», за що одержала кубок обласної ради спортивного товариства «Урожай». Велосипедисти Ф. Остроух і Р. Молодецька зайняли перші місця в області, взяли участь у республіканських змаганнях [19] .

Дуже популярними стають конкурси сільських силачів в країні. Так, в січні 1950 року в Москві Комітет в справах фізкультури і спорту при РМ СРСР прийняв рішення проводити масові змагання колгоспних богатирів – конкурси сільських силачів. Вік – від 17 до 50 років. Чотири вагові категорії: найлегша вага – до 60 кг, легка – 60-70, середня – 70-80, важка – понад 80 кг. Кожний учасник має виконати по дві вправи з двопудовими гирями і по дві – зі штангою. Фінальний етап пройде в Харкові 8-12 травня. В ньому візьмуть участь команди усіх союзних республік, що складаються з чотирьох силачів кожна – по одному з кожної вагової категорії. Слідом за Москвою Україна в листопаді 1950 року ухвалює рішення з грудня 1950 року і до квітня 1951 року провести конкурс сільських силачів. Республіканський конкурс назначений на 12–15 квітня 1951 року. Такі конкурси стають щорічними. Так, 5 березня в спортивному залі клубу ім. Шевченка (м. Запоріжжя) пройшов обласний конкурс силачів. В ньому взяли участь від товариства «Колгоспник» — 38 чоловік, від ДСТ «Урожай» — 34. В Житомирі проходять фінальні змагання 1952 року республіканського конкурсу сільських силачів. На урочистий парад відкриття вийшло 200 спортсменів з 24 команд ДСТ «Колгоспник» і 17 ДСТ «Урожай». Загальнокомандну першість у ДСТ «Колгоспник»

завоювали Київська, Чернігівська, Сумська області, серед команд ДСТ «Урожай» — Харківська, Запорізька, Чернігівська області. В цілому в Україні в конкурсі силачів взяло участь близько 100 тис. чоловік ДСТ «Колгоспник», понад 10 тис. — ДСТ «Урожай».

ДСТ «Урожай» на «Укрводбуді»

Початок 1950-х років відзначений великим будівництвом — Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування південних районів України і північних районів Криму. І хоча 1952 р. було поставлене питання про перегляд схеми будівництва системи зрошування цих регіонів, що мало результатом відмову від будівництва Південно-Українського каналу, на будівництві, на першому його етапі (1950—1952), встигли створити умови для заняття фізкультурно-спортивною роботою.

Будівельна організація (з 1927 року) «Дніпробуд» 1950—1956 роках будує Каховську ГЕС, місто Нова Каховка, кілька підприємств в ньому. Так, вже в квітні 1950 року на стадіоні товариства «Енергія» проведений профспілково-комсомольський крос, в якому взяли участь понад 300 школярів. Тут же відбувся перший у сезоні футбольний матч. Команда Дніпробуду зустрілася з футболістами електродного заводу. Дніпробудівці виграли зустріч з рахунком 5:2 [20].

Секретар Дніпробудівського райкому ЛКСМУ В. Нікулін розповідає, що на Дніпробуді організовано читання лекцій для молоді про фізичну культуру і спорт. Першу лекцію на тему «Фізкультура і спорт в СРСР» прочитав голова Запорізького обласного комітету фізкультури Карасенко. Після лекції відбулися показові виступи кращих гімнастів товариства «Енергія». Заплановані також лекції «Радянські спортсмени в боротьбі за світові рекорди», «Комплекс ГПО — основа фізичного виховання в СРСР», «Футбол в СРСР» та інші [21].

В червні 1951 року на будівництві організоване ДСТ «Урожай» — з метою охопити спортивною роботою будівників Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Фізкультурним колективам ДСТ «Урожай», які були створені при п'яти будівельно—монтажних управліннях (БМУ), надані спортивні споруди, спортінвентар, і це зробило ДСТ «Металург». Рада «Металургу» взяла участь у підготовці та проведенні першої спартакіади «Укрводбуду» в жовтні 1951 року, в якій взяли участь 200 спортсменів. На кінець 1951 року 5 фізкультурних колективів товариства нараховували 913 спортсменів, 36 з них виконали розрядні норми.

6 лютого 1952 року в м. Запоріжжя відбулась перша конференція ДСТ «Урожай» Укрводбуду. За півроку існування ДСТ «Урожай» на будові членами стали 582 молодих будівельники. Понад 900 чоловік займаються різними видами спорту. Підготовлено 67 розрядників, 36 значкистів ГПО першого ступеня і 6 — другого ступеня. Від 5 (від початку організації) до 14 низових колективів при БМУ (на 6 лютого 1952 року). Так, молодь БМУ № 14 створила кімнату для занять боксом. БМУ № 1 (інструктор Ніколаєв) має секції з легкої атлетики, футболу, волейболу, гімнастики для 210 фізкультурників [22].

Тепер на сторінках місцевої періодичної преси часто зустрічаються команди і прізвища спортсменів ДСТ «Урожай» з «Укрводбуду». Так, в серпні 1952 року в смт Василівка відбулась перша післявоєнна спартакіада сільського ДСТ «Колгоспник». В спартакіаді взяли участь 641 спортсмен від 18 колгоспів, спортивних організацій «Урожай» («Укрводбуд») та «Іскра» (райцентр). Результати наступні: колгосп «Червоний Жовтень» Орлянської сільради виборов вісім перших місць по всіх видах спорту (біг на 100 і 400 м, стрибки в висоту і довжину, метання гранати та диску, плавання, стрільба, волейбол, мотокрос, кінний спорт). Колгосп ім. Маленкова з волейболу завоював два перших місця. Чотири перші місця з усіх видів спорту виборола команда артілі «Путь Ильича». В особистому змаганні підсумки такі: Г. Полежаєв, А. Ворошилов (100 м, 12.2; 12.3 сек.). Серед дівчат — Раїса Мироненко (Орлянка, 14.4 сек). Вона ж і Лідія Крайова вибороли першість на дистанції 400 м. Юрій Скворцов (Скельки) стрибнув у довжину на 5.15 м., Юрій Батечко (Василівка) — на 5 м, метання гранати — Анатолій Ломейко (57 м), Іван Єременко (56 м). 100 м за 1 хв. 47 сек. проплив Аркадій Сердюк. Володимир Кривенький в стрільбі вибив 47 очок з 50 можливих, А. Саприкин — 45 очок [23].

1952 року відмічено деяке зростання членів ДСТ «Урожай» Укрводбуду — понад 700 фізкультурників. Створюється мотосекція. Придбано два мотоцикли марки «К-125». Машини передані фізкультурним колективам Запорізького і Снігурівського будівельно-монтажних управлінь.

У вересні 1952 року в смт Василівка проходить районна спартакіада сільської молоді на новому міжколгоспному стадіоні. В змаганнях взяли участь 600 сільських спортсменів від 18 низових колективів «Колгоспника» та збірна команда ДСТ «Урожай» у складі 50 чоловік. Глядачів — 2 тис. Колгоспник артілі ім. Жданова Юрій Скворцов стрибнув у висоту на 157 см — норма третього розряду. Раїса Мироненко з колгоспу «Червоний Жовтень» пробігла 400 м за 1:25.0 — норма

юнацького розряду. Вона ж була першою в бігу на 100 м. На 57 м кинув гранату її односелець Анатолій Ломейко – норма третього розряду. На ставку колгоспу «Шлях Ілліча» відбулись змагання з плавання. Брати Аркадій і Анатолій Сердюки (колгосп «Шлях Ілліча») вийшли переможцями в запливах вільним стилем і на спині [24].

Спортивний сезон обласного міста відкрився в квітні 1952 року заочними змаганнями міст України з легкої атлетики. Вони проходили одночасно на стадіонах «Металург» та ім. «Комсомольської правди» ДСТ «Локомотив». Тут же проводились заочні республіканські змагання шкіл Міністерства освіти. Програма змагань складалася з бігу на 100, 200, 400, 800, 1000, 1500, 5000 метрів, стрибків у висоту і довжину, штовхання ядра і метання диску. «Укрводобуд» був представлений спортсменом Кацманом, який подолав висоту 160 см (вище норми III розряду). Його фото наведено в газеті: В. Кацман – переможець змагань в стрибках у висоту з розбігу. В цілому в змаганнях з легкої атлетики участь взяли понад 2 000 чоловік.

На стадіоні ім. «Комсомольської правди» відбувся розіграш кубка міста з волейболу. Участь взяли 21 чоловіча і 10 жіночих команд ДСТ «Металург», «Іскра», «Спартак», «Будівельник», «Енергія», «Урожай» та ін. Відбулись ігри 1 /16 фіналу у чоловіків і жінок.

В усіх змаганнях участь взяли 3 500 спортсменів, але рівень спортивних результатів не перевищує III розряду Всесоюзної кваліфікації. Недостатню техніку і одноманітну тактику показали футболісти. Низькі кваліфікаційні результати змусили республіканську раду ДСТ «Урожаю» зібрати капітанів футбольних команд радгоспів Сталінської, Ворошиловградської, Київської, Львівської, Запорізької, Одеської ті інших областей України. Всього 50 капітанів радгоспних футбольних команд.

Від Запорізької області присутні Михайло Пирожков, шофер радгоспу «Червоне Запоріжжя» Оріхівського району, Петро Лиман, тракторист з Гуляйпільського радгоспу Запорізької області. Навчально-тренувальний збір був розрахований на 80 годин. Викладачами виступили Піскун, Хавчин та інші, спортсмени вивчали теорію, тактику, техніку футболу, розбирали ігри, виходили на практичні заняття, вчилися на полі судити гру, готуючись стати судьями. Лікар Грибов прочитав кілька лекцій з основ лікарського контролю і самоконтролю спортсмена. Старший тренер команди майстрів московського «Локомотива» заслужений майстер спорту Г. Качалін дав футболістам багато корисних порад щодо організації і проведення тренувань, поділився досвідом своєї тренерської роботи, проаналізував зустріч московських

команд ЦБРА – «Локомотив», відповів на численні запитання слухачів. Республіканська рада ДСТ «Урожай» кожному капітану подарувала бібліотечку спортсмена, новенькі бутси для всіх гравців команди, труси, майки, щитки; на команду – два майстрових м'ячі. Для волейболістів центральна рада ДСТ «Урожай» надіслала по дві сітки і по два м'ячі.

В кінці травня 1952 року в Оріхові пройшла футбольна зустріч на кубок республіканської ради ДСТ «Урожай». Глядачів – 4 тис. Команда Дергачівського механічного заводу (Харківська область), яка 1951 року завоювала кубок, зустрілась з футболістами Оріхівського механічного заводу. Рахунок 2:1 на користь оріхівців.

На стадіоні ДСТ «Урожай» (м. Василівка) в червні відбулась футбольна зустріч на першість 1952 року Ради ДСТ «Урожай» Укрводбуду. Зустрілась команда БМУ № 2 з футболістами БМУ №4 (м. Мелітополь). Рахунок 7:0 на користь господарів поля. На цьому ж стадіон за тиждень відбулась районна спартакіада. В ній взяли участь фізкультурники БМУ № 2 «Укрводбуду» («Урожай»), спортсмени «Іскри» і «Колгоспника». В бігу на 100 м перемогла Лідія Краєва -14 сек. Другою була Ольга Мартакова. На дистанції 400 м перший був Володимир Єлісеєв. Микола Калашников стрибнув у довжину на 5 м 90 см. Стрільці БМУ-2 посіли на спартакіаді друге місце. У футбольному матчі між командами «Урожай» і «Колгоспник» з рахунком 5:2 перемогли каналобудівники («Урожай»). Чотири спортсмени БМУ-2 виконали норми другого розряду, шість – третього, 15 – юнацького. На стадіоні було більше трьох тисяч глядачів.

В кінці червня 1952 року на стадіоні радгоспу «Аккермень» відбулась дружня зустріч двох футбольних команд : БМУ № 4 Укрводбуду і радгоспу «Аккермень» (ДСТ «Урожай»). Рахунок 5: 1 на користь команди радгоспу . Це – друга перемога футболістів ДСТ «Урожай».

Футбольні зустрічі проходили часто. Так, в липні 1952 року на стадіоні ДСТ «Урожай» Василівського БМУ Укрводбуду відбулась товариська зустріч між збіркою футбольною командою міста Молочанськ і хазяями поля. Рахунок 3:3. На зустрічі присутніх 2 тис. За кілька днів — 18 липня 1952 року — на стадіоні ДСТ «Урожай» Василівського БМУ Укрводбуду відбулась ще одна товариська зустріч з футболу між командами товариства «Труд» заводу ім. Енгельса (Верхня Хортиця) і хазяями поля. Рахунок 1:0 на користь укрводбудівців.

Як правило, до всесоюзного Дня фізкультурника (встановлений 1939 року) голови обласних рад ДСТ звітують про пророблену спор-

тивну роботу. Так, у липні 1952 року голова об'єднаної ради ДСТ «Урожай» Укрводбуду С. Чистяков розповідає, що ДСТ «Урожай» виникло в червні 1951 року і тепер об'єднує 12 фізкультурних колективів (8 БМУ на трасі будівництва каналу – Південно-Українського і Північно-Кримського, на території чотирьох областей: Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Кримської). На 1 липня 1952 року ДСТ «Урожай» нараховував 2 300 фізкультурників. При ДСТ діють 20 футбольних, 20 волейбольних і городошних команд. Понад 700 людей здали норми ГПО першого і другого ступеня. Спортсмен-першорозрядник Костянтин Євдокимов (Головне управління Укрводбуду) є чемпіоном Запорізької області з шахів. Марія Пчеліна зайняла друге місце серед жінок і третє місце в першості центральної ради. Володимир Кацман (БМУ № 1) – друге місце у першості області з легкої атлетики, Володимир Ніколаєв (БМУ № 1) зайняв перше місце в штовханні ядра на третій українській республіканській спартакіаді ДСТ «Урожай». Приклад в труді і спорті показують ескаваторники Фурсов, Омельченко, бульдозерист Микола Шугай, слюсар Іван Демченко, електрик Вілен Клименко, штукатурі Антоніна Ряскова, Прасковія Мельничук, Григорій Супрун.

З—6 серпня 1952 року проходить друга загальнобудівельна спартакіада ДСТ «Урожай» Укрводбуду на стадіоні ім. «Комсомольської правди» (м. Запоріжжя). Першість з легкої атлетики зайняв колектив БМУ № 14 (Снігурівка), який набрав 6 268 очок. З волейболу переможцем вийшла команда БМУ № 11 (Джанкой). Переможцем серед городошників вийшла команда БМУ № 2 (Василівка). Перше командне місце на спартакіаді завоювали фізкультурники БМУ № 11 (Джанкой), друге — Василівка, третє – Снігурівка.

10 серпня 1952 року пройшов фінал футбольного розіграшу команд БМУ № 1 та БМУ № 5 другої загальнобудівельної спартакіади ДСТ «Урожай» Укрводбуду.

17 серпня 1952 року на стадіоні імі. «Комсомольської правди» починаються змагання на першість м. Запоріжжя з легкої атлетики. У боротьбі за першість беруть участь 200 спортсменів, в т. ч. з ДСТ «Урожай». Серед призерів ми знову бачимо В. Кацмана, який взяв другу висоту у стрибках з розбігу — 165. (ще в квітні у нього було 160 см). У стрибках з жердиною Кацман стає першим — 352 см, що є новим рекордом Запоріжжя.

Три дні вересня 1952 року на запорізькому стадіоні ім. «Комсомольської правди» (ДСТ «Локомотив») три дні тривали обласні змагання з легкої атлетики ДСТ «Урожай». Командне перше місце зайняв

колектив радгоспу Гуляйпільській. Серед технікумів кращі результати показали слухачі Мелітопольського гідромеліоративного технікуму. Хороші результати мають легкоатлет Якименко (Мелітопольський гідромеліоративний технікум), який штовхнув ядро на 10 м 96 см, Володимир Васирина (Оріхівський механічний завод), який метнув диск на 33 м 5 см.

В спартакіада ДСТ «Урожай» взяли участь 300 спортсменів, які встановили 8 нових рекордів товариства.

Спортивна база ДСТ на будівництві поліпшилась: обладнали більше 30 спортивних майданчиків з футбольними полями, біговими доріжками, з секторами для стрибків (БМУ №№ 1,2,5,10,13,14). При БМУ № 2 (Василівка) силами молоді обладнали стадіон на 500 місць. Готуються до відкриття стадіон на 4 тис. місць та водної станції при БМУ № 14, стадіон на 5 тис. місць та водна станція – при БМУ № 4.

В жовтні 1952 року на стадіоні Василівського БМУ Укрводбуду пройшла зустріч футбольних команд «Урожай» БМУ № 2 і БМУ № 5. Перемогли футболісти Василівського БМУ.

У м. Запоріжжя в кінці жовтня 1952 року відбувались змагання колективів фізкультурників Укрводбуду ДСТ «Урожай» та будівництва Каховської ГЕС – ДСТ «Енергія». Участь взяли 94 спортсмени з легкої атлетики, футболу, баскетболу. Колектив Укрводбуду набрав 11085 очок з легкої атлетики і зайняв перше місце. У футбольному матчі з рахунком 1:0 виграла «Енергія». Після двох видів змагання у командному заліку зафіксований однаковий результат. Після зустрічі з волейболістами за очками першість здобуло ДСТ «Урожай». Йому вручений перехідний приз. Після змагань відбулися показові виступи бригади майстрів спорту, що прибули з Києва.

Взимку 1953 року на катку ДСТ «Урожай» БМУ-2 відбулись спортивні змагання на кращого конькобіжця будівників БМУ-2, в яких взяли участь 27 фізкультурників. На дистанції 500 м кращими стали: О. Льотов (1 хв. 6.8 сек), М. Калашников (1 хв. 8.2 сек.), І. Самойленко (1 хв. 11 сек.). Серед дівчат: К. Погребняк (1 хв. 44.5 сек.), М. Ковбасюк (1 хв. 49.3 сек.).

Отже, фізкультурно-спортивна робота ДСТ «Урожай» Запоріжжя поживається у зв'язку з створенням низових організацій товариства на будівництві каналу і міста Нова Каховка.

Висновки

У демографічній структурі СРСР та України в повоєнний період продовжувало домінувати сільське населення, інтереси якого в галузі

фізкультури і спорту теж стали об'єктом підвищеної уваги влади. Суттєве зниження якості діяльності сільських осередків фізкультури та спорту від аналогічних міських і відомчих привертало увагу фахівців та сприяло оновленню нормативних актів. Основними показниками в роботі ДСТ, які враховувалися при остаточній оцінці діяльності, вважалися: фізкультурно-масова робота щодо збільшення кількості колективів, фізкультурників та збирання членських внесків; навчально-спортивна робота щодо виконання нормативів ГПО (ГПО 1948 року характеризується військовою спрямованістю) та БГПО; виконання планів з підготовки спортсменів-розрядників, фізкультурних кадрів на громадських засадах, проведення змагань та досягнення рекордів; будівництво та облаштування спортивних споруд; лікарський контроль тощо. З 1 січня 1953 р. у дію було введено нову Єдину всесоюзну спортивну класифікацію, що сприяло підвищенню якості роботи фізкультурних та спортивних організацій. Відбулося вдосконалення системи спортивних змагань.

В цілому фізична культура та спорт в державі сприймалися, насамперед, як елемент політичної доктрини. Звідси акцент на масовості як цього руху, так і заходів, що проводяться, на шкоду якості. Протиставити щось системі спортивні товариства були не в змозі. Прагнучи уможливити реалізацію людьми своїх інтересів, вони робили все від них залежне, навіть більше, аби діти та молодь реалізували себе у спорті. Діяльність «Урожаю» за таких умов набуває справді подвижницького характеру.

В історію спортивного Запоріжжя назавжди внесені імена чемпіона УРСР 1949 року серед сільських спортсменів, студента Новомиколаївського зоотехнікуму Адольфа Болотникова, призера першості ЦР ДСТ «Урожай» з шашок С. Мордушенка, учня Мелітопольського гідромеліоративного технікуму Івана Якименка, обласного рекордсмена 1949 і 1950 років з штовхання ядра, обласних чемпіонів велосипедистів Ф. Остроух і Р. Молодецької з Гуляйпільського району, та багато інших.

Головне завдання фізкультурних організацій – боротьба з масовістю спорту, за підвищення майстерності спортсменів і на цій основі завоювання спортсменами спортивної першості з головних видів спорту, оскільки рекорди України відставали від всесоюзних і світових досягнень. ДСТ, в т. ч. й ДСТ «Урожай», допомагали, в силу своїх можливостей, враховувати хиби, щоб виправити ситуацію.

Список використаних джерел та літератури

1. Горбуров К.Є. Наслідки голодомору у південному регіоні України // Гуманітарно-економічні дослідження. – Миколаїв: ТОВ ВіД, 2007. – Т. IV. — С. 184-190.
2. За спортивну честь республіки // Радянський спорт. – 1950. – 3 лютого. № 10 (31).
3. Більшовицька зірка. – 1949. – 3 червня.
4. Колгоспна зоря. – 1949. – 12 червня
5. Ленінський шлях. — 1950. — 13 квітня.
6. Більшовицьким шляхом. — 1950. — 14 травня.
7. Фізкультурно-масову і спортивну роботу – на вищий рівень // Більшовицька зірка. — 1950. — 26 червня.
8. Більшовицька зірка. — 1950. — 25 червня.
9. Баша, М. Еще раз о стадионе в Веселом / М. Баша // Большевик Запорожья. – 1951. – 17 мая.
10. Спортсмени передового колгоспу // Радянський спорт. – 1950. – 30 травня. № 43 (64).
11. Фрумін, Г. Книга про районні стадіони // Радянський спорт. – 1950. – 19 травня. № 40 (61).
12. Колективні лани. — 1951. — 13 серпня.
13. Ніконов, Л. Колектив фізкультури-основна ланка радянського фізкультурного руху // Радянський спорт. – 1950. – 10 лютого. № 12 (33).
14. Дегтярьов, І. Бойова програма розвитку фізкультурного руху // Радянський спорт. – 1950. – 26 грудня. № 103 (124).
15. М'язь, Б. Досягнення спортсменів «Урожаю» // Радянський спорт. – 1950. – 13 червня. № 47 (68).
16. Вітвицька, Б. НА іподромі «Дубовий гай» // Радянський спорт. – 1950. -14 листопада. № 91 (112).
17. Мордушенко, С. У змаганнях взяли участь...дві команди // Радянський спорт. – 1951. – 2 жовтня. № 79 (204).
18. Шаховий клуб в низовому колективі // Радянський спорт. – 1951. – 1 червня. № 44 (169).
19. Сергєєв, І. Успіхи фізкультурного колективу радгоспу «Гуляй-Пільський» / І. Сергєєв // Сталінським шляхом. – 1952. – 14 лютого. № 14 (853).

20. М'язь, Б. Змагання запорізьких спортсменів // Радянський спорт. – 1950. – 11 квітня. № 29 (50).
21. Нікулін, В. лекції про фізкультуру і спорт на Дніпробуді // радянський спорт. – 1950. – 14 квітня. № 30 (51).
22. Перша конференція фізкультурників Укрводбуду // Червоне Запоріжжя. – 1952. – 6 лютого. ? 27 (8434).
23. Товчига, Г. Змагання з легкої атлетики / Г. Товчига // Червона зірка. – 1952. – 12 червня. № 48 (734).
24. М'язь, Б. По шляху зростання // Радянський спорт. – 1951. – 4 вересня. № 71 (196).

УДК 82 – 94:167

Володимир Біляїв,

український письменник і журналіст, громадсько-політичний та культурний діяч, член-кор. УВАН в США (1984). Член Національної спілки письменників України 1995. Заступник голови Президії, спікер Української Національної Ради Державного Центру УНР (1972—1984 рр.), керівник української редакції радіостанції «Голос Америки» (до 1998 р.).

**У ПОСПІХУ БУДНІВ
(СПОГАДИ, СПОСТЕРЕЖЕННЯ, РОЗДУМИ, ЛИСТУВАННЯ)
1945 – 2003⁷**

Фрагмент 1. Кінець війни – що далі?

Фрагмент 2. Новий початок під владою армії США

Фрагмент 3. На праці в армії США

Шановні читачі!

Ідея цієї книжки, яку я пропоную Вашій увазі, зродилася порівняно недавно – першого року ХХІ ст. В кінці грудня 1998 р. у віці неповних семидесяти п'яти років я відійшов на пенсію. Почавши свій тру-

⁷ Мемуари Володимира Івановича Біляйова (25 червня 1925, селище Шахти №12 Грузько-Ломівської сільради, Макіївського району Донецької області, нині Моспине у складі Донецька — 12 лютого 2006, м.Норт Палм, шт.Флорида США) готувалися разом з їх автором до друку в «Східному видавничому домі» (Донецьк), але в силу ряду причин так і не побачили світ. Окремі фрагменти цих мемуарів, які ми відібрали для «Донецького вісника НТШ», друкуються вперше.

довий шлях шістнадцятирічним хлопцем, я пропрацював без перерви понад півсторіччя. На Батьківщині-Україні під час нацистської окупації – в підсобному господарстві та в копальні. Це була моя “охоронна грамота” перед вивезенням до Німеччини. А в Німеччині – на залізниці та будівництві бомбосховищ. Після визволення американцями твердо вирішив не повертатися до СРСР, працював вантажником і теслею на аеродромі американської військової авіації, адміністративним службовцем Міжнародної Організації Утікачів у кількох таборах для переміщених осіб з України. 1949 р. емігрував до Австралії, проробив там майже п'ять років прокатником на сталеливарному заводі та полірувальником на кількох металообробних фабриках. 1954 року переїхав до США, спочатку працював на житлобудівництві, а згодом провадив, як спільник, власну невелику будівельну фірму, в якій, серед інших, працювали земляки-українці. Згодом чотирнадцять з половиною років працював на державній радіостанції “Голос Америки”, з них майже вісім років, як керівник Українського Відділу.

Від 1948 року брав активну участь в українському й американському політичному житті. Як журналіст, був вільним співробітником багатьох часописів і журналів української діаспори. Писав вірші, що побачили світ у трьох моїх збірках: “Поліття” (1970), “По той бік щастя” (1979) та “Осіння обнова” (2001). Також написав монографію про знамениту зірку української опери “Олена Шишацька – оперна артистка” (1981). 2003 року видавництво Українського Культурологічного Центру в Донецьку разом з НТШ-Донецьк видало мій збірник про чотирнадцятьох літераторів діаспори під назвою “На неокраїні крилі...” Цей збірник побачив світ завдяки фінансивій допомозі Фонду ім. Лариси Целевич та Уляни Целевич-Стецюк, який оплатив собівартість друку збірника. 2005 р. те саме видавництво, завдяки фінансовій допомозі родини, друзів, колег по праці, приятелів та прихильників моєї творчості, випустило четверту збірку моїх поезій “Доля і шлях”.

Упродовж перших двох років на пенсії я відчув, що без праці мені не обійтися. І заходився біля папок мого архіву з пошовклими записками, листами та копіями дечого давно друкованого, що, на мою думку, може викликати Ваше, шановні читачі, зацікавлення.

Як Ви довідаєтесь із змісту цієї книжки, я не претендую імітувати те, що імітації не піддається, будь то “Книга спостережень” Євгена Маланюка, “Зустрічі і прощання” Григорія Костюка чи “Щоденник” Аркадія Любченка. Бо я не поет-мыслитель і не літературоз-

навець-літописець доби національного відродження, а згодом тотального його знищення. А щоденників я ніколи в своїм житті не вів.

Усе написане в цій книжці завдячую виключно своїй вдачі зберігати записки і чернетки. Проте висловлюю вдячність своїм друзям Миколі Французженку й Роману Ференцевичу, які під час упорядкування цієї книжки допомогли мені уточнити деякі дати і події. Також висловлюю щире вдячність поетесі Ганні Черінь за її заохочування та мудрі поради. До гробу буду вдячний моїй вірній дружині й супутниці непростого життя Доротеї, яка, не будучи українкою, виявила максимальну жіночу терпеливість до моєї праці, як українського письменника та моїх настроєвих коливань. Проте було б непростим не подякувати спонсорам цього видання та Вам, шановні читачі.

У червні ц. р. мені виповниться 80 років життя. Ми з дружиною живемо у м. Норт Пальм Біч, штат Флорида на березі Атлантику. Здоров'я моє могло б бути кращим, але я дякую Богові за таке, що маю.

Лютий 2005

Володимир Біляїв

Переднє слово (М.Стріха)

З Володимиром Біляївим я познайомився в травні 1990-го, у вашингтонському бюро української служби «Голосу Америки». На пам'ять про те знайомство в офісі, стіни якого було прикрашено карикатурами з радянського «Перця» (у мікрофон сичать вигнуті знаком долара змії з написами «Голос Америки» й «Радіо Свобода») досі зберігаю дві книги віршів пана Володимира – «Поліття» (1970) та «По той бік щастя» (1979). Третю книгу поезії Володимира Біляїва – «Осіння обнова» – було надруковано вже в рідному для нього Донецьку 2001-го року.

Але Володимир Біляїв – не лише чудовий поет, член відомого об'єднання українських письменників «Слово». Він – активний учасник громадсько-політичного життя української діаспори повоєнних років. У 1979 – 1984 роках пан Володимир очолював Президію Української Національної Ради – парламенту УНР в екзилі, того самого, який у березні 1992 року вирішив передати державні клейноди УНР першому всенародно обраному президентові України Л.Кравчуку. А протягом 1990-х, аж до виходу на пенсію, Володимир Біляїв був керівником української служби «Голосу Америки», і його характерну, вишукану вимову добре впізнавали тисячі радіослухачів.

...Ще 1990-го я повною мірою міг оцінити ще один дар пана Володимира – дар оповідача. А розповісти йому є про що: впродовж десятиліть доля звела його з десятками й сотнями людей, які ввійшли вже до підручників історії.

Максим СТІХА, член НСПУ, поет, перекладач

Вступ автора

Наше життя переважно буденне. Праця, відпочинок, сон, праця... І так день за днем, як заведений годинник. Інколи й дозвілля стає буденним, бо воно спокусливо доступне: телебачення, радіо, кіно, спорт, прогулянки алеями парків, а в негоду – гомінкими багатолюдними еспланадами несходиних “шопінг молів”, цих суто американських центрів масової споживацької цивілізації.

Справді, якою нудною була б ця процесія буднів, якби її не прикрашали: для одних безмежна пристрасть молодого кохання, для інших – подружжя та батьківська любов і родинне коло, а для декого улюблене “гоббі”, будь то барвіста філателія чи не менш барвистий присадибний город з квітами, рибалка або мандрівка мальовничими місцевостями. А ще для багатьох – години очарування в музеях, на концертах та з книжками – новими і старими, читаними-перечитаними. Перші наповнюють нас почуттям відкриття новизни, а останні – радістю зустрічей з давніми друзями. Дещо з цього і я пережив та далі переживаю. У червні 2003 року мені виповнилося 78 років.

У грудні 1998 року я відійшов на пенсію. Шаблонний “заслужений відпочинок”! Пам’ятаю товариське прийняття на “Голосі Америки”, влаштоване з тієї нагоди моїми співробітниками, прощальне слово Лідії Рудинс, яка після мене очолила Український відділ. Цінний подарунок від колег, квіти для моєї дружини Доротеї. Варто зафіксувати імена моїх колег – співробітників: Денис Бойко, Ярема Гарабач, Юрій Гільтайчук, Ігор Гулявий, Христина Демиденко, Аня Дидик-Петренко, Олександр Кагановський, Адріян Кармазин, Ізраїль Клейнер, Наталія Корпал, Андрій Метіль, Павло Одарченко, Надія Пікас, Лідія Рудинс, Теофіль Старух, Уляна Телюк, Люба Цвікула. Дякую їм!

Директор Євразійської секції “Голосу Америки”, в складі якої діють, крім Українського, Російський відділ та Вірменська й Грузинська служби, Джон Т. Мерфі українською мовою прочитав вірша Т.Шевченка:

***“Учитесь, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужого научайтесь,
Свого не цурайтесь...”***

До речі, Джек, як усі ми звертаємось до нього, немає жодного українського коріння – він американець ірландсько-французького походження, але досконало володіє кількома мовами. Як і всі інші мови, українську він вивчає під час праці, регулярно слухаючи передачі Відділу та спілкуючись з його співробітниками, як і його попередники Герд фон Демінг і Шервуд Демітц. Упродовж останніх двадцяти років він кілька разів побував на Україні – спершу як гід на американських виставках, а згодом – як службовець Інформаційного Агентства Сполучених Штатів (ЮСІА). Він справжній прихильник української державности, і тому Шевченкові слова:

***“ І забудеться самотня
Давня година
І оживе добра слава
Слава України” –***

прозвучали щиро. Дякую тобі, Джек! Я певний, що ти завжди залишишся другом України – не жирних котів-олігархів та їхніх ставлеників на політичному Олімпі, а України – суверенної держави.

Я був зворушений, що мої попередники на посаді керівника Українського відділу: св. п. Михайло Терпак, Оксана Драган та Микола Француженко – також прийшли побажати мені доброго пенсійного відпочинку. Також приємно було бачити серед присутніх культурного аташе посольства України в США Геннадія Надоленка.

На цю товариську прощальну вечірку несподівано завітала директор “Голосу Америки” Евелін С. Ліберман, яка перед тим була заступницею керівника апарату співробітників Білого дому. Вона вручила мені “Грамоту за професійні досягнення” з таким текстом:

“Цією грамотою нагороджується Володимир Біляїв на визнання його понад чотирнадцятирічної вірної, відданої й ентузіастичної праці для уряду Сполучених Штатів.

Починаючи Вашою ранішою працею, як автор скриптів, редактор і диктор в Українському відділі та упродовж Вашої

кар'єри керівника Відділу, Ви подивлялися Вашим цінним внеском який цінували всі ті, хто мав приємність працювати з Вами.

**Вашингтон,
грудень 1998**

**Евелін С. Ліберман
Директор Голосу
Америки”**

Гай – гай! П'ять років... А в моїх течках чекають на остаточне опрацювання чернетки.

Покійний вже Абрам Ісакович Кацнельсон з Лос-Анжелеса на-полегливо радив мені закінчити упорядкування моєї третьої збірки поезій “Осіння обнова”, фахово редагуючи мої вірші, даючи поради. Це я і зробив. Книжка вийшла 2001 року в Донецьку. Видав її Український Культурологічний Центр. Абрам І. Кацнельсон написав передне слово до збірки. Контакти з цим видатним поетом і глибоко щирою людиною були для мене своєрідним семінаром поезії, що його колись роками успішно провадив у Києві цей видатний метр.

Мій молодший друг і земляк, філолог і краєзнавець Вадим Володимирович Оліфіренко, доцент Донецького Національного Університету, написав післямову. Мої донецькі земляки квапили мене зібрати і видати окремою книжкою мої статті і спогади про письменників, поетів і літературознавців української західної діаспори, яких я особисто знав на своєму довгому життєвому шляху. Це я нарешті і зробив. 2003 року в тому самому видавництві в Донецьку, завдяки грантові Фонду ім. Лариси Целевич та Уляни Целевич-Стецюк при Жіночому Відділі ОЧСУ в США, вийшов мій збірник статей-спогадів під назвою “На неокраїні крилі...” (цитата з Шевченка) про Івана Багряного, Миколу Вірного (Француженка), Василя Гайдарівського (Гайворонського), Галину Журбу, Святослава Караванського, Абрама Кацнельсона, Григорія Костюка, Андрія Легота (Ворушила), Євгена Маланюка, Петра Одарченка, Василя Онуфрієнка, Тодося Осьмачку, Яра Славутича, Миколу Степаненка.

Мій друг Микола Степанович Вінграновський, прочитавши цю книжку, відгукнувся на неї з Києва, зазначаючи в одному з листів до мене: ***“Ви, Володимире Івановичу, написали роботу на віки – це я кажу без перебільшення, цією своєю роботою-спогадом Ви стали справді знаковим письменником в нашій непростій культурі. Вітаю Вас і, як завжди, люблю.”***

А мій інший друг і професійний колега Микола Олександрович Француженко, працюючи над власними спогадами про понад тридця-

тирічну службу в міжнародному радіомовленні США, схвалює ідею видання збірника моїх інтерв'ю з політичними діячами сучасної незалежної України: Леонідом Кравчуком, Леонідом Кучмою, Павлом Лазаренком, Євгеном Марчуком, генералом Костянтином Морозовим, міністром Геннадієм Удовенком, послами Олегом Білорусом і Юрієм Щербаком, з видатними постатями української культури – поетами Миколою Вінграновським, Миколою Воробйовим та іншими.

З цього всього власне і зродилася у мене ідея книжки “У поспіху буднів” (спогади, роздуми, листування, 1945 – 2003). Це синтеза святкового і буденного. Я давно переконався, що атрофія святкового створює габітат для буденщини. Одначе без буденного, отого циклу праці на хліб насущний, навряд чи міг би хтось із нас належно поцінувати благостиню святкового. Для мене ж творчість – свято! Це те б'ючке джерельце, яке наснажує мене творити! Творити в межах мого скромного таланту. Писати про те, до чого мене спонукують обставини моєї зовсім не унікальної (цього я свідомий!) біографії.

Переглядаючи чернетки похапцем записаних чи копії вже колись давно друкованих роздумів, старі пожовклі листи, переконуюсь, що роздумаю цим не буде кінця аж до моєї смерті. Одначе закон життя вимагає десь підвести ризик, підсумувати пережите і, знаючи, що вісімдесятка не за горами, поділитися своїми роздумами як з ровесниками, так і з молодшими читачами. Тому я і вибрав прикінцеву дату – 2003 рік, що охоплює від кінця II світової війни майже шістьдесят шість років мого життя! Чому від кінця II світової війни, а не від дитинства? – поцікавиться читач. Відповідь дуже проста – про передвоєнні роки написано безліч книжок, в тому числі і спогадів, які доступні сучасному і майбутньому читачеві на батьківщині. Навряд чи це можна сказати про життя українців, що їх катаклізми війни загнали на чужину.

Спогади і роздуми не будуть хронологічно послідовними. Читач даремно шукатиме в них інтимних сповідей – багато моїх покійних уже ровесників – друзів, приятелів, колег – мають дітей, онуків, а то й правнуків. Нехай молоді літа їхніх батьків, дідів і прадідів з усіма конфліктами і колізіями залишаються недоторканими сторінками книг їхнього життя... Врешті, відкривати і смакувати ці сторінки – це не в моїй вдачі. Я не святенник, але – признаюсь – мене зовсім не цікавили ті сторінки “Щоденника” Аркадія Любченка, де автор часто смакує свої статеві перемоги або надмірно зосереджується на власному здоров'ї.

Вибраний мною формат книжки, сподіваюсь, уможливить мені

поділитися моїми спостереженнями і роздумами, згадати ряд більш чи менш відомих осіб, що їх я зустрічав на шляхах і стежках свого життя, зачитувати уривки цікавих листів. Одне слово, передати під кутом мого зору дещо з колориту середовища, в якому мені судилося жити після війни на чужині, та бодай пунктиром і в етичних межах зафіксувати неповторні суть і розмаїтість того середовища.

Недавно, читаючи розповіді про негативні риси одного з видатних українських поетів діаспори в спогадах не менш видатного літературознавця, я запитав останнього: *“Пощо все це ви залишаєте після себе? Чи це потрібне читачеві?”* – *“Якщо я про це не напишу, то воно кане в забуття...”* – відповів мені автор спогадів. Це правда. Але я дотримуюсь інакшого погляду – біографія і творчість письменника чи поета для читача сфери не сумісні. Читача передовсім цікавить творчість.

Чи вистачить снаги у мене, сімдесятивосьмирічного, успішно завершити цей проєкт? Відповісти на це запитання я хіба можу лише словами: *“На все воля Божя”*. Ось прочитав у “Літературній Україні” інтерв’ю з Абрамом І. Кацнельсоном, де він зазначає, що *“лікарі уважають, що творче горіння тільки й тримає мене”*. Отож, пошли мені, Боже, більше творчого горіння на старість! Та й здоров’я моє могло б бути кращим. Довідавшись про це, поетеса Ганна Черінь у милому листі написала мені: *“Не кидайте пера! Це найкращі ліки!”* Отож, дотримуватимусь її рецепта.

Фрагмент 1. Кінець війни – що далі?

Квітень 1945 року... Наближається кінець тисячолітнього Третього Райху, безславний фінал дванадцятирічного нацистського режиму. Мільйони жертв, ріки крові убитих на фронтах, закатованих за колючими дротами концтаборів.

На території Німеччини мільйони робітників-чужинців, примусово звезених сюди з усіх країн окупованої нацистами Нової Європи. Серед них і я – дев'ятнадцятирічний хлопець з Донеччини, робітник мобільної залізничної ремонтно-будівельної майстерні.

Для мене війна закінчилася ще перед капітуляцією Німеччини – нашу “майстерню на колесах” загнали в тупик на станції Гьокст ам Айш, що в північній Франконії. Німецькі майстри нишком передали нам почуту ними вістку про те, що 25 квітня американські й радянські війська з’єдналися в м. Торгау на Ельбі. Наступній чутці було важко повірити – 30 квітня в обложеному радянськими військами Берліні

Адольф Гітлер скінчив своє ганебне життя самогубством. Що це не вигадка, ми незабаром побачили на власні очі – німецькі майстри, не криючись, пакували наплечники і валізки та групами або поодиноці зникали, залишаючи нас, чужинців, самих. А було нас яких два десятки, переважно поляків і чехів та кілька українців і росіян. Із заходу доносились артилерійська канонада, а в небі безнастанно пролітали літаки з білими п'ятикутними зірками.

Наступного ранку до міста увійшли американці. Нескінченні, здавалося, колони моторизованої піхоти, танків, цистерн з бензином, вантажних авто і “джипів” мчалися на схід. Ми стояли поблизу вокзалу на тротуарі. Поляки і чехи тримали свої невеличкі національні прапорці – хустинки, розмальовані відповідними фарбами. А один росіянин прикріпив до держака з віника клапоть червоної матерії, відрізаної з нацистського прапора, і вимахував ним. Американці у відповідь махали нам шоломами, усміхалися і щось кричали. Я зрозумів, що для мене війна закінчилася. Проте душу ятрило тривожне запитання – **а що ж далі?**

Американська військова комендатура розташувалась у середньовічному замку в центрі містечка. Надвечір до нашої майстерні під'їхав “джип” з кількома солдатами. На їхніх шоломах були намальовані білі літери МР, що, як ми швидко дізналися, означало Military Police, або військова поліція. Один із солдатів добре говорив польською: ***“Завтра о дев'ятій ранку ви всі повинні з'явитися у комендатуру. Принесіть із собою всі німецькі посвідчення. На їх підставі вам видадуть нові документи”***, – сказав він. Від'їжджаючи, цей військовий поліцейський залишив нам кілька пачок цигарок: ***“Ось, попробуйте наших американських...”***. Пригадую, це були цигарки марки “Честерфілд”.

Ми швидко поділили цигарки поміж куріями і тими, що не палять. Я відразу ж запалив цигарку і затягнувся її пахущим, немов парфумованим, димом. І все у вагоні – люди, двоповерхові нари, столи і лавки – пішло обертом. Я відчув, що ось-ось... знепритомнію. Якось я добрався до своїх нар і звалився на них горілиць, все ще кружляючи, як на каруселі. Поволі оговтуючись, я зрозумів, що після куріння упродовж двох років різної ерзацної трави, я щойно пережив нікотинний шок. Подібний ефект пережили також інші курії в нашій загнаній у тупик “майстерні на колесах”.

Наступного ранку точно в призначений час ми прийшли до комендатури. У коридорі за письмовим столом сидів солдат, кажучи німецькою *“аусвайс”* і поплескуючи долонею по столу. Кожний з нас

поклав своє посвідчення на стіл. Після цієї процедури він повів нас довгим коридором. Коли ми зібралися у просторій порожній кімнаті, через бічні двері до неї увійшов той самий американський солдат, який вчора розмовляв з нами по-польськи та частував нас “Честерфільдами”. Залишаючи двері відчиненими і стоячи на струнко, він пропустив повз себе підтягнутого смаглявого офіцера з двома срібними шпалами на пагонах і на комірі сорочки. **“Капітан Ріттінджер, – сказав американський поляк, – зараз звернеться до вас. Я перекладатиму те, що він скаже, польською мовою – більшість з вас, як я бачу, поляки. Вони перекажуть тим, що не розуміють, зміст комендантового слова німецькою”.**

– **Розуміємо, розуміємо...,** – відповіли присутні.

Капітан Ріттінджер сказав, що американська армія визволила нас, чужинців, з нацистської неволі. Всі не громадяни Німеччини – військовополонені, в’язні концтаборів та робітники примусової праці – до часу капітуляції підлягають виключно військовій владі союзників.

– **Я певний, що ви всі нетерпляче чекаєте на повернення до ваших країн та рідних,** – говорив американський комендант. – **Але в умовах війни це не так просто. Більшість примусових робітників, громадян Франції, Бельгії та Голландії, вже повертаються до своїх визволених країн з території Німеччини, окупованої західними союзниками: американцями, британцями та французами. Примусові робітники з країн, окупованих росіянами – поляки, чехословаки, румуни, угорці, як і громадяни СРСР, після капітуляції Німеччини будуть приміщені в репатріаційні табори. До часу їхньої репатріації ними опікуватиметься УНРРА.⁸**

Хтось запитав коменданта:

– Де ми маємо до того часу перебувати, працювати, як маємо харчуватися, бо наші припаси на кухні вже майже вичерпані.

– **Можете поки-що залишатися у вагоні майстерні,** – відповів комендант, – **бо в місті немає приміщення, придатного для гуртожитку. Зараз ви одержите нові посвідчення. З ними ви можете, якщо бажаєте, перебратися до якогось більшого міста, де, можливо, гуртується більше ваших земляків.**

Щодо праці, то капітан Ріттінджер розвів руками:

– **Як бачите, тут кілька малих підприємств закриті. Хто хоче, може спробувати влаштуватися в окремих сільських госпо-**

⁸ УНРРА (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) — «Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови») — міжнародна організація для допомоги потерпілим у Другій світовій війні країнам.

дарствах, де саме тепер потрібні робочі руки... Бургомістр одержить відповідний наказ щодо вашого працевлаштування... Щодо харчування, наша кухня раз на тиждень видаватиме вам різні припаси. А готувати їжу на кухні майстерні, це вже ваша справа... І останньо, американська військова влада не толеруватиме жодних порушень правопорядку будь-ким. Посідання зброї, крадіжки, насильство, зведення порохунків з німецьким населенням вважатиметься злочинами і потягне за собою сувору міру покарання.

Все ясно і зрозуміло. Упродовж років я часто запитую себе – що саме найбільше вразило мене тоді? Адже це була моя перша зустріч з людьми Нового Світу, тієї Америки, про яку я знав з прочитаного у шкільні роки в книжках Марка Твейна, Фенімора Купера, Генрі-Водсворта Лонгфелло, Френсиса Брет-Гарта, Томаса Майн Ріда, Гарріет Бічер-Стоу, Джека Лондона. Проте розум підказував мені, що це вже не та Америка, яку я знав з прочитаного, не Америка Гаяватти, Шкіряної Панчохи, дядька Тома, вершника без голови, Тома Сойера, Гакльберрі Фінна та Білого зуба...

Тоді ж найбільше враження на мене справили звичайні прикмети американської людяності – відсутність будь-якої зверхності, пихи, начальницького тону. А також простота уніформи – однакові у рядових і офіцерів кітелі, сорочки, галстуки, пілотки і шоломи, взуття та брезентові гетри і пояси – фронтowa одежа без позолочених чи посріблених погонів, як у німців і радянців. У поведінці американців відчувалася невимушеність вільних людей і діловитість. Поза всяким сумнівом, мені здавалося, що я бачив людей з іншої планети.

Рішення не повертатися на Україну я прийняв ще перед тим, як мене визволили американці. Що мене чекало на батьківщині? Вживаючи радянську термінологію, я – син “ворога народу” – залишився на тимчасово окупованій ворогом території, опинився в Німеччині. Примусово чи добровільно? (*“Какая разница? Разберёмся...”*). Працював на залізниці. (*“Транспорт, ты же понимаешь, – стратегическая отрасль...”*). Одержував мізерну зарплатню. (*“Ах, да? Значит помагал нацистам!”*). Коли я зрозумів, що дні Німеччини пораховані, я не раз уявляв цей сценарій. Тоді я вже знав, що в Західній Європі є багато емігрантів – українців, і вирішив, що відразу після закінчення війни шукатиму контактів з ними.

Це рішення остаточно скріпили слова капітана Ріттінджера. В його привітному людяному виступі мимоволі прозвучало зловісне для мене слово “репатріація”. Треба було діяти, не гаючись. Я вирішив не залишатися в “майстерні на колесах” і наступного дня пішов до місце-

вої ратуші, щоб довідатись про можливість влаштуватися на працю в когось із бауерів. Там мені дали адресу і якогось папірця.

Старий бауер (бавер)⁹, посмоктуючи довгу горбату люльку, запитав мене, що я можу робити.

– *Все можу*, – відповів я.

– *Побачимо*, – кахикнув старий. – *Приходь завтра о годині шостій ранку. Можеш принести із собою твої речі. Спатимеш у комірчині на другому поверсі, а їстимеш зі мною і моєю старою.*

Єдині речі, що я мав, були в маленькій фанерній саморобній валізці, яку я приніс до бауерового обійстя. А через три дні, 7-го травня, представники Німеччини, як повідомлялося, підписали в Раймсі акт капітуляції.

Якими корисними для мене, як виявилось, були здобуті в школярські роки на шахтній конюшні навички шкребницею і щіткою чистити коней, купати їх у ставку, запрягати, закидати в ясла сіно і засипати овес чи полову з дертю у корита. А в перші роки нацистської окупації – праця в шахтному підсобному господарстві.

Наступних два місяці місцева влада немов забула про мене, але я щодня чекав на виклик до комендатури. Працюючи у бавера, я чистив стійла, годував пару коней і корів та кілька підсвинків, вантажив на воза гній, а в бочку – сечу, і вивозив їх на поле, косив сіно і привозив його з луку на подвір'я, сік його січкарем, урухомленою бензиномотором, а потім конвеєром закладав посічений корм у силосну башту. Вона напевно мала щілини і тріщини, бо через вікно моєї комірчини, що була поруч з баштою, всю ніч віяло п'яним духом силосного бродіння. Бавер і баверка були, видно, задоволені, бо в неділю господиня похачувала мене яблучним “штруделем” та домашнім пивом.

Я знав, що все це тимчасове, що загроза репатріації з кожним днем стає актуальнішою. Треба було шукати виходу з цієї ситуації. Офіційно зареєстрований як мешканець Гьоксту, я мав американське посвідчення особи, яке давало мені право пересуватися в межах визначених годин у цьому містечку. На її підставі я міг одержати дозвіл поїхати чи піти до інших міст у американській зоні окупації. З чого я, не гаючись, і скористався.

У комендатурі я сказав, що хочу піти до церкви в місті Ерлангені, де зосереджена більша українська громада і де українські священики відправляють по неділях Служби Божі. Про це я випадково довідався від одного перехожого земляка, який ішов пішки з Ерланге-

⁹ Перекладається як *селянин*, або *фермер*

ну до Вюрцбургу, де, як він сказав, працювали його сестра і зять. Мені видали перепустку, а бавер попросив свого приятеля, що возив бідони з молоком на сирну фабрику біля Ерлангену, підвезти мене туди. Та молочар не їздив по суботах чи неділях. Отож вирушив я туди пішки в суботу. Місто Ерланген не було ушкоджене бомбами союзників, а тому я без труднощів знайшов кімнату на нічліг в одному з “гастгаузів”.

Переночувавши, я після сніданку (ячмінна ерзац-кава, житні грінки та яблучне повидло) пішов до католицької церкви св. Анни. В Німеччині від 1943 р. до кінця війни я не мав можливості ходити до православної церкви.

Німці не були зацікавлені духовною опікою в таборах праці. До того ж нашу “майстерню на колесах” кидали з міста до міста. Отож за два роки я вперше прийшов на Службу Божу. Це була Греко-католицька Літургія, яку відправляв о. Володимир Соломко, а співав хор українських студентів місцевого університету. До речі, о. Володимир, утікаючи від радянських “визволителів”, приїхав з Галичини до Німеччини власними возом і кіньми. Тоді уперше в житті я побачив не парчове, а полотняне вбрання з чорною і червоною вишивкою. Ця Літургія потрясла мене. Я тихо плакав, молячись за батьків, сестру, рідних і друзів, чия доля була мені невідома від весни 1943 р. Я благав Бога, щоб Він сподобив нас побачитися ще на цьому світі...

Після Літургії перед храмом я зустрів земляків з Лівобережжя: подружжя середнього віку із Золочева, що біля Харкова, кількох хлопців, моїх однолітків, з Полтавщини і старшого чоловіка з Криму. Золочівський земляк познайомив мене з двома галицькими інтелігентами, які, як я зрозумів, очолювали місцеву українську громаду.

Я коротко розповів їм про свою ситуацію і бажання залишитися на американській зоні, а також перебратися з Гьоксту до Ерлангену. Від них я довідався, що в недалекому Бамберзі вже діє радянська репатріаційна місія. Вони порадили мені знайти приватне мешкання в Ерлангені та пообіцяли видати посвідчення Українського Червоного Хреста.

Маючи посвідчення особи від американської комендатури, я зможу влаштуватися на працю в якійсь американській військовій частині, де вже працюють українці. При цьому вони назвали сусідній військовий аеродром Герцогенаурах. З цією інформацією я вирушив назад до Гьоксту, знаючи, що моє перебування там кінчається. Переді мною стелився новий шлях у невідоме.

Фрагмент 2. Новий початок під владою армії США

Коли нам у комендатурі Гьоксту видали перші американські документи, всі ми, правду кажучи, не могли повірити своїм очам. Європейці не уявляють офіційного документу не на фірмовому бланку з гербом та печаткою. А що ж ми тоді одержали? У мене й досі зберігається той документ, надрукований машинкою на клаптику звичайного паперу розміром 9 x 14 сантиметрів. Ось його переклад з англійської мови:

Перепустка особи

*Пред'явник цієї перепустки п. Біляїв
має дозвіл ходити цим містом від год.
7-ої до год. 19-ої, виконуючи службу для
цивільного уряду.*

*Джордж Брадбері
Ст. лейтенант піхоти,
Військовий уряд Армії США*

Попрощавшись із своїми баверами-працедавцямидесь у середині серпня 1945 р., з цим документом я і вирушив до Ерлангену. Але цього разу я скористався з послуг місцевого молочаря, який підвіз мене до передмістя Ерлангену.

З огляду на ранню годину я пішов до маленької канцелярії Українського Червоного Хреста в центрі міста, де один з його представників, з яким я познайомився, як я вже згадував, у неділю після Служби Божої, видав мені посвідчення.

— *Багато наших людей з Наддніпрянини, рятуючись від репатріації, просять, щоб ми писали як країну їхнього довоєнного місця проживання Польщу, зокрема українські землі – Волинь і Галичину,* – зауважив він.

— *То нехай буде Польща...* – відповів я. (До речі, так я числився, згідно з документами, до часу моєї праці в адміністраціях таборів ІРО, коли очевидний початок “холодної війни” усунув загрозу примусової репатріації колишніх громадян СРСР.)

— *Не знаю, чи воно порятує вас від репатріації, але на всякий випадок краще мати це посвідчення, ніж не мати. До речі, я напишу студент, як ваше заняття,* – сказав цей приємний добродій. — *А завтра підіть до комендатури по нову посвідку... Можете зупинитися за адресою Альтерланген 23 – це городницьке господарство, де не раз зупинялися наші люди. Господар – людина добро-*

зичлива – він ніколи не відмовляв у нічлігові нашим людям з такою посвідкою, як ця”.

І справді, старий городник подивився на синеньку книжечку з червоним хрестом і сказав, що я можу переночувати в сушарні чи маленькій лазничці на городі: **”Там є лежанка, а ночі зараз теплі...”** Я протягнув йому кілька марок, але він тільки махнув рукою: **“ Відпочивай, парубче, з Богом...”**

Вмостившись на лежанці в лазничці, я довго не міг заснути. В голові роїлись думки про недавно пережите, спогади про батьків і рідну землю – я дякував Богові, що пережив війну, молився за благополуччя матері Домни Оксентівни, тітки Ганни, сестри Софії, зятя Костянтина та їхніх діточок Евеліни та Юрка, моїх племінниці і племінника. А душу краяло гостре відчуття чужини.

– **Отут на чужині й доведеться тобі звікувати,** – думав я.
– **Але вибір свій ти зробив сам. Будь-що-будь, до “сталінського раю”, до “нашої не своєї землі” тобі не буде вороття. Доведеться змагатися за життя, не втрачаючи віри в Бога і надії на кращий прийдешній день...**

Довкола повівало пахощами городини, чорнобривців та нічної фіалки. Зблизька доносився тихий шум річки Регніц. Я поринув у сон, не думаючи вже про завтрашній день. І снилося мені, як у дитинстві шумів очерет над Грузькою, як пахли дині, коли я ночував у курені баштанщика – діда Дегтяря – у степу неподалік мого рідного Моспного...

Наступного ранку я пішов до місцевої комендатури. Одержав від німкені-секретарки реєстраційний формуляр і, виповнивши його, став у чергу. Чекав досить довго. За якусь годину мене покликали до кімнати, в якій за столом сидів сержант, з військової, як я тепер припускаю, контррозвідки. Він уважно прочитав мій формуляр і пильно роздивився на всі пред’явлені мною документи – німецький, американський та український. Тут же невдовзі був оформлений новий документ англійською та німецькою мовами. Нижче подаю його переклад:

Військовий уряд Німеччини

Тимчасова реєстрація вік: 20 р. статъ: чол.

Ім’я: Біляїв, Володимир дата нар.: 25. 6. 25

Постійна адреса: Польща зайняття: студент

Теперішня адреса: Альтерланген 23

Пред'явник цього посвідчення офіційно зареєстрований, як мешканець міста Ерланген. Йому заборонено залишати зазначене місце. Порушення цього обмеження doprowadить до негайного арешту пред'явника. Зареєстрований повинен мати це посвідчення повсякчасно при собі.

Число посвідчення: 32172 відб. правого вказівного пальця пред'явника

*Підпис пред'явника:
Володимир Біляїв*

*Майор польової артилерії, офіцер військ. уряду Армії США
Ричард К. Одейр*

*Дата видачі: 14.8.1945
(цей документ не є посвідченням особи
і не дозволяє жодних привілеїв)*

Цей документ розміром 13 x 21 сантиметр надрукований в друкарні на зворотній чистій стороні американської польової карти Франції – кращої якості папір, виразніший шрифт. Це вже інакший документ ніж перший – і якістю, і формальністю. Як видно, останні три місяці військовий уряд не марнував часу. Але ж і цей документ... без печатки! Я не втримався, щоб не запитати про цей брак секретарку. Вона тільки посміхнулася: *«Підпис майора і відбиток вашого пальця для американців мають більше значення ніж гумова печатка»*.

Фрагмент 3. На праці в армії США

Раненько наступного дня, подякувавши городникові за нічліг, я вирушив до села Бюхенбах. Без труднощів знайшов господу, де мешкав Іван Іванович Чугай – земляк із Золочева, якого я зустрів на службі Божій в Ерлангені. Поснідавши, ми пішли до розташованої на віддалі кількох кілометрів американської військової частини найматися на працю.

По дорозі Іван Іванович розповів мені, що там уже працюють кілька українців: двоє галичан, два буковинці, один наш земляк з Криму – дядько Андрій Жестовський, з яким я теж розмовляв у неділю біля храму св. Анни, та один росіянин. *“Отож, якщо приймуть нас на працю, то буде разом семеро українців – число щасливе...”* –

посміхнувся Іван Іванович. Він, як видно, не помилився – на працю нас прийняли.

Пізніше я часто міркував, що, як кажуть, “без Бога ні до порога”. Справді, це була воля Бога – цілковито неznані американцям люди, якісь там примусово вивезені на працю чи добровільно евакуйовані до Німеччини українці та інші, бездомні і без’язикі, були влаштовані на працю у військових частинах. Ця воля Бога, коли мова йде про мене і моїх земляків, маніфестувалася американською вдачею – принаймні я так вірю – допомагати людям у потребі. Тому я не раз у своїх пізніших прилюдних виступах і приватних розмовах в Україні казав, що американці зробили на мене враження людей з іншої планети.

Частина, куди ми прийшли, розташувалася на березі невеличкого струмка. Його береги заросли різноліссям – берези, верби, акації та кущі диких порічок. На рівній галявині, в самому її центрі височіли два флагштоки – на одному повівав державний зоряно-смугастий прапор, а на другому – прапор окупаційної армії США. З одного боку галявини простягся рівний ряд темно-зелених брезентових наметів – кухня, намети солдатів, а далі – обгороджений дротом майданчик з верстатом, генератором, теслярським приладдям та штабелями дерева й фанери. Ще далі стояли, “під лінійку”, вантажівки з підйомними кранами, джипи та фургон швидкої допомоги з червоним хрестом. Навпроти – штабний намет.

В лісочку подалі від наметів була викопана й обгороджена “латрина” (туалет), а поруч – вежа із залізною бочкою, в якій постійно грілася вода – душ для солдатів. Униз по течії струмка стояв наповнений водою брезентовий резервуар, неподалік якого тихо шуміла фільтрувальна, як я згодом довідався, апаратура, та стояла цистерна – причепка на колесах. Слід зазначити, що американські військові частини, розташовуючись під відкритим небом, зажди вибирали місце біля ставків і водотоків, бо американці використовували у польових кухнях та пили тільки фільтровану й очищену воду з домішкою якихось протибактеріальних хімікаліїв. Від інших армій армію США відрізняло ще й те, що американці ніколи не розквартировувалися на приватних мешканнях цивільного населення, будь то визволені чи окуповані країни. А високий рівень особистої гігієни американців є “притчею во язицех”.

Дядько Андрій Жестовський і один солдат – негр уже поралися на теслярському майданчику. Побачивши мене та Івана Івановича, він на мигах почав пояснювати солдатові, що ми вміємо робити те, що й вони. Солдат поклав електричну пилку на верстат і кивнув нам іти за

ним. Ми прийшли до штабного намету. В наметі за столом сидів су-хорлявий офіцер в окулярах, диктуючи щось солдатові – негрові, правдоподібно, писареві, який вправно вистукував на друкарській машинці.

Ще перед тим, як прийти сюди в пошуках праці, ми з Іваном Івановичем довідалися у дядька Жестовського, що ця частина поспіль складається з негрів. Проте я побачив, що офіцер – білий. Тоді я ще нічого не знав про сегрегацію в американських збройних силах, кінець якій незабаром покладе президент Гаррі Трумен.

Подивившись на наші посвідчення, офіцер коротко продиктував щось писареві. Одержавши від останнього дві тоненькі цидулки, він підписав їх і протягнув нам. У мене в папці ще донині зберігається цей документ. ***Виданий 24 червня 1945 року, підписаний старшим лейтенантом і помічником ад'ютанта Дональдом Гріффісом, він засвідчує, що зазначеної вище дати я почав працювати у 759-ій роті хімічної служби армії США.***

В чому ж полягала моя та моїх земляків праця? 759-та рота була частиною хімічної служби корпусу військової авіації армії США. Тоді ще цей корпус не називався військово-повітряними силами США. Хімічна служба корпусу постачала бомбардувальникам запалювальні бомби, а піхотним частинам напалм для вогнеметів. Під час наступу в Німеччині багато цієї небезпечної зброї залишалось в навколишніх лісах у штабелях та каністрах. Завданням роти було зібрати бомби і каністри, знешкодити їх, упакувати в дерев'яні скрині та примістити в безпечному місці для дальшої диспозиції. Це треба було зробити в терміновому порядку і тут саме й пригодилася праця цивільних переміщених осіб.

Німецькою я пояснив офіцерові, що мешкаю досить далеченько в Ерлангені і мені буде важко пішки дібратися сюди швидко. Він щось сказав солдатові і той повів мене до одного порожнього намету. Як виявилось, тут мешкали кілька моїх земляків. Одна розкладушка була незастелена. Дядько Жестовський, що мешкав із своєю дружиною – тіткою Полею – неподалік роти в невеличкому селі, сказав, що тут спав один латиш. ***“Парубок недавно оженився із дівчиною – землячкою і від’їхав десь до латиського табору втікачів неподалік Нюрнберга”***, – додав він. На моє запитання, а де ж інші робітники, він відповів, що вони вже з ранку в роз’їзді по лісах і повернуться тільки на вечерю десь о 5-ій пополудню. Так намет став моїм фактичним місцем мешкання.

Весь день я пропрацював з Жестовським, роблячи подібні на домовини скрині. *“Це для бомб”*, – пояснив він мені. Перед вечерею повернулися всі ті, що були в роз’їзді. Мої земляки привітали мене в наметі, розпитували про моє життя, оповідали про своє. Тоді вже я почав розрізняти говірки – нашу наддніпрянську, галицьку й буковинську. Коли ми почули, як прокалатала рейка, мої нові супрyajичі сказали, що це сигнал на вечерю.

Ще в Гьоксті я бачив американську польову кухню, але тут мені довелося вперше поїсти, як кажуть, *“досхочу”*. І чого там тільки не було? Шинка, макарони, зелений горошок, кукурудза, морозиво і... ананаси, яких я ніколи в житті не те що не їв, але навіть не бачив. Подумки пригадалося шкільне Маяковського:

*“Ешь ананасы, рябчиков жуй,
день твой последний приходит, буржуй”.*

Гай-гай, подумалося, які ж ці негри буржуї? Вони, будучи навіть невільниками, їли ананаси, їдять їх зараз, а разом з ними і я ласую ананасами! Далеко ще до останнього дня буржуєві – себто Сполученим Штатам! Без їхньої допомоги навряд чи Червона армія *“дотопала”* б до Ельби. І, повірте, Володимире Володимировичу, *“буржуйські”* ананаси смачніші за *“робітничо-селянську”* макуху...

Після вечері ми сиділи перед наметом. Один з моїх нових колег – Адольф Романишин – латав камеру свого велосипеда, прохаючи іншого земляка, Павла Радиша, позичити клей, який він називав незрозумілим мені словом *“гумілейза”*. Потім я зрозумів – та це ж німецьке *“гумі льозунг”*!

Потомлені, ми влягалися спати, бо завтрашній день – це знову праця... Неподалік намету тихо шуміли дерева й фільтрувальна апаратура, дзюрчав струмок, пахло якимось зіллям, а із сусіднього намету доносились незвична слухові мелодія джазу. Хрипкий голос співака (як я згодом довідався – славетного Луї Армстронга) та краюче душу ридання кларнету... Напівсонний, я ще подумав – звикай, бо від чужини нікуди не втечеш... Батьківщиною вона ніколи тобі не буде, але твоїм домом – так... І, можливо, на все життя...

Спочатку я працював теслею, а згодом їздив на вантажівці з солдатов – водієм по довколишніх лісах. У порожні скрині підйомним краном ми пакували запалювальні бомби, на кришці скринь через шаблони фарбували чорною фарбою якісь літери і числа – правдоподібно

коди – та звозили скрині й каністри з напалмом до військової повітряної бази.

Щоденно спілкуючись з неграми, я переконався, що вони переважно доброзичливі і веселі люди. Важко було через брак знання мови порозумітися з ними, але багато з них намагалися розповідати мені звідки вони, який їхній фах, яка їхня родина та як вони мріють якнайшвидше повернутися додів. Ніколи я не бачив пиятики, бійок чи поножовщини. Мене вразила чистота негрів – я ніколи не бачив бруду на ковнірах їхніх сорочок.

Вражало й недільне Богослужіння, коли до роти приїздив військовий капелан з пересувною фісгармонією¹⁰ та капралом, що грав на ній. Це був напевно капелан – протестант, бо на ньому ніколи не було облачення. Тільки на ковнірі кителя, поруч із відзнаками офіцерського звання, поблискували два хрестики. Тоді всі солдати всідалися на розкладні кріселя, відкривали книжки святого Письма, слухали проповідь і дуже гарно співали під акомпанемент фісгармонії.

Всі ми, українці, в неділю ходили до церков у Ерлангені, де служили священики – греко-католики і православні. Але кілька неділь я лишався на богомільі в роті, в намірі пізнати щось для мене нове. І донині я не шкодую.

На довгому шляху життя мені довелося молитися єдиному Богові в православних, римо-католицьких, греко-католицьких, англіканських, лютеранських, методистських, пресвітеріанських, баптистських церквах і домах молитви та в синагогах. Шкодую, що не вдалося побувати в мечеті та буддистському храмі.

Минуло літо, настала осінь. Цієї пори була в розпалі демобілізація американської армії та повернення до США її вояків, не потрібних для окупаційної служби в Німеччині. До категорії останніх належали також частини хімічної служби. Одного дня старший сержант повідомив нас, що частина за кілька днів буде передислокована і не може нікого з нас забрати з собою. Ми знали, що треба шукати собі іншого зайняття і притулку.

15 жовтня 1945 року в штабному наметі інший білий офіцер – присадкуватий, плечистий чоловік середнього віку – з відзнакою майора (золотий кленовий листок), з відкритим, усміхненим лицем вручив мені другу цидулку – документ, який я також донині зберігаю:

¹⁰ Язичковий пневматичний клавішний музичний інструмент, звучання якого нагадує орган.

“До всіх, кого це може стосуватися.

Володимир Біляїв працював у цій частині впродовж чотирьох місяців. Свої завдання він виконував задовільно і був вірним своїй службі.

***Клетус Поттебаум,
майор хім.-військ. Служби
Армії США.”***

Так закінчився мій перший етап служби, як цивільний робітник, в повітряних силах США.

УДК 303. 645.063.

Зоя Адамія

Доктор філологічних наук, професор
Цхум-Абхазька академія наук (Тбілісі, Грузія)
e-mail: a.zoia777@gmail.com

Ганна Онкович

Доктор педагогічних наук, професор
Київський медичний університет (Київ, Україна)
e-mail: onkan@ukr.net

Володимир Білецький

Доктор технічних наук, професор
Національний технічний університет
"Харківський політехнічний інститут" (Харків, Україна)
e-mail: ukcdb@i.ua

Артем Онкович

Кандидат педагогічних наук, доцент
Київський національний університет культури та мистецтв
(Київ, Україна)
e-mail: ioj@ukr.net

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНІХ СТОРІНОК ФЕЙСБУКУ¹¹

Анотація. Останнім часом глобальний інформаційно-освітній простір постійно та інтенсивно збагачується новими явищами та формами їх уявлення, що вимагає осмислення та аналізу. Автори статті обрали певний сегмент мережі Facebook та відстежили невелику частину цього глобального явища.

Перші роботи, в яких було представлено контент-аналіз окремих інформаційно-освітніх сторінок Facebook, викликали інтерес громадськості, спонукавши авторів статті провести їх порівняльний (компаративний) аналіз, який використовується при вивченні суміж-

¹¹ Adamia, Z., Onkovych, G., Biletsky, V., Onkovych, A. (2022) COMPARATIVE ANALYSIS OF FACEBOOK INFORMATIONAL AND EDUCATIONAL PAGES STATISTICS // International ScientificPedagogical Organization of Philologists “ WEST-EAST ” (ISPOP). Scientific Journal WEST-EAST. Tbilisi, Georgia : Publishing House “Universal”, Vol. 7 N1 (March, 2022). pp. 5-19. doi: <https://doi.org/10.33739/2587-5434-2022-7-1-9-19> (україномовна версія друкується вперше)

них об'єктів та явищ. Слід зазначити, що всі освітні сторінки в Facebook професійно орієнтованими та служать для розвитку професійної та медіаінформаційної компетентності зацікавленої освітньої спільноти. У цьому дослідженні для порівняння представлені статистичні дані двох авторських різноматематичних сторінок ФБ: "Медіашкола професора Ганни Онкович та "Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"". Кожна сторінка має статистичні дані, які постійно автоматично оновлюються.

Таким чином, порівняльний аналіз інформаційно-освітніх сторінок Facebook дає можливість отримання різнобічної інформації, яка може бути корисною у процесах моніторингу та регулювання інформаційних потоків, зокрема, професійної інформації. Подібну технологію можна використовувати на заняттях зі студентами при вивченні медіаосвітніх спецкурсів.

Ключові слова: інформаційно-освітній простір, мережа Facebook, медіаосвітні технології, медіадидактика, медіакомпетентність, контент-аналіз, порівняльний аналіз, інформаційний потік.

Постановка проблеми. Останнім часом інформаційно-освітній простір постійно й інтенсивно збагачується новими явищами та формами їх донесення, котрі потребують осмислення й аналізу. Цей процес настільки бурхливий, що встигнути за ним майже неможливо. Ми обрали певний сегмент в мережі Фейсбук і впродовж кількох місяців намагалися відстежити хоча б незначну часточку цього глобального явища [1, 5, 10, 12]. Для прикладу привернемо увагу читачів до публікацій з медіадидактики та її відгалужень [2, 3, 6, 9, 24].

Огляд літератури. Аргументом «за» використання медіаджерел є їхня доступність для студента та викладача. Такий вид навчальної діяльності не лише має пізнавальний аспект, але й мотиваційно-інтелектуально пошуковий, розвиває медіаграмотність, формує медіакомпетентність, котра є ключовою компетенцією сучасного фахівця. Проте це далеко не повні характеристики можливостей досліджень, котрі потребують розширення. Наразі ми не аналізуємо даний контекст з позицій соціальних комунікацій, оскільки прагнемо з'ясувати, як можливості різних аналітичних методів сприяють успішності використання новітніх медіаджерел в освітньому просторі. В даній статті зупинимося на контент-аналізі.

Перші роботи, де представлено контент-аналіз окремих інформаційно-освітніх сторінок Фейсбуку [4, 5, 8], викликали зацікавлення громадськості, що спонукало нас провести їх компаративний

(порівняльний) аналіз, який застосовують при вивченні споріднених предметів і явищ. Зазначимо, що всі освітні сторінки у Фейсбуці професійно-орієнтовані, слугують розвиткові фахової і медіакомпетентностей зацікавленого освітнього загалу[19, 22, 23].

Ми робили спроби порівнювати засобами контент-аналізу тематичні сторінки, котрі створені або модеруються авторами-адміністраторами [3-6]. У даному дослідженні для порівняння представляємо статистичні дані двох авторських різноматематичних ФБ-сторінок: «Медіашкола професора Ганни Онкович» (створено 16 листопада 2015 р., зареєстровано 2000 учасників, URL: <https://www.facebook.com/groups/898909013519964/about>) та «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» (створено 27 грудня 2017 р. зареєстровано 1200 учасників, URL: <https://www.facebook.com/groups/145315129579851/about>).

Їх ведуть професори Г.В.Онкович з кафедри української та латинської мов Київського медичного університету, де впроваджено спецкурс «Професійно-орієнтована медіаосвіта», і В.С.Білецький, професор кафедри «Видобування нафти, газу та конденсату» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Статистичні дані має кожна сторінка, котрі автоматично і постійно оновлюються.

Основна частина.

Статистика нових дописів і переглядів.

Сторінку «Медіашкола професора Ганни Онкович» за 60 днів (з 9 грудня 2021 р. – 7 лютого 2022 р.) переглянули 9656 читачів проти 10 254 читачів у порівнянні з попереднім 60-денним періодом (рис. 1). За цей же період опубліковано 226 дописів проти 262 дописів і коментарів у порівнянні з попереднім 60-денним періодом. Деяке зменшення активності користувачів пояснюється, очевидно, новорічними та релігійними святами.

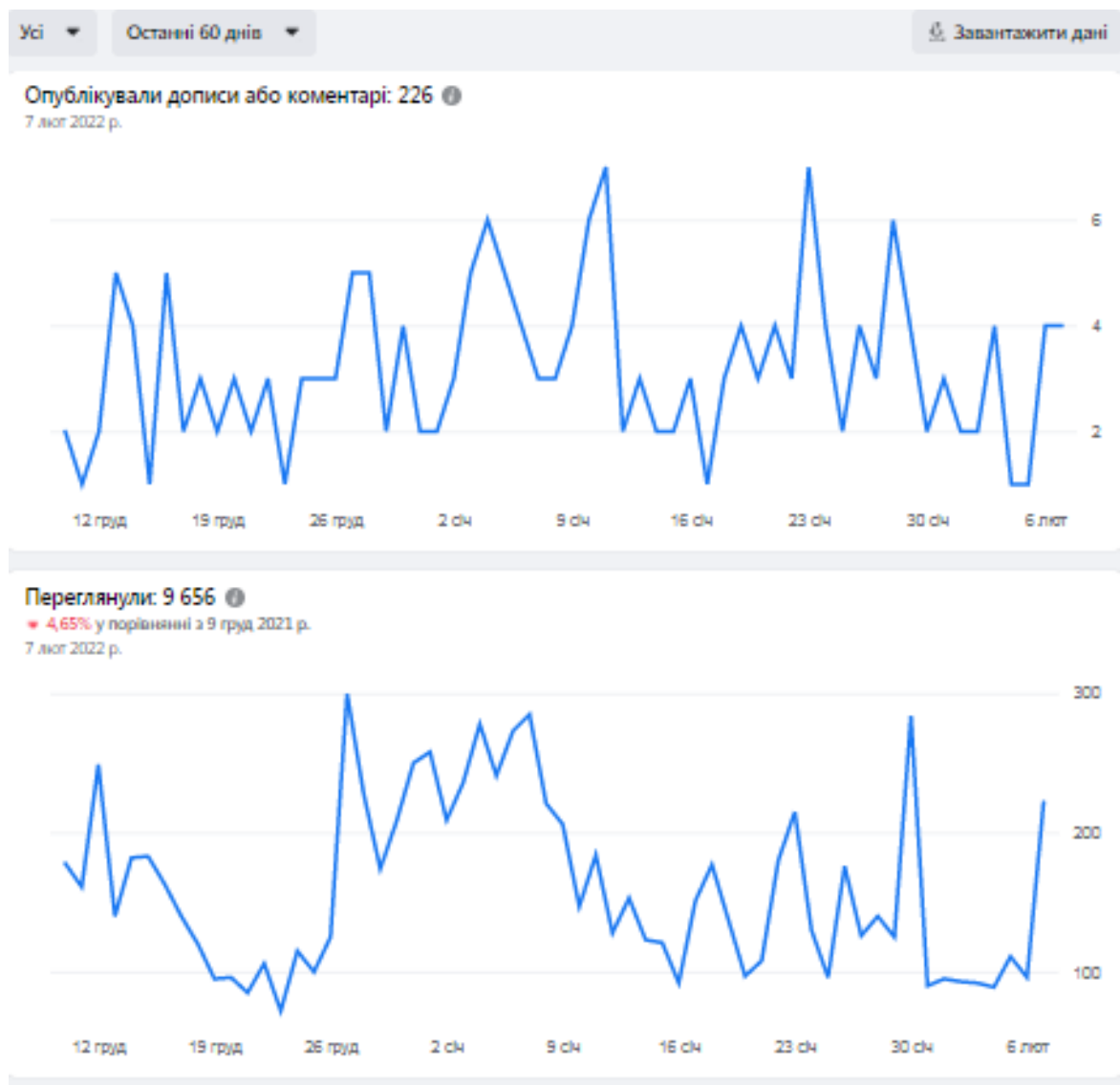

Рис. 1. Статистика дописів і переглядів ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» за 60 днів (9 грудня 2021 р. – 7 лютого 2022 р.)

Сторінку «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за цей же період переглянули 6931 проти 7013 читачів за попередні 2 місяці (рис. 2). За цей же час опубліковано 100 дописів і коментарів проти 52 дописів і коментарів у порівнянні з попереднім 60-денним періодом. Тобто, на активності користувачів цей «новорічно-різдвяний» період позначився негативно, а на активності дописувачів – дуже позитивно (дописів стало вдвічі більше).

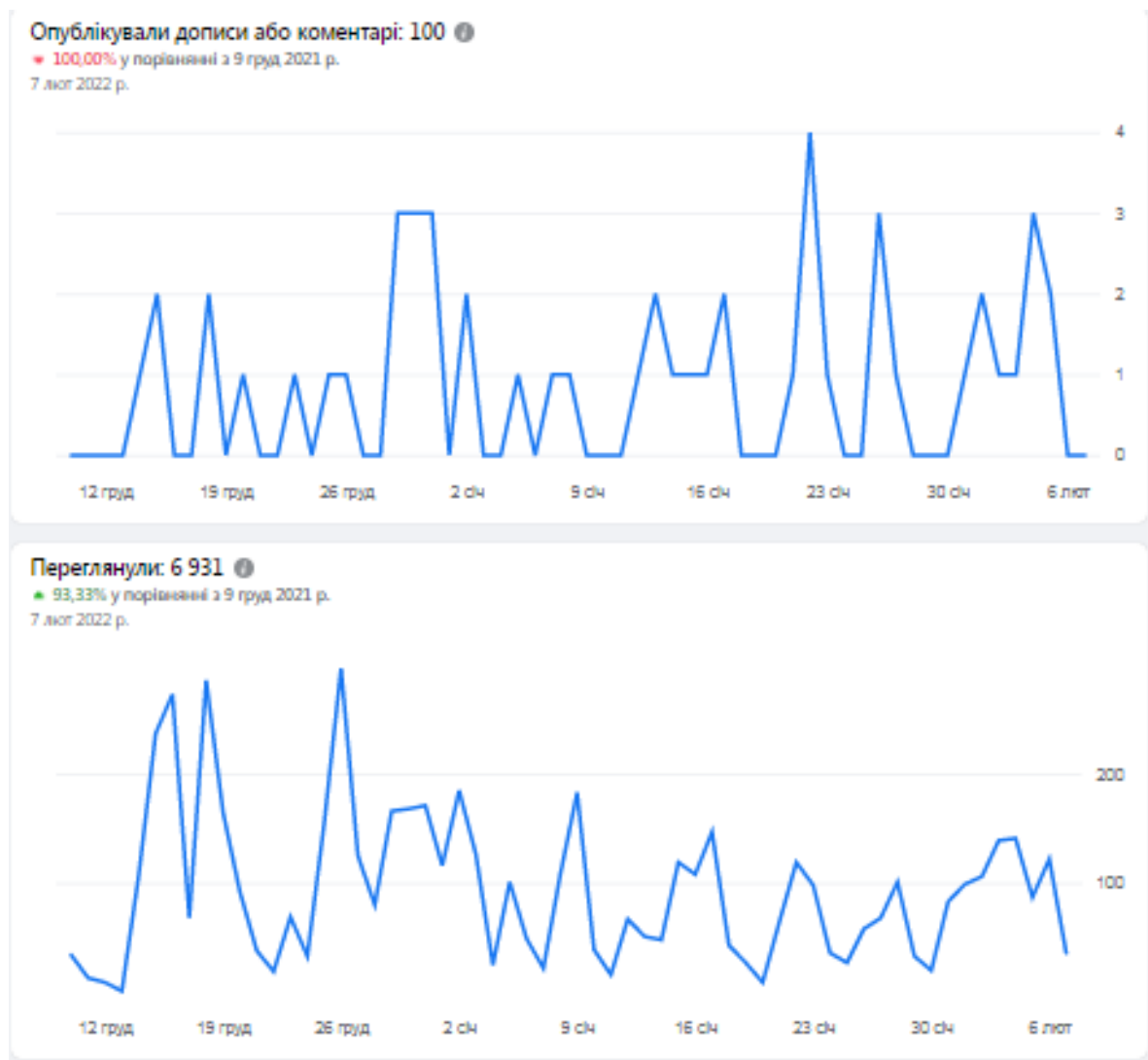

Рис. 2. Статистика дописів і переглядів ФБ-сторінки «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за 60 днів з 9 грудня 2021 р. до 7 лютого 2022 р.

Порівняння статистик обох порівнюваних ФБ-сторінок показує, що обидві вони дещо втратили кількість переглядів у порівнянні з попереднім 60-денним періодом. При цьому на обох сторінках спостерігається деяке зменшення переглядів у період перед і під час Різдва Христового за григоріанським календарем (особливо у користувачів ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович»). Разом з тим, за юліанським календарем такого зменшення не спостерігається.

Кількість переглядів на цих ФБ-сторінках пропорційна кількості нових дописів:

- 100 нових дописів – 6931 нових переглядів;
- 226 дописів – 9656 переглядів.

Разом з тим, якщо порівняти з попереднім терміном 60 днів:

- 52 нових дописи – 7013 нових переглядів;

- 262 дописи – 10 254 переглядів.

то легко простежується непропорційність цих даних в середині груп (наприклад, у групі «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» стало менше переглядів, але вдвічі більше дописів). Таке явище потребує додаткового вивчення, але, очевидно пов'язане зі специфічним і відмінним від користувачів ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» графіком зайнятості.

Статистика постів, коментарів і реакцій

Аналіз статистики постів, коментарів і реакцій у досліджуваних ФБ-сторінках (рис. 3 і 4) показує кореляцію зі статистикою дописів і переглядів (рис. 1 і 2).

Так, на рис. 3 чітко видно «провал» постів, коментарів і реакцій ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» у період перед і під час Різдва Христового за григоріанським календарями, що цілком відповідає частковому «провалу» переглядів у цей період (рис. 1).

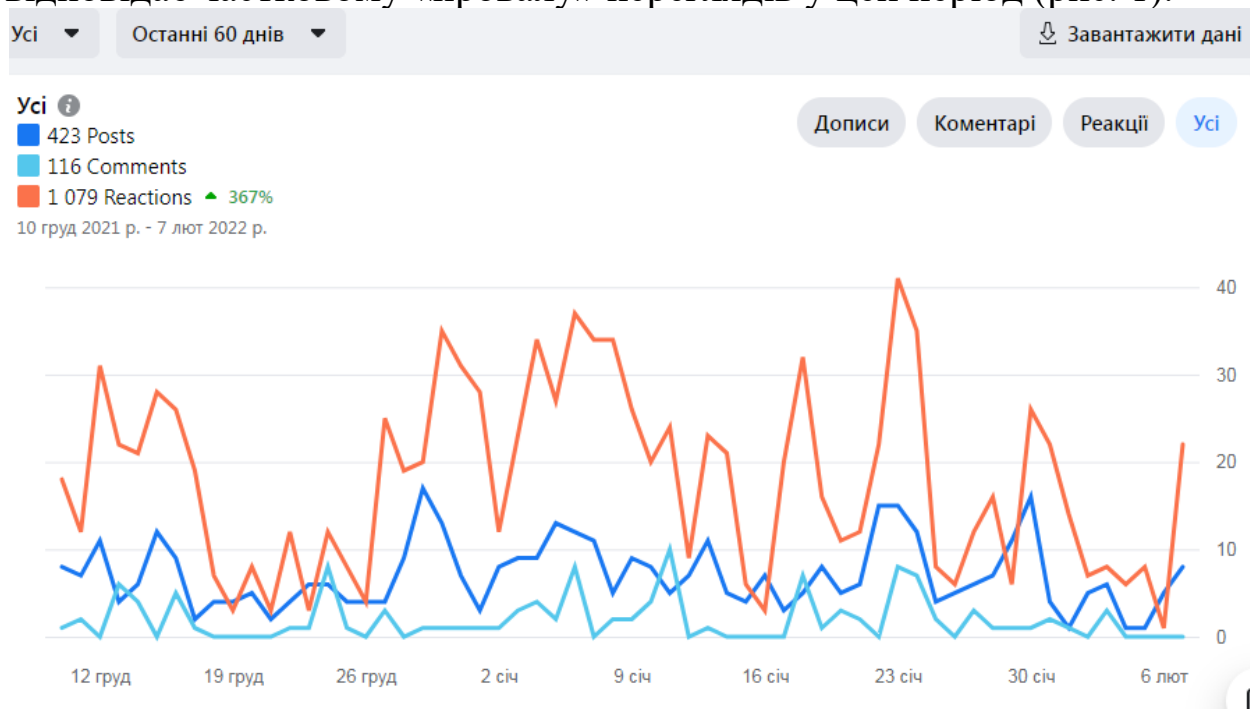

Рис. 3. Статистика постів, коментарів і реакцій ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» за 60 днів (10 грудня 2021 р. – 7 лютого 2022 р.)

На ФБ-сторінці «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» такий «провал» спостерігається у дещо зміщеному вигляді (на 2-3 дні), що можна пояснити графіком навчального процесу у студентів нафтогазового профілю, який практично не припинявся (призупинення в Україні тільки на 1 день – Різдва Христового), в той

час як медіасторінка професора Ганни Онкович не прив'язана до конкретного фаху, є більш загальною і просвітницькою. Відтак її користувачі, до того ж – переважно гуманітарії, у цей час, очевидно, переймалися святковими справами.

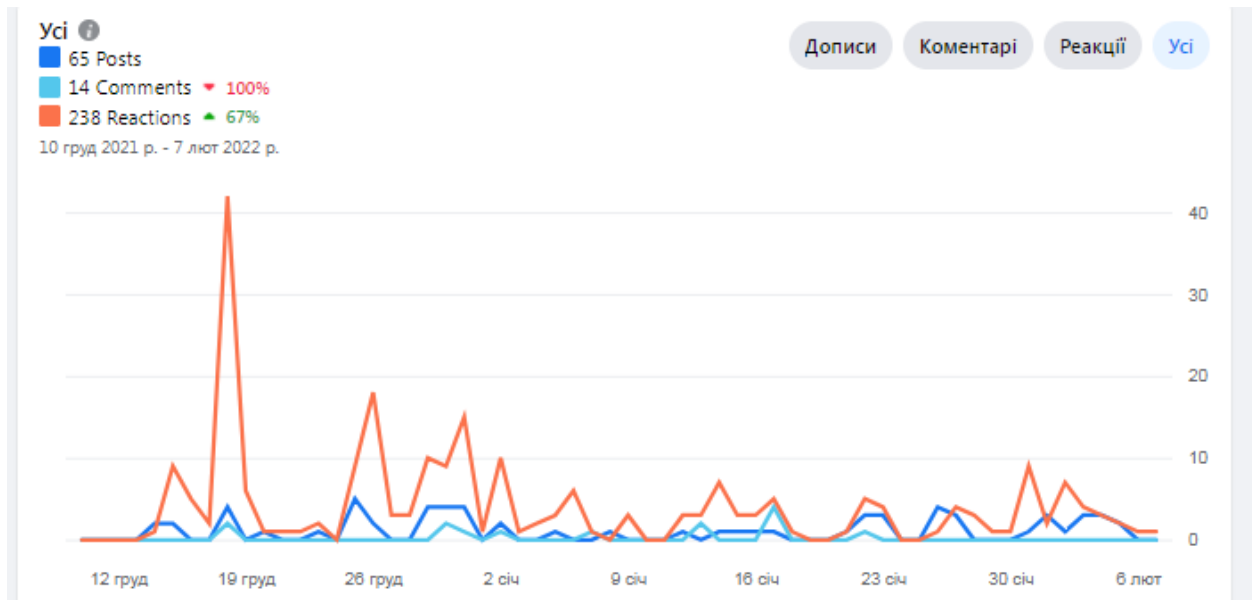

Рис. 4. Статистика постів, коментарів і реакцій ФБ-сторінки «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за 60 днів (10 грудня 2021 р. – 7 лютого 2022 р.)

Дуже промовистою є і зведена статистика, показана в табл. 1.

Таблиця 1. Зведена статистика ФБ-сторінок «Медіашкола професора Ганни Онкович» та «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за 60 днів (9-10 грудня 2021 р. – 7 лютого 2022 р.)

Показник / ФБ-сторінка	Перегляди	Дописи	Пости	Коментарі	Реакції
«Медіашкола професора Ганни Онкович»	9656	226	423	116	1079
«Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"»	6931	100	65	14	238

Значно менші показники ФБ-сторінки «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"», очевидно, пояснюються її вузьким профілем, спеціалізованістю тематики на сторінці, яка цікавить переважно фахівців нафтогазової галузі.

Разом з тим, навіть на цій сторінці спостерігаються цікаві явища, які ілюструє «пік» на рис. 4 – від 19 грудня. Цій даті відповідає пост, котрий викликав підвищений інтерес, а саме – пост про вихід друком книги «Україна. 30 років незалежності». Стислий довідник / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с. Цікаво, що цим дописом за 60 днів охоплено понад 4400 користувачів професійно-орієнтованої спільноти на сторінці ФБ. Це значно більше числа зареєстрованих на сторінці "Нафтогазова інженерія та технології" (1200 читачів), що свідчить про високу міжсторінкову мобільність і універсальність певного кола читачів ФБ, а також про те, що кількість зареєстрованих на ФБ-сторінці користувачів значно менша реальному інтересу до сторінки. Ми проаналізували цю сторінку за попередній період і виявили ще одну аномалію – за попередній 60-денний період пост про «Гірничу енциклопедію» набрав 4600 відвідувань. Таким чином, як виявилось, ФБ-сторінкою «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» цікавляться майже в 4 рази більше користувачів, ніж на ній зареєстровано.

Доцільно простежити присутність на сторінках ФБ-спільноти представників різних країн і українських міст (представлено по 10 перших позицій). За кількістю користувачів обох порівнюваних ФБ-сторінок країна-лідер – Україна. Але далі простежуються їх дуже контрастні відмінності.

Географія користувачів ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» охоплює всі регіони України при беззаперечному лідерстві Києва (539 користувачів) обласні центри – по 30-100 користувачів. Зовсім інша географія користувачів ФБ-сторінки «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» – вона охоплює, головним чином, нафтогазопромислові регіони України, лідери – Полтава (262 користувача), Київ (112), Івано-Франківськ (89) і Харків (82).

Що стосується іноземних користувачів порівнюваних ФБ-сторінок, то їх у сотні разів менше, ніж українських. При цьому порівняно універсальна тематика ФБ-сторінки «Медіашкола професора Ганни Онкович» все ж у 2-3 рази більше зацікавлює іноземного корис-

тувача, ніж тематика спеціалізованої ФБ-сторінки «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"».

«Медіашкола професора Ганни Онкович»

Популярні країни		Популярні міста	
Україна	1 825	Kyiv	539
Росія	22	Mykolaiv, Mykolaiv Oblast	109
Італія	19	Lviv, Lviv Oblast	75
Сполучені Штати Америки	17	Zaporizhia, Zaporizhia Oblast	40
Польща	14	Dnipro, Dnipropetrovsk Oblast	39
Білорусь	10	Kharkiv, Kharkiv Oblast	35
Індія	9	Odessa, Odessa Oblast	32
Канада	5	Vinnytsia, Vinnytsia Oblast	32
Швеція	4	Zhytomyr, Zhytomyr Oblast	29
Австрія	4	Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk Oblast	28

«Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"»

Популярні країни		Популярні міста	
Україна	1 173	Poltava, Poltava Oblast	262
Польща	13	Kyiv	112
Росія	6	Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk Oblast	89
Сполучені Штати Америки	3	Kharkiv, Kharkiv Oblast	82
Нігерія	2	Okhtyrka, Sumy Oblast	34
Франція	2	Drogobych, Lviv Oblast	34
Єгипет	2	Lviv, Lviv Oblast	32
Ірак	2	Hadiach, Poltava Oblast	28
Чехія	2	Krasnohrad, Kharkiv Oblast	24
Лівія	1	Dnipro, Dnipropetrovsk Oblast	23

Висновки.

Отже, компаративний аналіз інформаційно-освітніх сторінок Фейсбуку надає можливості отримання різнобічної інформації, яка може бути корисна в процесах моніторингу і регулювання інформаційних потоків, зокрема, фахової інформації.

Подібну технологію можна використовувати на заняттях зі студентами при вивченні медіаосвітніх спецкурсів.

Використані джерела

1. Volodymyr Biletsky, Hanna Onkovych, Olha Yanyshyn. MEDIA EDUCATION TECHNOLOGIES IN DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCE// International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists (ISPOP). WEST-EAST,2019. Vol 2/2 v1. – С. 110-114.

2. Адамія З.К., Онкович, Г.В., Онкович А.Д., Флегонтова Н.М. Вебінародидактика як різновид самоосвітніх форм підвищення кваліфікації // PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 21. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 258 с. С. 89 - 99.

3. Білецький В. С., Онкович Г. В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика в навчальному процесі вищої школи (на прикладі підготовки фахівців нафтогазової сфери) // PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 18. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 426 с. ISBN 978-601-04-4546-8. -С. 155-171.

4. Білецький В.С., , Онкович А.Д. КОНТЕНТ-АНАЛІЗ АВТОРСЬКИХ СТОРІНОК У СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ «ФЕЙСБУК» (на прикладі сторінок «Медіашкола професора Ганни Онкович» і «Вікідидактика»)// Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного науково-практичного семінару 7 грудня 2020 року. – Х. : Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 219 с. – С.17-21.

5. Білецький В.С., Онкович Г.В., Онкович А.Д., Балабанова К.Є. Вікідидактика: контент-аналіз просування нових складників медіаосвіти в соціальній мережі Фейсбук / PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 22. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 369 с. С. 101-115.

6. Білецький В.С., Онкович Г.В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика у нафтогазовій справі // Геотехнології, 2019. – Ч. 2. - С.55 – 63.

7. Новітні освітні технології сучасної медіадидактики : монографія / Г. В. Онкович, В. В. Агаркова, М. М. Боголюбова, О. М. Ляліна, А. Д. Онкович, Л. В. Редько-Шпак, Н. М. Флегонтова; За наук. ред. д. п. н., проф. Г. В. Онкович. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 156 с.

8. Онкович Ганна, Білецький Володимир. Порівняльний аналіз статистики відвідувань дидактичних сторінок Фейсбуку за віком і статтю // ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА. – Т. 49. – ДОНЕЦЬК-МАРІУПОЛЬ-ХАРКІВ, 2022. – 208 с. – (СЕРІЯ. ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, МОВОЗНАВСТВО, ПРИ-РОДНИЧІ НАУКИ, ПЕДАГОГІКА, КОНФЕРЕНЦІЇ). С.192 -200.

9. Онкович А., Онкович Г., Ляліна О. Вікідідактика: тематичні вікі-уроки – шлях до нової освіти // Нові технології навчання: збірник наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Київ, 2020. Вип. 94. 338 с. 244 - С.244-252.

10. Онкович А.В. Медіадидактика вищої школи: професійно-орієнтоване медіаобразование // Вестник Челябинского гос. ун-та, 2013. – Ч. 22 (313). – С.86-91.

11. Онкович А.Д., Онкович Г.В. МЕДІАДИДАКТИКА: САЙТ RESEARCHGATE ЯК ЗБЕРІГАЧ І ПОШИРЮВАЧ ПРОФЕСІЙНО-НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ // Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного науково-практичного семінару 7 грудня 2021 року. – Х. : Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 219 с.– С.112-116.

12. Онкович Артем. Соцмережа Фейсбук та інформаційно-психологічні операції // Український інформаційний простір. - 2021. - № 1 (7)- С. 206-220

13. Онкович Г. В. Медіаосвіта як технологія вищої школи// Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І. 2019. - С. 264 – 270. – 438 с. ISBN 978-617-7675-00-7

14. Онкович Г. В., Духаніна Н. М., Лесик Г. В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Конкурентоспроможність вищої освіти України в умовах інформаційного суспільства : збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 11 жовтня 2019 р.) / Чернігів. нац. технол. ун-т. – Чернігів, 2019. – 290 с.– С. 211-215.

15. Онкович Г., Боголюбова М., Флегонтова Н. Медіаосвіта як технологія при вивченні курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» // Нові технології навчання: збірник наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Київ, 2020. Вип. 94. 338 с. – С.253 – 259.

16. Онкович Г.В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Український інформаційний простір, 2020. - 1(5). – С.179-196.
17. Онкович Г.В. Розвиток медіадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. - № 1(8). – С. 130-150.
18. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д. Вікідидактика в соціальній мережі Фейсбук// The 1st International scientific and practical conference “Innovations and prospects of world science” (September 8-10, 2021) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. 408 p. - С.211-221.
19. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д., Білецький В.В. КОНТЕНТ АНАЛІЗ ФАХОВОЇ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ “НАФТОГАЗОВОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЙ”// МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. – Вип. 23. – Т. I (203). – 532 с. – С.404-504.
20. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д., Білецький В.В. Медіадидактика: аналіз фахової освітньо-наукової спільноти мережі Фейсбук (на прикладі нафтогазової інженерії) // PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. –Вип. 21. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 258 с. - С.28 – 40.
21. Онкович Г.В., Качура Владислав, Язвінська Марина. Нове в медіаосвіті: фармацевтична блогодидактика// Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І. С., 2019. – С.270 – 276.
22. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Редько-Шпак Л. Вікідидактика: латиномовна Вікіпедія на заняттях з латинської мови у вищій школі// Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І, 2019. – С. 276 – 282. - 438 с. ISBN 978-617-7675-00-7
23. Онкович Ганна. Медіадидактика вищої школи: історія, сьогодення, перспективи розвитку // Соцікомунікативний простір України: історія та сьогодення : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до 125-річчя від дня народження М.Т.Рильського. Київ, 20-21 лютого, 2020 р. - Київ: Міленіум, 2020. – С. 22-24.
24. Онкович Г.В. Пресодидактика. Читаймо газету разом! - Частина I. - Навч. посібник. – К.:ІСДО 1993. – 59 с.
25. Adamia, Z., Onkovych, G., Biletsky, V., Onkovych, A. (2022) COMPARATIVE ANALYSIS OF FACEBOOK INFORMATIONAL AND EDUCATIONAL PAGES STATISTICS // International

ScientificPedagogical Organization of Philologists “ WEST-EAST ” (ISPOP).
Scientific Journal WEST-EAST. Tbilisi, Georgia : Publishing House
“Universal”, Vol. 7 N1 (March, 2022). pp. 5-19. doi:
<https://doi.org/10.33739/2587-5434-2022-7-1-9-19>

УДК 303. 645.063.

**СПЕЦКУРС «ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНА МЕДІАОСВІТА»
У РОЗВИТКУ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПРАЦІВНИКІВ ПРАВНИЧОЇ ГАЛУЗІ**

Ганна Онкович

Доктор педагогічних наук, професор
Київський медичний університет
(Київ, Україна) e-mail: onkan@ukr.net

Володимир Білецький

Доктор технічних наук, професор
Національний технічний університет
"Харківський політехнічний інститут"
(Харків, Україна) e-mail: ukcdb@i.ua

Зоя Адамія

Доктор філологічних наук, професор
Цхум-Абхазька академія наук
(Тбілісі, Грузія) e-mail: a.zoia777@gmail.com

Артем Онкович

Кандидат педагогічних наук, доцент
Київський національний університет культури та мистецтв
(Київ, Україна) e-mail: ioj@ukr.net

Віталій Білецький

Кандидат філософських наук, доцент
Донецький національний університет
(Донецьк, Вінниця, Україна) e-mail: biletsk750@gmail.com

Вступ. Сучасний навчальний процес важко уявити без викорис-
тання інтернет-джерел. Ми вже не раз наголошували, що медіаінфор-
маційна грамотність стала ключовою ознакою фаховості спеціаліста
[1, 2, 3]. Вона успішно розвивається завдяки медіаосвітнім технологі-
ям. Їх об'єднує відносно нове поняття медіадидактика, котра успішно
розвивається в різних аспектах і на різних рівнях функціонування ме-
діапедагогіки в руслі медіаосвіти Медіадидактика – це новітня галузь

педагогіки. З точки зору функціональності – напрямок, що об'єднує педагогічні технології, розробляє теорію освіти, навчання й виховання, обґрунтовує зміст, визначає закономірності, цілі, форми та методи освіти за допомогою медіазасобів та складається з певних систем способів або дій – технологій навчання, розвиває навички критичного мислення. Медіаосвітні технології – процес усіх можливих дій, способів, методів побудови навчально-освітньої діяльності із залученням медіаосвітніх засобів з метою формування медіакультури особистості студента (майбутнього фахівця) на рівнях медіаграмотності, медіакомпетентності та медіаобізнаності.

Мета дослідження – представити стан медіадидактики вищої школи в сучасній Україні, розглянути можливості впровадження спецкурсу «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх працівників правничої галузі». [4-8].

Поняття «професійно орієнтована медіаосвіта» — вперше з'явилося в публікаціях часопису «Вища освіта України» [9-11]. Згодом воно, як і деякі інші новітні терміни й поняття, стало складником поняття «медіадидактика», котре дуже швидко стало «парасольковим» [12-14].

Завдання дослідження. Розглянути приклади впровадження спецкурсів з професійно орієнтованої медіаосвіти у вищій школі України, ознайомити освітній загал з прикладами його впровадження в освітній процес сучасної вищої школи, запропонувати спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх працівників правничої галузі», а також представити викладачам вищої школи можливості трансформування спецкурсу у навчальних закладах різних напрямків підготовки з метою активізувати використання в освітньому полі медіаджерел фахового спрямування.

Методи дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові методи: аналіз, систематизація й узагальнення філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури з метою визначення стану дослідження проблеми, спостереження.

Огляд літератури Міжнародна організація ЮНЕСКО приділяє значну увагу розвитку медіа та інформаційної грамотності. В її документах зазначено, що навчання медіа та інформаційної грамотності можна покращити, використовуючи низку підходів до викладання та навчання, розглянуто педагогічні підходи, зокрема, педагогічні рамки та педагогічні методики, в руслі яких досліджуються і опрацьовуються різні аспекти сучасної медіаосвіти [15, с.14]. Перерахуємо їх:

Педагогічні рамки:

- Конструктивістське навчання
- Трансформаційне навчання
- Спільний підхід (між викладачами та студентами)
- Інтегративний підхід (створення зв'язків між навчальними програмами)
- Гуманістичний підхід до навчання (наслідування моделі для наслідування – у цьому випадку вчитель як роль модель)
- Персоналізоване/індивідуальне навчання (з урахуванням індивідуальних потреб студентів)

Педагогічні методики:

- Підхід питання-запит
- Проблемне навчання
- Наукове дослідження
- Приклад
- Кооперативне навчання
- Текстовий аналіз
- Контекстний аналіз
- Переклад
- Симуляції
- Виробництва
- Командне навчання
- Рефлексивна практика
- Експериментальне навчання (навчання, роблячи/створюючи/слухаючи тощо)
- Спонтанна реакція на моделі поведінки студентів, що, у свою чергу, може призвести до використання різних педагогічних підходів. Тренери повинні бути гнучкими, щоб використовувати різні підходи студентів.

(ПРИМІТКА. Опис цих педагогічних підходів див. також: Частина 1 Навчальна програма та структура компетенцій ресурсу ЮНЕСКО «Медіа та інформаційна грамотність . Громадяни: мислити критично, клацати мудро». Друге видання моделі ЗМІ та інформації ЮНЕСКО Навчальна програма з навчання грамоти для вчителів і учнів) [15, с. 14].

ЮНЕСКО опубліковано також і головні положення п'яти запропонованих правил щодо медійної та інформаційної грамотності. В цих документах ЮНЕСКО намагається поєднати інформаційну та медійну грамотність (Laws of Media and Information Literacy, MIL), виділивши спільні для обох сфер поняття. Організація також позиціонує ці

дві сфери як комбінацію знань та навичок, необхідних сучасному суспільству в усьому світі [15, 16], тому що «Громадянам важливо розуміти функції медіа та інших джерел інформації, критично оцінювати їх контент, а також приймати обґрунтовані рішення – як користувачам, так і виробникам медіаконтенту та інформації», – пояснили в організації. Було визначено й Стратегії реалізації медіа та навчальна програма з інформаційної грамотності.

З точки зору інтеграції навчальної програми з медіа та інформаційної грамотності, стратегії, наразі викладені в існуючій програмі ЮНЕСКО з медіа та інформаційної грамотності для педагогів і учнів. Навчальну програму з медіа та інформаційної грамотності можна запропонувати як окремий курс. Його слід пропонувати як обов'язковий курс для всіх учнів, викладачів та викладачів. Для вчителів та інших спеціалістів, які працюють без відриву від роботи, навчальну програму можна адаптувати як програму сертифікатів для підвищення кваліфікації. [15, с. 34–36]

Правила МІЛ охоплюють всі види ЗМІ та інші джерела інформації – бібліотеки, архіви, музеї та інтернет, незалежно від використовуваних технологій. Особлива увага має приділятися підготовці вчителів, щоб залучити їх до впровадження МІЛ в процес навчання, надання їм відповідних педагогічних методів, навчальних програм і ресурсів.[15; 16]

Коротко про принципи МІЛ від ЮНЕСКО:

Принцип 1. Інформація, комунікація, бібліотеки, медіа, технології, інтернет мають використовуватися суспільством критично. Вони рівні за статусом, і жодне з цих джерел не варто вважати більш значущим, ніж інші.

Принцип 2. Кожен громадянин є творцем інформації/знань. Кожен має право на доступ до інформації/знань та право на самовираження. Медійна та інформаційна грамотність має бути для всіх – і для чоловіків, і для жінок, – і тісно пов'язана з правами людини.

Принцип 3. Інформація, знання та повідомлення не завжди є нейтральними, незалежними чи неупередженими. Будь-яка концептуалізація, використання і застосування МІЛ повинна зробити це твердження прозорим і зрозумілим для всіх громадян.

Принцип 4. Кожен громадянин хоче отримувати і розуміти нову інформацію, знання і повідомлення та мати можливість на спілкування з іншими, навіть якщо він не висловлює це прагнення. Їх права на це ніколи не мають порушуватися.

Принцип 5. Медійна та інформаційна грамотність не набувається одномоментно. Це постійний та динамічний досвід і процес. Його можна вважати завершеним, якщо він включає в себе знання, вміння та установки щодо використання, створення та передачі інформації, щодо медіа та технологічного контенту. [15; 16]

У руслі цих настанов дослідниками-практиками було розглянуто різні аспекти використання засобів масової інформації та їхніх продуктів у навчальному процесі.

Дослідниками-практиками було розглянуто різні аспекти використання засобів масової інформації та їхніх продуктів у навчальному процесі. Проблеми медіаосвіти у вищій школі стали предметом наукових зацікавлень відділу теорії та методології гуманітарної освіти Інституту вищої освіти НАПН України. Увагу було сконцентровано на медіадидактиці, медіаосвітніх технологіях. Під керівництвом співробітників відділу готувалися дисертації з теледидактики, радіодидактики, медіамузики, спецкурси з медіаосвіти для вищих навчальних закладів. Ці дослідження були зорієнтовані на певний фах майбутніх спеціалістів, масовокомунікаційні джерела розглядались додатковим резервом для опанування фаховими знаннями.

Досвід залучення засобів медіаосвітніх технологій представлений у дослідженнях українських науковців-медіапедагогів: І. Бабенко-Єршова (преса і телебачення), Р. Бужиков (Інтернет), Р. Бужикова, Ю. Горун (Інтернет), І. Гуріненко (преса, телебачення, Інтернет), Н. Духаніна (Інтернет), Ю. Казаков (преса, телебачення), І. Костюхіна (телебачення), І. Наумук (Інтернет), А. Онкович (преса), І. Сахневич (преса, кіно), Н. Шубенко (телебачення), О. Янишин (преса) та ін. Це давало можливість передбачити, що використання засобів медіаосвітніх технологій сприятиме ефективнішому розвитку комунікативних умінь майбутніх фахівців.

На часі постало створення спецкурсів з медіаосвіти для окремих спеціальностей. Перший такий експериментальний спецкурс свого часу було успішно впроваджено на кафедрі видавничої справи і редагування НТУ України «КПІ» [17]. Практика його викладання привела до усвідомлення, що у вищій школі слід вести мову не просто про медіаосвіту, а про професійно орієнтовану, тобто таку, що орієнтована на студентів певного фаху. Результати дипломних досліджень випускників кафедри склали монографію «Медіакомпетентність фахівця» [18]. В освітній процес вищої школи проваджувалися різні спецкурси медіаосвітньої проблематики [19]

Інна Чемерис, Інна Сахневич, Артем Онкович і Ганна Морозова стали авторами перших навчальних посібників з медіаосвіти для студентів-журналістів, інженерів нафтогазової промисловості й педагогів. Навчальний посібник Інни Чемерис "What's News? English for Journalists" (Черкаси, 2005) [20] – містив фахову журналістську термінологію, опис провідних видань Великобританії, приклади текстів про Україні в англomовній пресі. У Практикумі для самостійного оволодіння основами медіа компетентності (Івано-Франківськ, 2010) Інни Сахневич [21] містилися методичні вказівки та завдання для студентів I–IV курсів технічних спеціальностей нафтогазового профілю. У посібнику «Уроки «Рідної школи»» через медіаосвітній потенціал часопису української діаспори США «Рідна школа» (гол. ред.Є.В.Федоренко) розглядалися історія і актуальна діяльність Шкільної ради Америки, яка впродовж кількох десятиріч скеровувала українознавчу освіту на американському континенті [22].

Аналіз досліджень із розвитку комунікативних умінь фахівців різних галузей, проведений аспіранткою Інституту вищої освіти НПН України і водночас викладачем Миколаївського інституту права (Миколаїв, Україна) О.В.Каліцевою [23–24], засвідчив необхідність виокремити загальні та спеціальні комунікативні уміння. Вочевидь, що загальні–притаманні фахівцям різних галузей, а спеціальні залежать від специфіки діяльності в окремій галузі. Для визначення останніх деякі науковці пропонують термін фахові комунікативні уміння. На думку дослідниці, комунікативні вміння фахівця–це засвоєний спосіб виконання дій, який базується на здатності до застосування знань і розуміння з метою виконання завдань, пов'язаних із пошуком, опрацюванням і передаванням інформації, взаємодією з колегами та експертами з інших галузей знань у рамках професійної комінкації

Виклад основного матеріалу. Спецкурси з медіаосвіти пропонувалися в різних навчальних закладах. Це, зокрема, представлено у згаданих вище збірнику програм і колективній монографії . Проте розвиток медіадидактики вищої школи збагачувався новітніми технологіями, термінами, поняттями [25-30]. Все більшою поставала потреба узагальнити ці теоретичні напрацювання, базовані на досвіді практиків. До дидактичних умов належать: визначення ефективних напрямів, способів та підходів щодо застосування медіаосвітніх технологій у професійній підготовці; виокремлення основного змісту і структури медіаосвітніх технологій з метою їх ефективного застосування; пошук основних видів медіаосвітніх засобів і технологій та обґрунтування важливості їх використання у професійній підготовці. Зокрема. спеці-

алізований навчальний курс „Основи медіакультури” Н.Духаніної полягає у вивченні магістрантами історії, теорій та технологій медіа й медіаосвіти, медіакультури як ефективного інструменту формування культури спілкування з медіа, розвитку висококваліфікованої, творчої особистості, готової самостійно здобувати нові знання протягом життя, швидко реагувати та адаптуватись до змін в інформаційно-насиченому середовищі. Значна увага у спецкурсі приділяється практичній і творчій діяльності магістрантів. Спецкурсом передбачено лекційні, семінарські та практичні заняття, зокрема: імітаційні, аналітичні, театралізовано-ситуативні, науково-технічні. Медіаосвітні заняття проектується з урахуванням варіативності, інтерактивності, імпровізації, творчості; ґрунтуються на діалогічній формі викладання. [31].

Подібні дослідження давали можливість передбачити, що використання засобів медіаосвітніх технологій сприятиме ефективнішому розвитку комунікативних умінь майбутніх фахівців. О.В.Каліцева відзначала, що нині у педагогіці вищої школи домінують погляди, згідно з якими складність мети і завдань підготовки фахівців викликає необхідність кардинальних змін у освітньому процесі, приведення всіх його компонентів у відповідність до нових умов професійної діяльності. Дослідниця першою серед науковців зосередилась на критерії визначення сформованості комунікативних умінь студентів-правників й зазначала, що використання медіаосвіти, основною метою якої є розвиток особистісного критичного мислення, медіаграмотності, медіакомпетентності, у професійній підготовці юристів має стати бажаною якістю для вдосконалення майбутньої підготовки фахівців права. «Слід зазначити, що тема використання та ролі медіаосвітніх технологій у підготовці юристів досі не розвинена достатньо, тому виникає потреба у подальших теоретичних і практичних дослідженнях, створенні медіаосвітніх програм, проекти, методичних комплектів» [32].

Аналіз сучасного стану якості правничої освіти, проведений нею, свідчив про необхідність змін у цій сфері. Одним із шляхів покращення цієї якості стало впровадження компетентнісного підходу в освітній процес вищих навчальних закладів, які готують юристів. З опертям на перелік ключових компетентностей, запропонованих Радою Європи, дослідники визначалися з основними фаховими вміннями, що забезпечували формування цих компетентностей у майбутніх правників. Це обумовлювало пошук та впровадження нових інтерактивних педагогічних технологій для формування та розвитку бажаних умінь. Значний потенціал у цьому напрямку мають медіаосвітні технології, що наразі є доволі актуальними.

Останнім часом у різних навчальних закладах почали викладатися спецкурси з професійно орієнтованої медіаосвіти. Одним із перших став приватний вищий навчальний заклад «Київський медичний університет», де цей курс викладається вітчизняним (українською мовою) й іноземним (англійською мовою) студентам [33–36]. Досвід столичного вишу зацікавив медіадидактів в інших вишах України й не тільки [37, 38]. Зокрема, два спецкурси – для майбутніх медіа працівників і правників – запропоновано студентам університеті Гурама Таварткіладзе (Тбілісі, Грузія) [39, 40].

Термін «професійно-орієнтована медіаосвіта», який в освітній простір вперше запровадили українські дослідники, нині збагачується новим змістом. Цьому сприяє впровадження однойменного спецкурсу, який легко трансформується під фахові потреби навчального закладу певного спрямування. Структура спецкурсу зберігається, проте його наповнення різниться, адже у процесі навчання використовуються медіапродукти фахового спрямування.

На Другій Європейській конференції з інформаційної грамотності, ESIL 2014 (Хорватія), Олена Каліцева у доповіді «Використання медіаосвіти у професійній підготовці юристів» [41] свідчила, що сучасні вчені наголошують на необхідності розвитку медіа та інформаційної грамотності в суспільстві знань. Це ситуація обумовлює принципово нові вимоги до підготовки фахівців у різних сферах і зокрема в законодавчій. Незважаючи на цілі, які полягають у ґрунтовній підготовці нового покоління до анактивного життя в стрімкому розвитку інформаційно-технологічного суспільства, питання використання засобів масової інформації є, на її думку, недостатньо розкритим в освітньому середовищі юридичних закладів вищої освіти.

Тенденції розвитку сучасної вищої освіти в Україні нерозривно пов'язані з поширенням впровадження процесу навчання та різноманітних форм активного навчання. Такі зміни в освіті вимагають вдосконалення базової підготовки спеціалістів.

Медіаграмотність / медіакомпетентність, яку люди здобувають під час медіаосвіти, сприяють активному використанню можливості, які надають телевізійний інформаційний простір, ЗМІ та Інтернет. Це також сприяє кращому розуміння мови медіакультури. Навчання такої людини не може відбуватися лише в межах традиційне навчання. Бути активним споживачем інформації означає, що медіакомпетентність, безумовно, необхідна вимога до спеціаліста в галузі права.

Медіаосвітні технології стають засобом розуміння призначення медіапродуктів, які створюють а значний вплив на суспільство. Одним

із напрямів такого впливу є можливість формування правової культури громадян і водночас контролювати його рівень. Таким чином, в Україні активно розвиваються юридичні клініки та забезпечення рекомендується їх взаємодія із засобами масової інформації. Ця тенденція буде продуктивною лише до тих пір, поки майбутні спеціалісти у сфері права досягти високого рівня медіа культури [41] .

Отже, як підсумок наших занурень у проблему, пропонуємо тематичний план спецкурсу «Професійно орієнтована медіаосвіта» для розвитку фахової компетентності майбутніх працівників у сфері юриспруденції.

Ми пропонуємо тематичний план спецкурсу «**Професійно орієнтована медіаосвіта**» для розвитку фахової компетентності майбутніх працівників у сфері юриспруденції.

СПЕЦКУРС «ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНА МЕДІАОСВІТА» У РОЗВИТКУ ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВНИЧОЇ ГАЛУЗІ

№ заняття	Тематика занять
1.	Заняття 1 Вступ: предмет, мета і завдання курсу. Термінології медіа й медіаосвіти. Вектори розвитку сучасної медіаосвіти: журналістський (медійний), педагогічний, професійно орієнтований. Теорії медіаосвіти. Ключові поняття.
2.	Основні етапи розвитку медіаосвіти в світі та перспективи її розвитку. Медіа та освіта. Основні етапи розвитку медіаосвіти. Технології медіаосвіти та їхній взаємозв'язок.
3.	Практичне завдання: Представити книжкове видання з проблем медіаосвіти. (Можна скористатися послугами Інтернет). Віднайти в мережі Інтернет сайти медіаосвітньої тематики. Виокремити на цих сайтах тексти, в котрих ідеться про поняття й терміни медіаосвіти. Записати 7 ключових визначень із вказівкою адреси сайту.
4.	Медіаосвіта – засіб розвитку критичного мислення як однієї з фахових компетентностей. Критичне мислення в пошуку нових шляхів вирішення юридичних проблем. Завдання для моделювання ситуації з практики розвитку критичного мислення як однієї з фахових компетентностей юриста.
5.	Основи медіакомпетентності. Розвиток професійної компетентності засобами медіаосвіти. «Старі», «нові» й «новітні» медіа. Поняття «медіапродукт».
6.	Видавнича діяльність освітніх, наукових та видавничих установ юридичної галузі : медіаосвітній погляд.
7.	Фахові видання як актуальні навчальні посібники. Науково-

	методичні видання фахової спрямованості як актуальні навчальні посібники. Медіадидактика та її складники. ПРЕСОДИДАКТИКА, Теледидактика. Радіодидактика. Творення «самодіяльних» ЗМІ як один із напрямків медіаосвіти
8.	Медіаосвітні технології. Кінодидактика, мультимедіа-дидактика, інтернет-дидактика. Інтернет-дидатика та її складники (вікідидактика, сайтодидактика, блогодидактика, вебінародидактика) тощо.
9.	Навчальні і наукові фільми про фахівців правничої сфери – через критичне мислення майбутнього фахівця. КІНОДИДАКТИКА.
10.	Юриспруденція в англійській, латинській, грузинській Вікіпедіях. ВІКІДИДАКТИКА. Практичне заняття: Опрацюйте вебінар з написання і творення статей до Вікіпедії. Підготуйте статтю, якої нема в Грузинській Вікіпедії. Завантажте цю статтю в Грузвікі.
11.	Завдання для моделювання ситуації з практики медіаосвіти. Ознайомтесь з періодичними виданнями юридичного спрямування. Представте на занятті одне з них . Медіадидактика та її складники (на прикладі «нових» і «новітніх» медіа – інтернет-дидактика, сайтодидактика, блогодидактика, вікідидактика, вебінародидактика, мультимедіадидактика та ін.). Розглядаємо і представляємо фахові інтернет-джерела.
12.	БЛОГОДИДАКТИКА. Сайти і блоги юридичного спрямування в соціальній мережі та їхня медіаосвітня функція. Сайто- і блогодидактика. Підготуйте виступ про блогерів, котрі пишуть на теми права, з позицій критичного мислення.
13.	Професійно орієнтована медіаосвіта майбутнього юриста.. Джерела, складники, перспективи. ВЕБІНАРОДИДАКТИКА. Роль вебінарів з фаху у професійному становленні майбутнього фахівця.
14.	Галузеві бібліотеки та музеї, їхня медіаосвітня діяльність. Бібліотеки та музеї он-лайн. БІБЛЮДИДАКТИКА. Музеї з фаху в інтернет-мережі. МУЗЕЄДИДАКТИКА.
15.	Конференція як медіаосвітня технологія. Комплексне завдання „Технології журналістського вектору розвитку медіаосвіти: створюю власний медіапроект”. Захист рефератів за тематикою курсу (підсумковий реферат з курсу «Професійно-орієнтована медіаосвіта» або медіапродукт, створений вами, з проблематики юридичної галузі)

У співпраці зі ЗМІ в рамках навчального процесу університету передбачається така взаємодія, як і в майбутній професійній діяльності юристів, оскільки ще одним напрямком діяльності майбутніх фахів-

ців у галузі права є реформувати законодавство, що регулює діяльність ЗМІ.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що використання медіаосвіти, основною метою якої є розвиток особистісного критичного мислення, медіаграмотності, медіакомпетентності, у професійній підготовці юристів, має стати бажаним чинником вдосконалення майбутньої підготовки фахівців права.

Масовокомунікаційні джерела розглядаються як додаткові резерви для опанування фаховими знаннями. Медіадидактичні терміни, присутні у тематиці занять, досить потужно представлені в сучасному освітньому інформаційному просторі. Прийшов час не просто використовувати медіазасоби у навчальному процесі, а вести мову про виокремлення професійно орієнтованого спецкурсу.

Висновки.

1. Впровадження медіаосвіти до фахової підготовки є актуальним завданням педагогіки вищої школи на шляху побудови єдиного європейського освітнього простору. В цьому плані на часі створення спецкурсів з медіаосвіти для окремих спеціальностей за всіма освітніми напрямками.

2. Розроблений спецкурс з професійно орієнтованої медіаосвіти у розвитку фахової компетентності майбутніх фахівців правничої сфери є важливим чинником підвищення рівня навчального процесу. При цьому його можна легко переорієнтувати на актуальну проблематику майбутнього фаху і використовувати у системі вищої освіти.

3. Спецкурси з професійно орієнтованої медіаосвіти посядуть гідне місце у сучасній профільній освіті.

Література References:

1. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO. In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, 1999.

2. Онкович Ганна. Медіа- та інформаційна грамотність у сучасній вищій освіті України / Г. В. Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. – № 1 (Дод. 1). – [Темат. вип.] : Наука і вища освіта. – Київ, 2014. – С. 85–87.

3. Онкович Г. В. Використання інтегрованого простору знань у навчальному процесі засобами медіаосвіти / Г. В. Онкович // Вища освіта України. – 2009. – № 2. – Додаток 1. – Тем. вип. «Наука і вища освіта в Україні: міра інтеграції». – С.166–172

4. Онкович Г.В. Медіакомпетентність – фахова якість сучасного випускника вищої школи // Проблеми освіти, 2014. – Т. 78. – № 1. – С. 205–211.

5. Biletsky, V., Onkovych, H. & Yanyshyn, O. (2019) Media education technologies in developing students professional competence // Scientific Journal WEST–EAST. Vol 2/2 N1 (October, 2019). p. 110–114.

6. Онкович А.В., Онкович А.Д. Media didactics as a way to comprehend professionally-oriented terminological systems // International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists (ISPOP): Журнал “WEST–EAST”, March, 2020 / 1. – Том 3. – С. 38–46.

7. Онкович Г.В. Медіаосвітні технології і компетентнісний підхід / Онкович Г.В. – Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій колі України: матеріали методологічного семінару. – К.: Педагогічна думка, 2009. – С. 206 – 217.

8 Білецький В.С., Онкович Г.В. Розвиток медіакомпетентності як сучасна педагогічна стратегія // Мова і культура : Науковий журнал, 2019, вип. 196 (Вип. 22.), 294 – 302.

9. Ганна Онкович. Професійно-орієнтована медіаосвіта у вищій школі / Г. В. Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. / Ін-т вищ. освіти НАПН України. – Київ, 2014. – № 2 (53). – С. 80–87

10. Онкович Г.В. Проблематика медіаосвіти на сторінках часопису «Вища освіта України» (до 20-річчя часопису «Вища освіта України») // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Українська освіта аксіологія європейського вибору». 21 жовтня, 2021 р. – С. 292–300.

11. Ganna Onkovich. Media Didactics in Higher Education: Oriented Media Education // European Conference on Information Literacy, Istanbul (Turkey) October 22–25, 2013 : abstracts / Editors: Serap Kurbanoglu, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Ralph Catts, Sumeyye Akca, Sonja Spiranec. – Ankara : Hacettepe University Department of Information Management, 2013. – P. 101.

12. Ганна Онкович. Медіадидактика вищої школи: український досвід / Ганна Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. / Ін-т вищ. освіти НАПН України. – Київ, 2013. – № 1. – С. 23–29.

13. Онкович Г.В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Український інформаційний простір, 2020. – 1(5). – С.179–196.

14. Онкович Г.В. Розвиток медіадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. – № 1(8). – С. 130–150.

15ЮНЕСКО

<https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/files/2022/02/>

Global%20Standards%20for%20Media%20and%20Information%20Literacy%20Curricula%20Development%20Guidelines_EN.pdf

16. ЮНЕСКО опублікувала п'ять принципів медійної та інформаційної грамотності. <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/18453/2017-02-24-yunesko-opublikovala-pyat-pryntsypiv-mediynoi-ta-informatsiynoi-gramotnosti/>

17. Медіаосвіта: експериментальна програма базового навчального курсу / Г. В. Онкович // Медіадидактика вищої школи : програми спецкурсів /; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – Київ : Логос, 2013. – С. 15–52.

18. Медіакомпетентність фахівця : кол. монографія / Г. В. Онкович, Ю. М. Горун, В. О. Кравчук, Н. О. Литвин, І. В. Костюхіна, К. А. Нагорна ; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти.–Київ : Логос 2013.–286 с.

19. Медіадидактика вищої школи: програми спецкурсів / Ганна Володимирівна Онкович, Катерина Євгенівна Балабанова, Інна Юріївна Гуріненко, Наталя Мар'янівна Духаніна, Артем Дмитрович Онкович, Інна Андріївна Сахневич, Ольга Каролівна Янишин ; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – Київ : Логос, 2013. – 195 с.

20. Сахневич І. А. Практикум для самостійного оволодіння основами медіа-компетентності для студентів I–IV курсів технічних спеціальностей / І. А. Сахневич ; [за заг. ред. Г. В. Онкович]. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 118 с.

21. Чемерис І.М. "What's News? English for Journalists": навчальний посібник. – Черкаси, 2005, 2013.

22. Уроки «Рідної школи» : навч. посіб. / Г. В. Онкович, А. Д. Онкович, А. В. Морозова ;. – 199 с. : іл. 23. Каліцева О.В. Процес фахової підготовки юристів як педагогічна проблема // Издательский дом Гельветика. Молодий вчений, 2016. – № 8. – С. 337–341

24. Каліцева О.В. Критерії визначення сформованості комунікативних умінь студентів-правників // Наукове товариство «Наука та знання». Соціально-гуманітарний вісник: зб. наук. пр., 2017. – № 17. – С.38–42.

25. Онкович Г.В. Медіаосвіта в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку // Нові технології навчання. – № 62. М-ли другого Міжнародного семінару „Навчально-виховне середовище та моральність у ХХІ столітті” / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ – Вінниця, 2010. С.89 – 92.

26. Духаніна Н.М. Критичне мислення: технології розвитку / Н.М. Духаніна // Вища освіта України. – 2009. – № 3. –Додаток.– С. 506–513.

27. Онкович Г.В., Адамія З.К., Онкович А.Д., Боголюбова М.М., Ляліна О.О. Нове в медіаосвіті: вебінародидактика // Сучасні аспекти науки: II-й том колективної монографії / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. □ Київ; Братислава: ФОП КАНДИБА Т.П., 2020. 223 с.— С.172–189.
28. Онкович Г.В., Білецький В. С., Онкович А. Д. Вікідидактика в соціальній мережі Фейсбук // Innovations and prospects of world science: Proceedings of I International Scientific and Practical Conference Vancouver, Canada 8–10 September 2021. Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. 408 p.— С. 211–221.
29. Сахневич І.А. Застосування сайто- і блогодидактики у вивченні англійської мови професійного спрямування у ВТЗО (на прикладі спеціальності "Геологія")/ІА. Сахневич/ — Всеукраїнський науково-практичний журнал "Директор школи, ліцею, гімназії": зб. наук. праць. — Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». — №6. — Кн. 2 — Т. III (81). — К.: Гнозис, 2018. — С. 326–336.
30. Новітні освітні технології сучасної медіадидактики : монографія / Г. В. Онкович, В. В. Агаркова, М. М. Боголюбова, О. М. Ляліна, А. Д. Онкович, Л.В. Редько-Шпак, Н. М. Флегонтова; За наук. ред. д. п. н., проф. Г. В. Онкович. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. — 156 с.
31. Духаніна Н.М. Педагогічні умови застосування медіаосвітніх технологій у підготовці магістрів комп'ютерних наук». — К., 2011 р.: автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.04 /Духаніна Нталія Марянівна; В.о. Ін-т вищої освіти НАПН України.— К. : [б.в.], 2011.— 20 с..
32. Каліцева, О. В. Застосування медіаосвітніх технологій у процесі навчання професійного мовлення майбутніх юристів / О. В. Каліцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка / гол. ред. Г. Терещук. — Тернопіль: ТНПУ, 2013. — № 3. — С. 143–147.
33. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Ляліна О.О. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх працівників у системі охорони здоров'я //The 11th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects" (June 1–3, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. 819 p. — P. 522 – 530 ISBN 978-4-9783419-3-8.
34. Онкович Г.В., Онкович А. Д., Флегонтова Н.М., Ляліна О.О. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності: з досвіду викладання // Актуальні пріоритети сучасної науки, освіти та практики. Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної конференції. Париж Франція. 2022. — С. 555–562. URL:

<https://isg-konf.com/actual-priorities-of-modern-science-education-and-practice-two/> Доступно за адресою: DOI: 10.46299/ISG.2022.1.21

35. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Корж М.О. Спецкурс «професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності: з досвіду впровадження // Multidisciplinary academic notes. Science research and practice. Proceedings of the XXIV International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. 2022. Pp. – 394–404. DOI: 10.46299/ISG.2022.1.24

36. Онкович Г.В., Онкович А.Д. Професійно орієнтована медіаосвіта: студентський поступ // Modern research in world science. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. SPC “Sci-conf.com.ua”. Lviv, Ukraine. 2022. Pp. 563–570.

37. Білецький Володимир, Онкович Ганна. Елементи професійно орієнтованої медіаосвіти у розвитку фахової компетентності студентів спеціальності «Нафтогазова інженерія» // Theoretical foundations of pedagogy and education: collective monograph / Kazachiner O., Boychuk Y., Halii A. – etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2022. 602 p. Available at : DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PED.2 URL: <https://isg-konf.com/theoretical-foundations-of-pedagogy-and-education-2/>. – С.309–313.

38. Білецький В.С., Онкович Г.В. Спецкурс «Професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх бакалаврів та магістрів інженерних спеціальностей в галузі автоматики // July 15, 2022; Berlin, Germany. II International Scientific and Theoretical Conference «Features of the development of modern science in the pandemic's era»

DOI:<https://doi.org/10.36074/scientia-15.07.2022>

39. Програма міжнародної науково-практичної конференції "Глобалізація, міжнародне право та сучасні виклики". Hanna Onkovych – Ukraine та Zoia Adamia – Georgia). "Спеціальний курс "Професійно орієнтована медіаосвіта" в розвитку професійної компетентності майбутніх юристів". – С.7.

40. Адамія З. Онкович Г., Онкович А. Спецкурс «професійно орієнтована медіаосвіта» у розвитку фахової компетентності майбутніх працівників медіасфери (проект для грузинського вишу) // Scientific foundations of pedagogy and education: collective monograph / Adamia Z., Onkovych H., Onkovych A. – etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2022. 301 p. – Pp. 7–20.

41. Adamia Zoia, Onkovych Hanna, Biletsky Vladimir, Onkovych Artem. SPECIAL COURSE “PROFESSIONALLY ORIENTED MEDIA EDUCATION” IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE EMPLOYEES IN THE LEGAL SPHERE.

XXXI International Scientific and Practical Conference «Modern innovations and promising ways of development of culture and science», 09-12 August 2022, Boston, USA. P. 150-160. DOI – 10.46299/ISG.2022.1.31

42. Olena Kalitseva. Use of Media Education in Lawyers Professional Training // The Second European Conference on Information Literacy, October 20th–23rd, 2014, Dubrovnik, Croatia: Abstracts. <http://www.ecil2014.org>. Publisher: University of Zagreb Department of Information and Communication Sciences. <http://www.ffzg.unizg.hr/> – P.162

43. Профіль «Медіаосвіта» https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=search_authors&hl=ru&mauthors=label:%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0

SPECIAL COURSE “PROFESSIONALLY ORIENTED MEDIA EDUCATION” IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE EMPLOYEES IN THE LEGAL SPHERE

Hanna Onkovych

Doctor of Education, Professor Kyiv Medical University (Kyiv, Ukraine)

onkan@ukr.net

Volodymyr Biletsky

Doctor of Technical Sciences, Professor National Technical University "Kharkov Polytechnic Institute" (Kharkov, Ukraine)

- ukcdb@i.ua

Zoia Adamia

Doctor of Philology, Professor Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University (Tbilisi, Georgia)

- a.zoia777@gmail.com

Artem Onkovych

Candidate of Pedagogical Sciences Associate Professor Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

ioj@ukr.net

Vitaly Biletskyi

Candidate of Philosophical Sciences, associate professor Donetsk National University (Donetsk, Vinnytsia, Ukraine)

e-mail: biletsk750@gmail.com

It is hard to imagine the modern educational process without the use of Internet sources. We have repeatedly noted that media and information literacy has become a key attribute of professionalism . It is successfully developing thanks to media-educational technologies. They are united by the relatively new concept of media didactics, which is successfully developing in different aspects and at different levels of media pedagogy in the media education mainstream Media

pedagogy is the newest branch of pedagogy. In terms of functionality - a direction that combines pedagogical technology, develops the theory of education, training and education, justifies the content, determines the laws, goals, forms and methods of education through the media and consists of certain systems of ways or actions - knowledge technologies, develops skills of critical thinking. Media-educational technology is the process of all possible actions, methods, methods of building educational activities with the involvement of media-educational means to form media culture of the student (future specialist) at the level of media literacy, media competence and media awareness.

The concept of "professionally oriented media education" first appeared in the publications of the "Higher Education of Ukraine". . Subsequently, it, like some other recent terms and concepts, became a component of the concept of "media didactics", which very quickly became an "umbrella" .

UNESCO International Organization has published the main points of its five proposed rules on media and information literacy. In these documents, UNESCO tries to combine media and information literacy (Laws of Media and Information Literacy, MIL) by highlighting common concepts for both spheres. The organization also positions these two areas as a combination of knowledge and skills needed by modern societies around the world. "Citizens need to understand the functions of media and other information sources, critically evaluate their content, and make informed decisions, both as users and producers of media content and information," explained the organization. The MIL rules cover all types of media and other sources of information - libraries, archives, museums and the internet, regardless of the technology used.

The analysis of the current state of the quality of legal education carried out by them indicated the need for changes in this sphere. One of the ways to improve this quality was to introduce a competence-based approach in the educational process of higher education institutions that train lawyers. Based on the list of key competences proposed by the Council of Europe, the researchers identified the main professional skills that would ensure the formation of these competences in future lawmakers. This has determined the search and implementation of new interactive pedagogical technologies for the formation and development of desirable skills. Significant potential in this direction is media-educational technologies, which are now quite relevant.

It should be noted that the topic of the use and role of media-educational technologies in the training of lawyers is still not sufficiently developed, so there is a need for further theoretical and practical research, the creation of media-educational programs, projects, teaching kits. The introduction of media education to professional training is an urgent task of higher school pedagogy on the way to building a unified European educational space. Therefore, as a result of our immersion in the problem, we propose a thematic plan for a special course on "Professional Media Education" to develop the professional competence of future employees in the field of law.

УДК 351/354

Олександр Чередниченко,

кандидат психологічних наук,

державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України, **Травень 1998 р¹².**

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ
“АРХЕТИПУ ЕКСПАНСІЇ” У РОСІЯН**

Свого часу відомий російський поет Ф. Тютчев писав:

**“Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная стать –
В Россию можно только верить**

Порывов чувства не унять,
Но чтобы истину промерить,
В Россию мало только верить –
Россию **нужно понимать.**”

Якщо перша строфа стверджує “раціональну невимовність” та декларативну **незбагненність** Росії, то зміст другої мав би урівноважити чи “нейтралізувати” таке твердження. У даному випадку цього не трапилося, оскільки побажання **“нужно понимать”** змушує дійти висновку, що нам таки її **“не понять”**.

Чи дійсно твердження незбагненності має сенс, і що насправді криється за цим, повсякденно і повсякчасно проповідуваним у науковій, науково-популярній, патріотичній літературі та ЗМІ, феноменом, що набув ригористичного звучання? Що нам хочуть довести ті, хто нерідко політичну, економічну та іншу спонтанність дій (перетворень) намагаються пояснити за допомогою таких понять?

У своєму аналізові ми зробимо спробу відповісти на деякі питання, пов’язані з особливостями російської ментальності і те, що її **“непонятность”** може бути цілком зрозумілою.

¹² Друкується вперше. Попри те, що матеріал статті був написаний у 1998 р., він не втратив своєї актуальності

На наш погляд, дослідження повинно починатися з виокремлення трьох взаємопов'язаних аспектів:

- * перший – етнопсихологічний;
- * другий – соціально-психологічний у співвіднесенні з певною історичною ситуацією;
- * третій – ситуативний, обумовлений соціально-психологічними аттитюдами сьогодення.

Перший з них передбачає визначення соціоприродних стереотипів (когнітивних, емоційних, поведінкових, властивих конкретній етнічній спільноті): традицій, звичаїв, міфів, сценаріїв розвитку історичних процесів або подій, що зберігають свою відносну усталеність протягом всієї історії існування та розвитку Росії.

Другий аспект дослідження ґрунтується на характеристиці суспільних процесів та особливостей колективної психіки, обумовлених закономірностями перебігу соціальних процесів у межах конкретного історичного періоду (наприклад, тоталітарного або демократичного устрою, перехідні суспільства тощо).

Третій напрямок аналізу відбиває соціально-психологічні аттитюди (настанови), що складають підвалини для відповідних поведінкових стереотипів у контексті мінливих соціальних подій та явищ у сьогоденні.

Таким чином, кожне суспільне явище або подія надалі буде оцінюватися виходячи з трьох згаданих вище вимірів.

Серед найусталеніших психологічних характеристик, російськими дослідниками (Н.Лоський, В.В.Ільїн, Б.Ф.Поршнєв та ін.) виокремлюються такі як общинність (колективізм), прагнення до пошуку духовної опори, широта натури, доброта, щедрість тощо. Та все ж особлива їхня увага звертається на існування протилежних тенденцій національного характеру росіян, де зазначається, що “російська людина зіткана з опозицій” і є “осереддям альтернатив, контрадикцій”, – таких як розрахунок та вседозволеність, споглядальність та активізм, егоїзм та жертовність, богоборство та богохульство, фанатизм та нігілізм, оптимізм та песимізм, пристрасть до творення та руйнування, реалізм та утопізм, підкорення та бунтарство, радикальне насильство та радикальна покірність.

Видатні російські письменники та політичні діячі також неодноразово підкреслювали згадані вище особливості російського народу. Згадаймо толстовське “непротівлення лиху насильством” чи бакунінську радість руйнування, як творчу радість. Зигмунд Фрейд, аналізуючи особливість російської релігійності, зазначив, що російська пси-

хіка (душа – авт.) дійшла висновку, що гріх явно необхідний, щоб випробувати всю насолоду Божу, і що тому, у основі своїй, *гріх - справа відверто богоугодна*. Це, безперечно, позбавляє тверезої оцінки як особистість, так і націю.

У визначенні найголовнішої дилеми Схід-Захід у певного проша-рку росіян, які впливають на формування суспільної свідомості, пред-ставлені принаймні чотири орієнтаційні спрямування:

* *перше* з них пов'язане з тим, що Росія є Заходом (наївне західництво декабристів, реформації Петра I, Олександра II, індустрі-алізація доби радянського суспільства). Основним змістом цієї орієн-тованості виступають соціально-політичні та господарські перетво-рення на ґрунті інтенсифікації природокористування, послідовність тотальної технізації тощо;

* *друге*: Росія – це Схід. У цьому спрямуванні відбивається східний експансіонізм, ідеологія панславізму та об'єднання слов'ян-ських народів, розпалювання світової революції (більшовизм);

* *третє* спрямування – Росія виступає мостом між Заходом та Сходом, тут воно мислиться у вигляді щита між двома ворожими расами монголоїдною та європеїдною; сюди дотична й проблема єв-разійського простору;

* *четвертий* орієнтир пов'язаний з визначенням Росії як унікального цивілізаційного явища, що не має аналогів. У ньому реалізуються ідеї російського космізму, що полягали у всеїдності люди-ни та природи, духу і космосу.

Зробимо спробу вирізнити ще одну особливість російської мента-льності, яка практично ніким не виокремлювалася як *явище колекти-вного підсвідомого*, хоча іманентність її була присутня. Цей прояв ар-хетипальних сил розглядався дослідниками різних напрямків лише як свідчення окремої риси національного характеру. Тому свої мірку-вання ми будемо висловлювати поетапно, після чого намагатимемося дійти певного висновку у відповідності з аналізованим матеріалом.

В останньому тисячолітті, за підсумками російських дослідників, Московією було проведено *550 воєн* (Іпполитов К.Х.). Інтерпретація поданого факту пов'язується лише з роллю держави у захисті країни від загарбників, у звільненні захоплених територій, участі у активній військовій допомозі чи захисті російського буття, що, безумовно, збі-льшувало й месіанське бачення ролі держави російським суспільст-вом. Безсумнівно, що таке пояснення певною мірою може бути при-йнятне, але у ньому реалізується кількісний підхід, а дослідження ви-

магає якісного підступу у виявленні особливостей російської етнічної психології.

Наступна своєрідність стосується специфічності прояву російського націоналізму. Дослідниками вказується на його, переважно політичний зміст, що виходить на передній план і стає інструментом боротьби у "смутні часи" (таке становище спостерігається і сьогодні, коли у різний спосіб розбухується та катастрофізується національна свідомість для досягнення відповідної мети безвідносно до того, чиї інтереси у таких випадках вирішуються). Тобто з необхідністю, у відповідний час, мав проявитися надзвичайно важливий чинник, що активізував би російську спільноту до об'єктивації, на її погляд, свого історичного призначення.

Таким чином, виходячи з зазначеного вище доходимо висновку, що впродовж усього історичного періоду існування Росія перебувала у стані перманентної війни, пов'язаної з боротьбою за виживання. На наш погляд, останнє твердження, проте, має свій прихований зміст. Проілюструємо це на прикладі.

Прихованість цього змісту якнайкраще допоможе розкрити *дослідження характерних рис відомого героя російських казок "Іванушки-дурачка"*.

Як відомо, мова казок йде до глибинних першооснов, у психіку "та її автономні сили". Найдавніша людська інтуїція втілила ці сили у відповідні визначальні образи. У даному випадку "Іванушка-дурачок" може мати й інший додаток до свого імені (або навіть інше ім'я, наприклад – «Ємеля»), але сутність його, як психологічного кореляту, залишиться тією ж. Тобто за різними формами окремого «Ваньки» чи «Ємелі» ховається один архетип, що їх обумовлює.

Звідси напрошується істотний **висновок**, що глибина та незбагненність їхнього характеру здатні пояснити історичні, політичні, соціальні та інші процеси, що проходили і проходять у Росії ґрунтовніше, ніж це можуть забезпечити відповідні наукові дослідження – особливо того, що відноситься до прояву загального феномену. Тобто образ досліджуваного героя виступає визначальною характеристикою «загадковості», «незрозумілості» російської душі, ірраціональним психічним фактором, що справляє тиск далеко за свої межі, змушуючи здригатися і зіщулюватися від страху народи та цивілізації (нижче ми на конкретному прикладі покажемо особливість механізму творення держави-імперії).

Звичайно, з *певними застереженнями*, але Росію можна назвати *землею духовних катаклізмів*: безперестанку війни, що згодом бу-

ли названі конфліктами, "смути", бунти, революції – все це, в кінцевому результаті трансформувалося в ідею "мирового господства" ("...мировой пожар раздуем"). Аналізований феномен "Ваньки" виступає носієм саме такої ментальності, тобто є незмінним типом підсвідомого російського народу. Від цього стає зрозумілим, звідки поведінка певного соціуму одержує свій специфічний характер – він засновується на особистих, що містяться у підвалинах, образах. Саме тому можна говорити про відповідний архетип.

Як окремішній психічний феномен, "Ванька" утворює "ефекти колективного життя людей" і звичайно, поряд з цим, розкриває свій характер. Ми розуміємо, що "Ванька" насправді ніякий не "дурак". Це його щит, із-за якого він визирає і через свої примружені, хитрі очі, мов крізь розріз прицілу, вишукує потрібну йому ціль. Вистеживши те, що йому необхідно, він на печі-колісниці починає гасати неосяжними євразійськими просторами, а з труби у нього шугає не дим, а "русский дух", яким "Ванька" намагається запліднити усе живе навкруги, щоб кожна істота відчувала, що тут лише «Русью пахнет» .

За допомогою чарівної сили (дудочки, щуки, золотої рибки чи сірого вовка) він намагається повернути, начебто раніше у нього забране, або взяти те, що йому сподобалося, – скажімо, царівну, а на додачу півцарства, до якого з часом, як ми знаємо, приєднується і наступна половина. Отже, за підтримки наданої йому трансцендентної сили, "Ванька" реалізовував упевненість у своєму праві **збирати-відбирати** все, що йому заманеться, і таким чином конструював зовнішній світ у відповідності зі своїми **уявленнями** про нього. І цього повинні хотіти і хочуть, на переконання "Ваньки", всі інші. Внутрішній світ тих, хто був поряд, його мало цікавив. Видатний релігійний мислитель та історик російського зарубіжжя Г.П.Федоров зазначив, що пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства вразив російську інтелігенцію і до кінця залишився їй незрозумілим тому, що вони злочинно мало цікавилися її минулим. Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут чекали на нього гіркі розчарування. Тобто Альфою і Омегою для "Ваньки" завжди виступало лише відчуття "собиранеля земли русской".

Підсумовуючи, звернемося до цитати з роботи Ф.Степуна "Мысли о России", написаної ним у 1927 році. Аналізуючи своєрідність ментальних характеристик російської спільноти, він підкреслює, що "...за 400 років територія Росії збільшилася у 36 разів. Поданий факт, що лежить в основі російської історії, корінним чином визначив собою не тільки стиль російського земельного господарювання, але у певному

сенсі, стиль всякого російського роблення та творчості. Труд, покладений російським народом на створення Держави Росія, був, звичайно, величeyним, і все ж він ніколи не був тим, що під словом “труд” розуміє працелюбна Європа, що під ним нині розуміємо й ми: він не був наполегливою, повільною роботою. Так століттями створювався в Росії стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбного ставлення до улюбленої землі”.

Отже, Росія, безперестанку завойовуючи землі і реалізуючи саме кількісний підхід, не спромоглася повною мірою використати це на підвищення рівня життя народів, які її заселяли. Тобто, якщо виходити з фромівської дихотомії *"володіти" чи "бути"* - Росія завжди обирала перше.

Д.Мережковський у своїй книзі "Большая Россия", дотримуючися традиційних уявлень щодо проблем російського соціуму, так і не спромігся поставити їй *діагнозу*. Тож завершуючи розгляд наведених вище фактів у нашому висліді, визначимо його як прояв *"експансійного архетипу"*. Месіанізм, що мав суто російські риси і формувався не за законами історичної логіки, виступав лише раціоналізацією, або своєрідним прикриттям завойовницької суті Російської імперії, що мало прояв і у революційні часи. Для російської суспільної свідомості месіанізм виступає як виключність цивілізаційної спільноти.

Так, свого часу М.Карамзін зауважив, що ніколи Рим у своїй величчі «не міг порівнятися з Росією». Тобто росіянин встановлював навколо себе таку «гармонію» світу, яку відчував всередині себе, що, безперечно, виступає проєкцією російського егоцентризму на соціальне оточення. З часом месіанська ідея дещо змінила свою форму, але залишилася такою ж по суті. За її допомогою прагнули ошчасливити світову спільність побудовою "найпередовішого" суспільства. З цього приводу М.Бердяєв зазначив, що російський комунізм це спотворена месіанська ідея. Отже, месіанізм – наріжний камінь, фундамент, на якому вибудовувалася "Російська ідея".

Напевно, не знайдеться такої країни у світі, яка б присвятила цій темі стільки уваги, як Росія. Найвидатніші її представники (П.Чаадаєв, А.Пушкін, А.Хомяков, В.Белінський, К.Леонт'єв, Н.Бердяєв, Г.Федотов, А.Лосєв, І.Ильїн та багато інших) намагалися сформулювати хоча б найзагальніші її принципи.

Та все ж нелегко позбутися думки, що головні засади Російської національної ідеї знаходилися поза межами реалій суспільного життя. У певному сенсі вони відбивали ідеалізований конструкт національної свідомості росіян, але тільки певного його прошарку – переважно ін-

телігенції та дворянства. Вона не відповідала прагненням пересічних російських громадян. А у вищих представників російського суспільства та нижчих верств населення різних етносів, відповідно, були й різні системи цінностей.

Отже, російська ідея була скоріше ілюзією, суперечливою всею речі себе, зрозумілою небагатьом і тому неспроможною виступити для російського соціуму фактором консолідації. Сформулювати її намагаються й сьогодні, але виходять із тих же засадницьких принципів, не роблячи спроб зазирнути в своє історичне минуле, у відповідності з пушкінським "себя как в зеркале я вижу". Брак адекватного рефлексивного аналізу суспільно-історичного розвитку не сприяє й сьогодні можливості активного пошуку нової соціальної ідентичності особистості. Послаблення ж внутрішнього зв'язку російської спільноти призводить в кінцевому результаті до дезінтеграційних процесів у країні.

У зв'язку з зазначеним, варто вказати на існування надзвичайно потужного чинника, що був каталізатором поступового розпаду метрополії. Він виявляється в історичній ретроспективі і виступав як можливість, обумовленої проявами російської ментальності (про яку ми вже згадували). Як відомо, методи творення Російської держави не відзначалися розмаїттям. Історичний аналіз дає підстави стверджувати, що принцип організації імперії в усі часи відбувався приблизно за одним сценарієм. Насамперед Росія намагалася якщо не захопити, то принаймні укласти з певним народом військовий договір. А оскільки сили сторін, що домовлялися, виявлялися невідповідними, то вона швидко досягала домінуючого становища. Надалі відповідні території поступово "прибиралися" до російських рук з встановленням власних порядків та адміністративних органів. Такий стан речей породжував серед упокорених народів відцентрові тенденції, що призводило нерідко до збройного протистояння центральної влади з регіонами, і, як результат, до жорстокого придушення "непокірливих".

Виправдальними ідеологічними засадами виступали, як ми про це говорили, нав'язуванні думки про "особливе місце Росії", "її месіанську роль", "що Москва – це третій Рим" тощо. Іншими чинниками загарбницької політики визнавалася особлива організація душі російського народу, який звик до величезних просторів, мандрів, що начебто й зумовлювало його намагання розширювати державу.

Навіть коли такий перебіг подій на підлеглих територіях і не спричиняв збройного конфлікту, то неодмінно викликав пасивний опір, що у свою чергу не сприяло мотивації до творення, породжувало

тенденції до ведення інертного, "рослинного" способу життя – тобто утриманської психології.

Великою ціною та зусиллями сплачувала імперія за право володіти неосяжними територіями. До того ж, позбавивши можливості соціокультурної самоідентифікації народів, які її населяли, вона породила потужний підсвідомий внутрішній спротив. Тому сьогодні для формування етнічної самосвідомості ними використовується ідея «защемленості», що, безперечно, сприяє розпалюванню національних образ у представників титульного етносу.

Таким чином, поряд з позитивним етнічним образом **"МИ"** цілеспрямовано створюється і впроваджується в масову свідомість образ **"ВОНИ"**, що в умовах конкурентності чи особистих невдач стає негативним і призводить до міжетнічної напруженості. Природно, що така ситуація значно підсилює подальші дезінтеграційні процеси у державі, в яких об'єктивно зацікавлені не тільки міжнародний капітал, що розглядає Росію як сировинну базу, а й переважна більшість губернаторів (які неодмінно хочуть бути "удільними князьками"), які фактично вступили у "стан війни" з Центром за свої привілеї. Тобто війна за право "володіти" – продовжується, але в інших масштабах. Зовсім не виключено, що таке становище може спричинити й зворотні дії.

Отже, як вже зазначалося, наявність величезної кількості воєн слугувала меті приєднання територій та утриманню їх від розпаду. І так протягом століть – **ходіння по колу**, що лише збільшувалося за розміром, але не переставало ним бути. У цьому сенсі, як уже говорилося, й знаходить вираз своєрідність російського націоналізму, як носія політичного змісту, здатного до проявів при зовнішньому стимулюванні та спрямованих на задоволення своїх експансіоністських нахилів.

Оцінюючи сказане в цілому, можна стверджувати про своєрідну нарцисичну розколотість "російської натури" з властивою їй егоцентричністю, зарозумілістю у міжнаціональних та міждержавних стосунках, імпульсивністю, непередбачуваністю у діях (згадаймо "умом Россию не понять"), що трансформується в ідеологію великодержавного шовінізму, тобто на підтримання ролі **"старшого брата"** як раціоналізацію егоцентричної зверхності.

Дійшовши висновку про наявність "діагнозу" у вигляді **"експансійного архетипу"**, ми знаходимо, що **присутність даного чинника негативно впливала і сьогодні впливає на українсько-російські відносини**. Прояв означеного феномену повинен виступати пересторогою у міждержавних переговорних процесах, оскільки перебіг подій

у співробітництві завжди буде розглядатися з боку РФ через призму саме згаданого явища *у відповідності з роллю "старшого брата"*.

Тут необхідно вказати й на те, що *українці та росіяни*, за визначеннями багатьох дослідників, *власники протилежних у своїй основі ментальностей* (рефлексивний та прагматичний). У психологічній характеристиці українського народу насамперед вирізняються такі риси, як почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, схильність до так званих "законних речей" (етикет, любов до чистоти і порядку, краси життя), вроджена логічність думки, високі культурні та соціальні інстинкти, низький рівень політичного виховання, недостатність національного та присутність анархічного інстинкту, переваги особистості над загалом тощо.

Що стосується особливостей російського характеру, то вище ми подали досить ґрунтовну його характеристику.

Отже, у процесі контактів з російською стороною згадані особливості, що стосуються різновекторності психологічних рис обох народів, неодмінно повинні враховуватися.

Аналіз наступного (другого) значущого аспекту полягає у визначенні особливостей колективної психіки у межах конкретних історичних періодів, що проявляються на зламах століть, епох, під час революцій тощо. Доба тоталітарного режиму окреслюється двома основними моментами (А.І.Белкін).

Перший – це його ідеологічна доктрина, або цілковите одностовище, чітке дотримування встановлених у суспільстві стереотипів та шаблонів поведінки, участь у санкціонованих ритуалах, засвоєння типу емоційного реагування на заклики вождів.

Другий – полягає у неприйнятності найменших відхилень у поведінці від загальноприйнятих норм. Одночасно здійснювалася політика обожнювання вождя, культивувалася любов до нього як до рідного батька і навіть вище. Таким чином, будь-яка інакше мисляча людина ставала ворогом, оскільки жорстко детерміноване суспільство смертельно боїться найменшого прояву вільної думки. Звідси тоталітарна централізація управління усіма сферами духовного та громадського життя.

Зацікавлення викликає те, що завдяки процесу витіснення, обставини життя люди бачили не такими, якими вони були насправді, а ту *ілюзорну* картинку, яку змальовував пропагандистський пензель.

Людиною "заволодівають афекти, інстинкти, страхи, фантазії" тощо. Ірраціональне перемогло свідоме. Авторитет "*вождя*", впрова-

джений в психіку людини ще в дитячі роки, не тільки бере участь у формуванні "Я", але й "Над-Я". В умовах тоталітаризму саме "вождь" може спрямувати "Я" на злочинні дії та зняти через "Над-Я" почуття провини. Тобто людина робить певний вчинок лише на підставі настанов влади, і ця ж влада звільняє його від покарання.

Більше того, "Я" повинно мати необмежену владу над своїм "Воно". Але у нормі влада над "Воно" все ж таки не може перейти певних меж. Якщо від людини вимагають занадто багато, то це призводить в одних випадках до невротичних розладів, значному підвищенню злочинності, бунтам, а в інших – до зниження активності, байдужості, апатії тощо.

Доба тоталітарного періоду є спільною для обох наших країн. Особливість полягає у тому, що державна політика проводилася з позицій панування та впливу російського фактора. Тоталітарний режим, що виступав більш природним явищем для російської спільності (і що відзначають багато дослідників), надавав право на національну самоідентифікацію лише росіянам, приписуючи їм усі позитивні здобутки радянської доби від післяреволюційних часів до польотів у космос (інші - українці, татари, народи Кавказу – могли виселятися за абсурдними звинуваченнями або, у кращому разі, грати представницькі функції у пропагандистських акціях радянської влади). Що стосується безпосередньо українців, то вони могли не зазнавати утисків за національною ознакою лише у разі погодження забути про свою українську приналежність.

Таке становище сприяло поглибленню прояву "малоросійщини", "психології меншовартості", які негативно впливали і сьогодні впливають на формування національного самоусвідомлення. Створений з України феномен **"прохідного двору"** лише збільшував, в силу інтравертованій індивідуалістичності українців, фактор напруженості, який свого часу призвів до появи факту "історичної образи". Згадані обставини для багатьох громадян України стоять на перешкоді національної самоідентифікації і **не сприяють створенню позитивного об'єднувального "МИ". Без цього психологічного чинника впровадження будь-яких державних програм є малоефективним.**

Як вже нами зазначалося, Росія завжди прагнула до домінування, виробивши у такий спосіб патерналістський тип усвідомлення. Останнє виступало і ще сьогодні виступає значним засобом пропагандистського впливу на національності, що заселяли СРСР, коли все намагалися привести до одного знаменника. Розпад радянської держави, втрата минулих позицій у світі, своєї ролі "старшого брата" призвели

до травмування російської національної свідомості. Зазначене ще протягом тривалого часу призводитиме в процесі розвитку відносин між Україною та Росією до відповідної, "компенсаторної поведінки" з боку російської держави.

Сьогодні в Росії є спроби перегляду окремих історичних подій, які стосуються України. Так, вважається помилкою Радянського Союзу факт приєднання (сьогодні це російськими дослідниками називається *анексією*) Західної України до Східної. Згубність політики національної автаркії, торжество принципів національної незалежності в їхній "націоналістичній інтерпретації" пов'язується лише з впливом Західної України. Остання в євразійському утворенні первісно була і буцімто сьогодні "залишається інородним та ворожим тілом".

Тому-то й виношуються плани "жорсткої терапії" російсько-українських відносин, де передбачається варіант (якщо інше не вдасться) найскорішого сприяння розпадові України, аніж терпіти «ерозію» російських зусиль у ближньому зарубіжжі¹³.

Третій напрямок аналізу відбиває соціально-психологічні аттитюди, що складають підвалини для відповідних поведінкових стереотипів в контексті несталих соціальних подій та явищ, що відбуваються у теперішньому часові. Цей аспект своєрідності проявів соціальної психіки зосереджується головним чином ***на відносно найбільш мінливих колективних аттитюдах, настроях, формах активності у контексті конкретної розстановки соціально-політичних сил, визначених лідерів та інших референтних груп, відповідних ідеологічних гасел, окреслених сьогоднішнім днем.***

Йдеться насамперед про орієнтації, що репрезентовані в колективній свідомості у зв'язку з проблемами самовизначення у відповідних просторово-часових вимірах. Нинішній історичний етап у розвитку суспільств на теренах колишнього СРСР характеризується багатьма політологами як ***доба посттоталітарного***, перехідного устрою.

У динаміці різноманітних характеристик колективної психіки надзвичайною мінливістю, нестійкістю відзначаються орієнтації свідомого (політичні, економічні тощо), що відбуваються на фоні послабленого "Супер-его". Водночас у колективному підсвідомому зберігаються стійкі соціально-психологічні стереотипи, традиції, звички (у тому числі стосовно вибору громадського лідера в образі президента).

¹³ Цікаво, що першою, хто "рекомендував" варіант розчленування нашої держави, під виглядом порятунку українського етносу, була московська "супердемократка" В.Новодворская.

Для ефективного управління та формування соціальних стереотипів політичні орієнтації повинні бути *ізоморфними* (моделюватися) відповідним *архетипальним феноменам* (наприклад, російській общинності, прагненню до домінування, месіанству, етноцентризму тощо).

Наявність всеохоплюючого характеру соціальних суперечностей в кризовому суспільстві обумовлює формування у широких верств населення невротичного конфлікту, що відбивається у станах тривалих відчуттів втоми, тривоги, депресії, відчаю тощо. На тлі означених феноменів відбувається загострення потреби у соціально-психологічній захищеності, яка здійснюється компенсаторно, у вигляді уявних очікувань відповідного типу лідера - "Батька" (присутність залишкової, від попереднього ладу, звички відчуття комфорту за наявності опіки з боку держави, її структури чи окремих осіб). Але розвиток суспільства на сучасному етапі не передбачає задоволення існуючих невротичних потреб, що, у свою чергу, поглиблює конфліктність у сфері особистих переживань, очікувань, відповідних спрямувань.

Характерною ознакою цього періоду також виступає конфліктність усталених способів поведінки (поведінкових стереотипів), рішень з засвоюваними новими, невідомими, невизначеними навичками адаптації та творення. "Розгубленість натовпу" в період "розпаду Орди" і втрата вождя-батька компенсувалася утворенням соціально-політичних угруповань з багатьма новітніми ватажками та лідерами, що прагнуть обійняти місце єдиного "батька". В результаті формується жорстка соціальна конфліктна структура, міжособистісне та міжгрупове протистояння, культурально-ідеологічна та політична конкуренція, тобто властивості, що нерідко набувають ознак громадянської війни (заклики до непокори, заміни режиму тощо).

Соціогенний характер підкреслених вище утворень у суспільній свідомості сприяє формуванню та поширенню відповідних масових настроїв (пасивність, готовність до протестних акцій, можливостей соціального вибуху у багатьох його різновидах).

Вирішення актуальних проблем суспільства здійснюється при опорі, з одного боку, на звичні засоби та стереотипи, засвоєні в минулому, а з іншого – на нові, переважно зарубіжні, неадаптовані до місцевих умов, технології (моделі господарювання, конституалізація суспільства, його політична структуралізація – характер свободи творчості, самовиразу особистості, специфіки моральних норм). З плином часу низька ефективність проєктів реформування суспільства переважно більшістю громадян почала оцінюватися негативно.

Отже, як ми вже зазначали, перехідний період пов'язаний з глибокими змінами у житті мільйонів людей. Процеси маргіналізації, які ще відбуваються при збереженні впливу стереотипів минулого, наявність у засобах масової інформації матеріалів про дезінтегративні процеси у державі, страх за особисту безпеку, своєї родини та близьких, розповсюдження СНІДу, наркоманії, гострота міжнаціональних відносин тощо – все це породжує у суспільстві напруженість, що призводить до формування катастрофічних уявлень, народжуваних у надрах масової свідомості як реакції на важкі умови буття, втрату базових орієнтацій та нерозуміння того, що відбувається у державі.

У свідомості більшості росіян зростає упевненість, що у справах країни нічого не залежить від пересічних громадян, а суспільством правлять ті, у кого більше грошей. Спостерігається виразна динаміка почуттів населення Росії, що відбиває присутність значної психоемоційної напруги. Посилилося відчуття страху перед необмеженістю та розгулом злочинності у країні. Таке становище призвело до зростання в суспільстві агресивних станів. Так, за даними Російського ІНБСІ, у 1995 році, в разі значного погіршення свого життя, кількість людей, готових взятися за зброю, дорівнювала 6%. У 1997 році їх кількість збільшилася до 13%, і спостерігається тенденція до подальшого зростання цієї частини суспільства.

Наведені поведінкові ознаки колективної психіки виступають типовими для посттоталітарних суспільств інших членів СНД. *Тобто сьогодні дедалі більше втрачаються минулі жорсткі моральні норми і поведінка людей стає майже непередбачуваною. У переважної частина населення зростає занепокоєність, невпевненість у майбутньому, воно погано уявляє собі, що таке ринкова економіка. Помітно знизилася значущість законів та демократичних інститутів, таких як представницькі органи влади, вільні вибори, референдуми, політичних партій тощо. В той же час посилилася підтримка людьми авторитарних методів управління, збільшилася значущість сильної особистості, здатної навести в країні відповідний порядок.*

Привертають увагу деякі аспекти свідомості російської спільноти стосовно уявлення про ідеального президента. Він повинний бути молодим, енергійним, чесним, мати хороше здоров'я тощо. Показовість цього факту полягає у тому, що проєкція цього образу не узгоджується з багатьма претендентами на посаду глави держави. Зазначений феномен виступає компенсаторним явищем і відповідає актуальним потребам широких прошарків населення.

Вказані позитивні якості "віртуального президента", за даними досліджень, проведеними у травні 1997 року, притаманні особі, близькій за своїми характеристиками до О. Лебедя. Вже 1998 рік результатами виборів у Красноярському краї дав суттєве підтвердження наявності таких очікувань у суспільстві (потім дві каденції В.Путіна дали реалізацію цих очікувань – прим. ред.).

Тобто російська масова свідомість орієнтована на "тверду руку", "батька", який покарає "неслухняних дітей", "рятівника", який не обтяжений минулими ганебними зв'язками, великими помилками тощо. Підкреслювана дослідниками міфологічність російської історичної свідомості може сприяти культу особи і створити можливість для переродження ще слабких демократичних інститутів у режим особистої влади.

Потужним фактором ризику в особливостях відносин між Україною та Росією, у зазначеному історичному контексті, є *різноспрямоване поєднання тенденцій у громадській свідомості до об'єднання народів при одночасному збереженні державної незалежності*. Це знаходить свій концентрований вираз у відповідних прагненнях лідерів обох країн та ряду політичних діячів.

З одного боку – постійна об'єктивація ідей міждержавного утворення при безперечному домінуванні Росії (Б. Єльцин), територіальні претензії щодо Криму (Ю. Лужков, С. Бабурин, А. Аяцков та ін.) та "бросок на юг" (В. Жириновський). *З іншого* – відстоювання державної незалежності (всі президенти України), етнокультурної самобутності (націонал-патріоти усіх напрямків), заклики до самооборони (УНСО, "Держава" тощо).

Тобто можна зробити **висновок**, що складність міждержавних стосунків ґрунтується насамперед на дії окреслених етнопсихологічних та соціально-психологічних чинниках перехідного періоду, які саме й детермінують *різновекторність у підходах до вирішення політичних питань*.

Підкреслені психологічні, політичні, економічні та інші аспекти, що мають нестійкий характер і, природно, стосуються нашого часу, мають особливість віддзеркалюватися в Україні, хоча й з деякою затримкою та місцевою специфікою. Їхня небезпечність пов'язана з вище згадуваним нами феноменом – з *«політичним націоналізмом»*. Рішення Держдуми стосовно кримської проблеми, негожа діяльність ряду російських політиків, таких як бабурини, аяцкови, лужкови, жириновські, затуліни та ін., які намагаються розбурхати антиукраїнські настрої за допомогою російського та «російськомовного» населення

нашої держави (подібні політики насправді проводять деструктивну, антислов'янську діяльність, яка призводить лише до ворожнечі між народами, не сприяє розгортанню нормальної співпраці між ними то-що.). Такі дії спрямовані на породження відцентрових спрямувань у нашій країні, що може призвести до її справжньої *регіоналізації* і, відповідно, – до значного послаблення або до розпаду. Ймовірно, що у такому випадку Україні нічого не залишиться, як знову кинутися у обійми до «старшого брата». Для Росії це шанс зберегти свою Самисть. Отже, війна за території розгортається знову.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. Арутюнян С. М. Нации и ее психологический склад. Краснодар, 1966.
2. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: 1990.
3. Бурсов. Б И. Личность Достоевского. Л.: 1979.
4. Ипполитов К. Х. Идеология национальной безопасности (методологические проблемы). Информационно-аналитический центр Российского союза предприятий безопасности. М.: 1997.
5. Карамзин Н. История государства Российского. М.: 1989, Т.1.
6. Касьянова К. О. О русском национальном характере. М., 1994.
7. Лосский Н. О. Характер русского народа. Кн. 1 и 2., М.: 1990.
8. Ментальность Россиян (под ред. И. Дубова). М.: 1997
9. Павленко В. Н. Таглин С. А. Введение в этническую психологию. Харьков, 1992.
10. РОССИЯ: Опыт национально-государственной идеологии / Под ред. В.В. Ильина. – М.: Из-дво МГУ, 1994.
11. Русская идея / Сост. М.А. Маслин. – М.: 1992.
13. Федотов Г. П. Судьба и грехи России. Т. 2. – СПб.: София, 1992.
14. Фрейд З. Психоаналитические этюды. Минск, 1998.
15. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М.: Из-дво "Ренессанс", 1992.
15. Фромм Э. Иметь или быть. М.: 1990.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Вид. "Орій", К.: 1992.
17. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. М.: 1994.

УДК 291.1

УДК 78.072

**МУЗИКА У СВІТОГЛЯДІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ ШКОЛИ
ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ**

Костянтин РОДИГІН,

кандидат філософських наук,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,

кандидат хімічних наук, Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л.М. Литвиненка НАН України, м. Київ

У Києво-Могилянській Академії ранньомодерної доби, як і в решті університетів Європи, музику вивчали у межах квадживіуму – сукупності чотирьох «шляхів пізнання», що було визначено в дусі піфагорійської та неоплатонічної традицій. Сприйняття цих «шляхів» у Києво-Могилянській вченості тяжіло до точного та природничого знання, хоча не було позбавленим фантазійної складової. Апеляція до поглядів Піфагора, учня легендарного Гермеса Трисмегіста, виводить могилянську наукову думку у площину «герметичного мистецтва», актуалізуючи алхімічні ідеї загальносвітової злагодженості, впливу глобального гармонізаційного фактору, природних відповідностей буття мікро- та макрокосму.

Ключові слова: *музика, квадживіум, математика, Києво-Могилянська Академія, Боецій, Піфагор, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Григорій Сковорода, світова гармонія, мелодія сфер, мікрокосм, макрокосм.*

Музика у сучасному розумінні є соціокультурним феноменом – мистецтвом, що відтворює прояви дійсності у художньо-звукових образах [7, с. 236]. За Гесіодом, це мистецтво має прадавнє міфічне коріння: «Це ж бо від Муз й Аполлона, що здалеку стріли пускає, // І кітаристи, й співці – на землі між людей умирущих, // Від Олімпійця ж – володарі. Блажен, кого Музи // Люблять: солодка з освячених уст пливе в нього пісня» (Походження богів, 94-97) [2, с. 39].

Музика є дієвим засобом впливу на суспільну ситуацію, духовний та фізичний стан індивіда, що реалізується у широкій площині актуальних проявів на рівні, як психофізичних, так і соціокультурних реакцій. Отже не дивно, що з давніх-давен музична компонента була значущою складовою цивілізаційного простору людства: елементом прадавніх пантеїстичних ритуалів та містичних культів, сакральних містерій та офіційних дійств доби античності та еллінізму [20, с. 187, 197-198], релігійних відправ середньовіччя та Нового часу. Проявом цього є її глибочезний відбиток у царині асоціативних образів та мовних алегорій – барабани поразки, свист ганьби, аплодисменти вітання та схвалення, урочисті фанфари та литаври тріумфу, сурми перемоги¹⁴ та ієрихонські (Єг. 6: 1-22). Слово «ювілей» (jubilaeus – лат.) – давньо-гебрейською буквально «ріг», «сурма», за часів Ісуса Навина означало музичне супроводження урочистих заходів, зокрема з нагоди досягнення певного віку [18, с. 760]. Не втратила музика прагматичних та містичних функцій, змістовного навантаження та мистецько-естетичного значення й понині. Очевидними є психофізичні впливи урочистого маршу Мендельсона, траурного – Шопена чи бравурних військових мелодій.

У глобальному вимірі принципового значення набувають дослідження феномена не лише у повноті та розмаїтті естетико-мистецьких проявів, але й у контексті формування онтологічної картини світу, де музиці відведено роль візуального прояву фактору, що гармонізує стан універсуму [24]. Ця обставина за змістовним навантаженням наближує сприйняття музичного феномена до уявлень про quinta essentia перипатетичної натурфілософії або філософський камінь алхімічної доктрини. Тенденція до тлумачення числа як ознаки божественної гармонії [11, с. 130] є однією із базових рис алхімічного світогляду, основу якого складають уявлення про ієрархічну вертикаль «філософських сходин матерія-форма», по досягненні верхівки якої якісні показники тіла сягають максимуму та врешті-решт знімаються [11, с. 315] розчинившись у безмежній досконалості квінтесенції, філософського каменя чи Бога [21, с. 347].

Така ситуація актуалізує питання аналізу світоглядних уявлень та історичного стану музичного феномена у традиційній системі європейської вченості, зокрема у науково-педагогічних розвідках Києво-

¹⁴ Северин Боецій удається до метафори, де узагальнено асоціює сурми зі справами Марса: «Ще грізна сурма не ячала, // Поля ще не бралися кров'ю, // Пролитою в чорному гніві» (Розрада від Філософії, II. М5) [1, с. 69].

Могилянської Академії (КМА), що відбивають стан соціокультурного середовища Гетьманщини.

Метою цієї роботи є дослідження історичного стану світоглядних уявлень Києво-Могилянської наукової школи доби Гетьманщини про музику в контексті загальноєвропейської соціокультурної традиції.

Згідно з усталеною у середньовічній та ренесансній Європі системою вченості, музика належала до так званого квадживіуму. Визначна роль у фактичному розподілі семи вільних мистецтв на два послідовні рівні – тривіум (граматика, риторика, діалектика) та квадживіум (арифметика, геометрія, музика та астрономія) належить непересічному культурноосвітньому діячу раннього Середньовіччя Аніцію Манлію Торквату Северину Боецію (бл. 480 – 543 рр.). Саме він фактично повернув погляди європейської спільноти до піфагорійської та платонівської традиції визнання математики домінуючою наукою. Роль квадживіуму в цій системі координат набула ознак сукупності «чотирьох шляхів пізнання» [6, с. 23, 25], основою яких була математика.

Творчість Боеція справила величезний вплив на формування світогляду багатьох європейських мислителів – Роджера Бекона, Томи Аквінського, Томаса Мора тощо [6, с. 19, 42]. Р. Бекон, якого небезпідставно вважають одним із засновників експериментальної науки, дотримувався думки, що за значущістю математика не поступається мовознавству – основі тогочасної вченості [12, с. 35, 37]. «Немає дива, – відповіла Філософія [Боецію – Авт.], – що там, де непізнаним залишається порядок, сама його природа, там усе видається безладним, випадковим» (Розрада від Філософії, IV. P5) [1, с. 113].

У «Розраді...» Філософія згадує спроби математичного опису світобудови: «Муж ось цей колись, озирнувши небо, // Думкою пускавсь на шляхи висотні // Тіл, які пливуть у сіянні сонця, // Приглядавсь до місяця змін чергових, // До зірок мандрівних, що ген у небі // Кругойдучи, дальні путі верстають – // Кожну з них зумів у число замкнути» (Розрада від Філософії, I. M2) [1, с. 46-47]. Числа ж є універсальним засобом вираження всесвітньої гармонії до якої, за визначенням Боеція, входять «музика світу» (*musica mundana*), «людська музика» (*musica humana*) та «інструментальна музика» (*musica instrumentalis*). Згідно цього людська душа та тіло характеризуються внутрішньою узгодженістю, гармонією та мірою, й тому здатні сприймати та відтворювати музику світу, встановлюючи у такий спосіб зв'язок людини із космосом та визначаючи релятивізм відносин мікро- з макрокосмом (див.: [23]).

В основу музичної теорії покладено піфагорійські уявлення про космічні мелодії та світову гармонію. «... я проникав разом з тобою в таємниці природи, коли ти шпичкою окреслювала шляхи зірок і коли мої звичаї, весь устрій мого життя ти достосовувала до зразків небесного порядку» – каже Боецій Філософії (Розрада від Філософії, I. P4) [1, с. 50]. «Щоденно-бо ти вкраплювала у мої вуха, у помисли оте піфагорейське «Наслідуй Бога»» (Розрада від Філософії, I. P4) [1, с. 52]. З цих позицій універсум набуває ознак вселенського музичного інструмента, де співвідношенням між небесними сферами¹⁵ відповідають певні музичні інтервали [6, с. 24]. У ранньомодерній Європі подібні думки, вочевидь, сприймалися не лише як світоглядні абстракції, але й як практична настанова. Так на гравюрі з трактату відомого алхіміка Генріха Кунрата (1560 – 1605 рр.) «Амфітеатр вічної мудрості» (1595 р.) лютю, скрипка та арфа є фігурантами інтер'єру лабораторії на рівні з типовим природничонауковим устаткуванням.

Авторству Боеція належать популярні «Порадники» з арифметики та музики, що за тисячоліття не втратили актуальності. Принаймні визначний теоретик музики Адам Фульдський (1460 – 1537 рр.) дорікав своїм учням незнанням настанов Боеція [6, с. 42]. «Порадник з музики» використовувався у навчальному процесі в Оксфордському університеті аж до початку XVIII ст. [6, с. 23, 25]. Отже, важко уявити, що погляди Северина Боеція лишилися поза увагою Києво-Могилянської професури, що вибудовувала систему освіти за прикладом європейських університетів [19, с. 50-54]. Також зрозуміло, що у КМА, як і в усій тогочасній європейській вченості, не існувало чіткого термінологічного поділу між науками і мистецтвами¹⁶. До мистецтв

¹⁵ «Хочеш пізнати Розумом чистим // Зевса гримучого вічні закони - // Глянь яснозоро в небо високе: На справедливих давніх засадах // Там споконвіку зорі кружляють» (Розрада від Філософії, IV. M6) [1, с. 118].

¹⁶ У «Великій логіці» Стефана Яворського знаходимо специфічні міркування про співвідношення наук і мистецтв: «Мистецтво і наука протиставляються, коли беруться редуплікативно і формально, наприклад: мистецтво, оскільки воно не є наукою, і наука, поскільки не є мистецтвом, але вони протиставляються, коли беруться специфікативно і матеріально, або певно, якщо мистецтва беруться найвужче, то вони протиставляються наукам, але не тоді, коли приймаються вільно, адже ці навикки, коли можуть мати доказові висновки, то вони можуть бути науками» (Велика логіка, арк. 67 рукопису) [22, с. 201-202]. В іншому місці наука і мистецтво фігурують у ряді чеснот людського інтелекту: «Отже, ці п'ять чеснот, а саме інтелект, мудрість, наука, розсудливість і мистецтво даються у людському інтелекті» (арк. 62). [22, с. 186]. За Стефаном Яворським, «Мистецтвом є навик, який здатний виконувати щось правильно» (арк. 61) [22, с. 184]. «Мистецтво відрізняється від розсудливості, бо розсудливість задумує правильність чинника, а мистецтво – правильність твору, перша задумує привести людину до добра морально, а друга – до добра майстерно або згідно мистецтва, перша приводить людину до останньої мети, спільної всім людям, а

відносили як суто мистецтва (музика) та науки про мистецтво (риторика, поетика), так і власне науки, наприклад, логіку, астрономію чи арифметику [5, с. 67].

Авіценна вважав, що музика є похідною від арифметики наукою: «предметом музики є мелодія, а вона вже належить до властивостей природи. І тому досліджувати музику можна відповідно до властивостей, хоча предмет вивчатиме вже інша наука, наприклад, чисельна відповідність розмірів, хоча до вищої науки фізики це не матиме стосунку» [4, с. 253-254]. «Перша наука може входити до іншої, і, як наслідок, її початки закорінені у вищій, наприклад, музика походить від арифметики» [4, с. 255].

На фоні загальної термінологічної невизначеності привертають увагу раціональні міркування Теофана Прокоповича, що систематично викладено у курсі логіки: «Природних мистецтв є три: фізика і метафізика, які обидві є простими мистецтвами, і математика, яка, зі свого боку, поділяється на арифметику, геометрію, оптику, музику й астрономію; надприродним же мистецтвом є свята теологія» (Логіка, арк. 13зв.¹⁷) [8, с. 31].

«Вищими» мистецтвами автор вважає теологію, метафізику, етику, філософію, та виділяє чотирнадцять «нижчих» мистецтв: «їх різноманітність випливає з речей, з якими має справу мистецтво, і з переваги мети, як це само собою зрозуміло. Нижчих є два види: вільні мистецтва, які керують вільною частиною людини, або ж гідні вільної людини. [Їх є сім], до цих семи належать: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика і астрономія. І рабські мистецтва, які ґрунтуються на рабській і найманій праці. Їх теж сім: сільське господарство, мисливство, військова справа, мореплавство, хірургія, ткацтво і ковальство» (Логіка, арк. 14) [8, с. 31].

У свою чергу, Стефан Яворський у трактаті «Велика логіка» відносить музику до наук, але також відзначає її належність до циклу математичних дисциплін, яких визначає чимало: «Одні науки є спекулятивними, тобто фізика, метафізика, математика, видами якої є геометрія, арифметика, космографія, географія, астрономія, гноміка, оптика, діоптрика, перспектива, архітектоніка, статика, музика, однак деякі з цих видів є практичними» (Велика логіка, арк.183) [22, с. 600].

саме до вічного блаженства, друге – спрямовує людину до якоїсь часткової мети» (арк. 61) [22, с. 184].

¹⁷ Наведено нумерацію аркушів в оригінальних рукописах киево-могилянських курсів, що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. «зв.» означає зворот аркуша.

Аналізу циклу математичних дисциплін та місцю музики у ньому Прокопович приділяє значну увагу у трактаті «Математика»: «перший розподіл математики може бути такий: одні її розділи вивчають кількість абстрактну, інші – конкретну, тобто пов'язану з якимсь певним об'єктом. До першого виду належать два основні розділи, про які ми вирішили тут розповісти, – арифметика й геометрія. Однак геометрія спеціальна, яка зветься геодезією, розглядає кількість у певному об'єкті» (Математика, арк. 5 – 5зв.) [9, с. 12]. У свою чергу, «до другого виду відносяться: 1) музика, яка розглядає кількість у звуках; 2) оптика, або офтальміка, що вивчає кількість у зорових променях або в зображеннях, що плинуть до наших очей; 3) статика, яка вивчає кількість руху та ваги; 4) географія, що розглядає співрозмірність земного світу і його величину; 5) астрономія, яка визначає розміри неба й зірок та їх симетрію. Та й ці два види знову-таки розподіляються на підвиди. Так, наприклад, другий вид ділиться на три частини: музику, оптику й астрономію. Але як би там не було щодо цих останніх, зараз нам треба зайнятися двома першими розділами. Вони відрізняються один від одного, як і будь-які інші науки, об'єктом дослідження. Оскільки кількість, звичайно, розрізняють неперервну і дискретну, було створено дві найголовніші науки про неї: одна, що розглядає дискретну кількість, – арифметика, друга, що займається безперервною кількістю, – геометрія» (Математика, арк. 5 – 5зв.) [9, с. 12].

На думку Теофана Прокоповича, «геометричні розрахунки не можуть існувати без арифметичних і виконуються, звичайно, за їх допомогою. Далі слід сказати також про музику, астрономію та інші подібні до них галузі. Хоч загальні правила арифметики, яким підлягають абстрактні числа, самі по собі цілком достатні для вживання в усіх інших галузях математики» (Математика, арк. 8) [9, с. 13-14].

Інший «могилянець», Григорій Сковорода, не вдається до тонкощів систематизації дисциплін, можливо навіть не розрізняє поняття науки та мистецтва, але надає власним міркуванням практичного спрямування. В «Алфавіті» Григорій Савич зазначає: «*Ars perficit naturam*» (Мистецтво вдосконалює природу – лат.) [16, с. 179]. За Сковородою, наука вдосконалює сродність¹⁸, «Наука є практика й навички, і є дочкою природи» [16, с. 179]. Цю думку філософ розвиває у інших творах: «У всіх науках і мистецтвах є плодом правильна практика» [16, с. 183]. «Наука і звичка – це одне й те саме. Вона не у знан-

¹⁸ Схожої думки дотримується Боецій: «музика виховує музиканта, лікарське мистецтво – лікаря, риторичне – ритора; природа кожної речі діє так, як це їй притаманно» (Розрада від Філософії, II. Р6) [1, с. 70].

ні живе, але в робленні» (Байки харківські. Байка 10. Дві Курки) [13, с. 274]. «... виміряли море, землю, повітря й небеса і потурбували земне черево заради металів, розмежували планети, дошукалися на Місяці гір, рік і міст, знайшли безконечну множину позасистемних світів, будуємо незрозумілі механізми, засипаємо безодні, повертаємо й привертаємо водні течії, щоденно нові досліді й дикі винаходи» («Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті») [17, с. 109].

У переліку галузей знання («Математика, медицина, фізика, механіка, музика» [17, с. 110]) мандрівний філософ згадує музику на рівні з математикою та фізикою, що не дивно, зважаючи на те, що Сковорода був не лише вихованцем КМА, а й професійним співаком та регентом церковного хору. Цікавою та дещо плутаною¹⁹ видається згадка про Піфагора у трактаті «Ікона Алквіадська»: «Піфагор, зрозумівши емблему трикутника і побачивши в ньому істину, з радістю гукає: «Знайшов! Знайшов!» [15, с. 8]. Згадка не є випадковою оскільки дублюється в діалозі «Потоп Зміїний» [14, с. 159].

Апеляція до творчості Піфагора²⁰ виводить міркування філософа у суміжну напівісторичну-напівлегендарну площину. Широкому загалу ім'я цього стародавнього мудреця відоме переважно за однойменною теоремою «піфагорових штанів», хоча Діоген Лаертський у восьмій книзі збірки «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів» приділив йому чималу увагу. Згідно з Діогеном Лаертським, у другій книзі «Про Олександра» Антиклід повідомляв, що Піфагор довів започатковану Меридом геометрію до досконалості. Аполідорлічитель повідомляє, що з нагоди формулювання своєї теореми Піфагор приніс богам жертву-гекатомбу – сто биків (Кн. 8 Піфагор 1 – 50; 12) [3, с. 396]. За твердженням Аристоксена-музикознавця, Піфагор першим впровадив у еллінів міри та вагу (Кн. 8 Піфагор 1 – 50; 14) [3, с. 397], засвоював прадавню халдейську та єгипетську мудрість, був учнем Гермеса Трисмегіста (Кн. 8 Піфагор 1 – 50; 3-4) [3, с. 393], легендарного засновника алхімії, астрології та магії. Проте, за часів раннього Середньовіччя його ім'я сприймали вочевидь у зв'язку з музи-

¹⁹ Вигук «Знайшов!» або «Еврика!» зазвичай пов'язують з іншим античним вченим Архімедом Сіракузьким та методом визначення відносної густини фізичних тіл, що було відомо у межах КМА. Принаймні Т.Прокопович у трактаті «Натурфілософія, або фізика» згадує Архімеда як астронома й математика неодноразово (арк. 80, 108зв., 193) [10, с. 154, 209, 371-372].

²⁰ Цей напівлегендарний персонаж не лишився поза увагою могилянців. Так Прокопович у трактаті «Натурфілософія, або фізика» згадує Піфагора та його послідовників з самих різних приводів десятки разів (арк. 66, 114зв., 147зв., 148, 148зв., 151зв.) [10, с. 123, 219, 284, 285, 286, 292].

кою космічної гармонії у межах містичної традиції. Принаймні історик Флавій Кассіодор у дванадцятитомнику «Різне» стверджує, що завдяки перекладам Боеція італійці читають «музиканта Піфагора» й «астронома Птолемея» [6, с. 22].

Теофан Прокопович наводить цікаву легенду, де виникнення математичного знання відносять до старозаповітніх часів: «Я називаю цю галузь математичної науки [арифметику] основною не тільки з точки зору її давності і прерогативи її засновників. Адже Йосиф [Флавій? – Авт.] свідчить, що творцем її і першим учителем був славетний першопатріарх Авраам, найсвятіший з мужів. З того часу і почали вживати арифметику із-за її корисності та необхідності, бо вона, ніби спільна помічниця, встановлює порядок у всіх інших математичних науках» (Математика, арк.8зв.) [9, с. 13-14].

Зі свого боку, Стефан Яворський, коли розглядає «науки античних», робить цікаве зауваження, що дозволяє подивитись на музично-математичні закономірності у специфічному ракурсі прояву «чорноко-нижжя» в межах стародавньої містичної традиції: «є числові кабали, які розглядають числа в єврейських та грецьких числах і з рівності та їх виходу вірять у таємниці. Інша кабала є назви або літери, яка або через анаграму або через окремі літери приєднуються до інших, набуваючи бажаних звуків» (Велика логіка, арк. 183 зв.) [22, с. 600].

Висновки

Відповідно до усталеної в Європі системи освіти, музику у КМА вивчали в межах визначеного Северином Боецієм квадрівіуму – сукупності чотирьох сутнісно математичних дисциплін або «шляхів пізнання», визначених у дусі піфагорійської та неоплатонічної традицій.

Могилянські науково-педагогічні погляди на дисципліни квадрівіуму мають загальну орієнтацію на природниче та точне знання, але не позбавлені фантазійної компоненти.

Києво-Могилянській школі є притаманною типова для вченості середньовічної Європи термінологічна невизначеність понять науки (Scientia) та мистецтва (Ars). Теофан Прокопович відносить музику до мистецтв, Стефан Яворський – до наук. Однак обидва провідні вчені-могилянці не ставлять під сумнів її належність до дисциплін математичного спрямування.

Григорій Сковорода, на відміну від Прокоповича, не вдається у тонкощі визначень та систематики дисциплін. Музику він розглядає як досягнення людства на рівні з фізикою чи медициною, надаючи пріоритетності їх практичному застосуванню. Міркування Сковороди

щодо сродності наук є сутнісно подібними до думок Боеція стосовно впливу мистецтв на своїх носіїв, зокрема музики на музиканта.

Апеляція могилянців до музично-математичних поглядів Піфагора – знавця стародавньої мудрості та учня легендарного Гермеса Трисмегіста, – виводить їх роздуми у площину «герметичного мистецтва», актуалізуючи алхімічні ідеї загальносвітової злагодженості, дії глобального гармонізаційного фактору, природних відповідностей буття мікро- та макрокосму.

Література

1. Боецій Северин. Розрада від філософії / пер. А. Содомори. К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2002. 146 с.
2. Гесіод. Походження богів // Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / пер. А. Содомори. Львів: Апріорі, 2018. С.33-76.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / пер. М. Гаспарова. СПб: Азбука, Азбука-Аттикус, 2020. 608 с.
4. Ібн Сіна. Книга Спасіння / пер. М.Якубовича. К.: Темпора, 2020. 592 с.
5. Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф. Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори у 3-х тт. К.: Наукова думка, 1979. Т.1. С.62-77.
6. Кондзьолка В. «Останній римлянин» Северин Боецій // Боецій Северин. Розрада від філософії / пер. А. Содомори. К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2002. С.19-42.
7. Новий тлумачний словник української мови у 3-х тт./ укл. В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Вид. «Аконіт», 2006. Т.2. 928 с.
8. Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори у 3-х тт. К.: Наукова думка, 1980. Т.2. С. 10-122.
9. Прокопович Ф. Математика // Прокопович Ф. Філософські твори у 3-х тт. К.: Наукова думка, 1981. Т.3. С.9-82.
10. Прокопович Ф. Натурфілософія, або фізика // Прокопович Ф. Філософські твори у 3-х тт. К.: Наукова думка, 1980. Т.2. С. 113-502.
11. Рабинович В.Л. Алхимия. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2012. 704 с.
12. Редгроув Г.С. Роджер Бэкон. Отец экспериментальной науки и средневекового оккультизма // Роджер Бэкон: алхимия, астрология, магия и медицина (сборник) / пер. Ю.Ф. Родиченкова. СПб.: Изд. «Академия исследований культуры», 2021. С.21-84.
13. Сковорода Г. Байки харківські / пер. Н. Федорака // Сковорода Г. Найкраще. Львів: Terra Incognita, 2017. С. 264-303.

14. Сковорода Г. Діалог. Назва його – Потоп зміїний / пер. М. Кашуби // Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. К.: Обереги, 2005. Т.2. С. 140-178.
15. Сковорода Г. Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто Ікона Алквіадська / пер. М. Кашуби // Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. К.: Обереги, 2005. Т.2. С. 7-33.
16. Сковорода Г. Розмова, що називається Алфавіт, або Буквар миру / пер. М. Кашуби // Сковорода Г. Найкраще. Львів: Terra Incognita, 2017. С. 136-211.
17. Сковорода Г. Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті (Дружня бесіда про душевний спокій) / пер. М. Кашуби // Сковорода Г. Найкраще. Львів: Terra Incognita, 2017. С. 92-135.
18. Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789 с.
19. Хижняк З.І., Маньковський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 203 с.
20. Элиаде М. Кузнецы и алхимики // Элиаде М. Азиатская алхимия. Сборник эссе. М.: Янус-К, 1998. С. 140-269.
21. Юнг К.Г. Психология и алхимия / пер. С.Л. Удовик. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. 592 с.
22. Яворський С. Велика логіка // Яворський С. Філософські твори: у 3-х тт. / ред. І.С. Захара. К.: Наукова думка, 1991. Т.1. С.115-614.
23. Titley A.F. The Macrocosm and the Microcosm in Mediaeval Alchemy // Ambix. 1937. Vol. 1, № 1. P. 67-69.
24. Wellesz E. Music in the Treatises of Greek Gnostics and Alchemists // Ambix. 1951. Vol.4., № 3-4. P.145-158.

РЕЦЕНЗІЇ

Рецензія
на монографію

Пішванова Т.Г. Гоголь на донецькій сцені: до 170-річчя з дня смерті (1852-2022) — Київ-Запоріжжя: Донецьке відділення НТШ — Український культурологічний центр. Видавництво «Крокус», ФОП Халіков Р.Х., 2022. — 185 с.

Рік 2019 був знаменним для вітчизняної культури — виповнилося 210 років від дня народження славетного Миколи Васильовича Гоголя, про якого вже його сучасники говорили, що такі люди народжуються не роками, а століттями. Рік 2022 — також особливий: відзначається 170 років від дня смерті видатного письменника, класика всесвітньої літератури.

«Гоголь на донецькій сцені» — дослідження з історії театральних постановок творів М.В. Гоголя на донецькій сцені. Розробка теми «Гоголь на донецькій сцені» належить до історичного краєзнавства з проблем регіональної культури, наукового і всебічного пізнання Донецького краю.

Донецькі театрознавці свого часу основну увагу приділили дослідженню сценічної історії в театрах Донбасу творів Т. Шевченка та п'єс Л. Толстого, залишивши поза увагою сценічне надбання Гоголіани на Донеччині. Тому автор запропонованої праці поставила за мету зібрати, узагальнити, осмислити факти із сценічної історії гоголівських вистав на донецькій землі, і тим була закладена ще одна цеглина у міцний фундамент культурно-театральної Донеччини.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець ХІХ — початок ХХІ ст.: від першої згадки про виставу «Ревізор» на сцені Маріуполя (1887) до всеукраїнських фестивалів «До нас їде «Ревізор» та «В гостях у Гоголя» (до 200-річчя з дня народження письменника), в яких брали участь театри Донеччини.

Дослідження закінчене 2014 роком, тим роком, коли деякі донецькі краєзнавці і театрознавці змушені були покинути свій рідний край та виїхати до Великої України. Серед них — Тамара Пішванова, яка за свої краєзнавчі роботи була удостоєна пам'ятних медалей: «200 років з дня народження Шевченка», «30 років Незалежності України», прийнята в члени Наукового товариства ім. Шевченка.

Її монографія - «Гоголь на донецькій сцені» має широку джерельну базу, адже в роботі використані як архівні матеріали, так і рецензії з періодичної преси, а також опубліковані спогади режисерів, акторів, місцевих мешканців про театри та вистави. Книга ілюстрована рідкісними світлинами, в т.ч. 1930-х років. На архівних матеріалах подано широке тло діяльності театрів, особливо періоду побудови соціалізму в СРСР, введені в науковий обіг деякі факти, пов'язані з історією театрів.

Структура дослідження наступна: вступ, розділи за назвами творів Гоголя, втілених на донецькій сцені («Ревізор», «Одруження», «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч», «Вій», «Ніч перед Різдвом», «Ніч напередодні Івана Купала», «Тарас Бульба»), висновки. Жоден донецький театр, який приклав руку до гоголівської спадщини, не пропущений: це театри Донецька, Макіївки, Маріуполя (Жданова), Слов'янська, Бахмута (Артемівська) та ін.; не пропущений також жодний жанр, в якому спеціалізуються театри, - драматичні, музично-драматичні, опери та балету, лялькові.

Книга Т.Г. Пішванової стала помітною не тільки на Донеччині, але й на закордонних теренах. Так, «Польсько-українські студії» — щорічний журнал, який видається з 2014 р. у науково-дослідній лабораторії історії польсько-українських літературних взаємин кафедри україністики Варшавського університету, переможець конкурсу в рамках проекту «Promoc dla Czasopism Naukowych» (2018), — на своїй сторінці у наукометричній базі Index Copernicus International S.A. (Польща) розмістив посилання на електронний варіант «Гоголь на донецькій сцені».

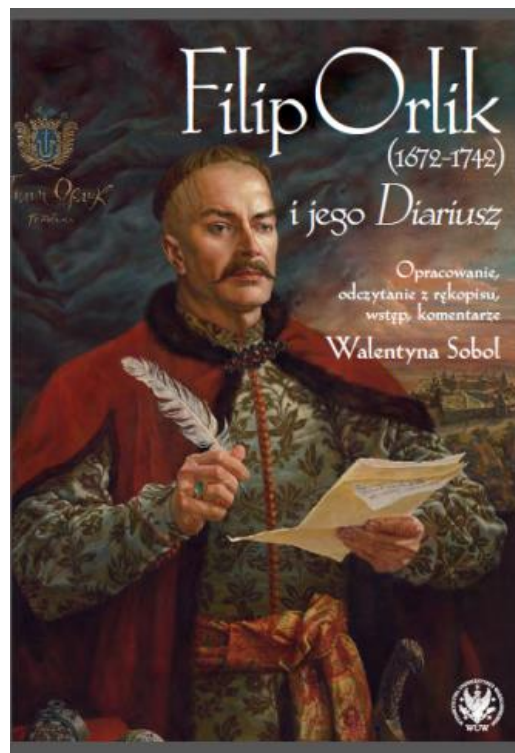
*Ольга Волкова,
керівник Запорізької обласної
універсальної наукової бібліотеки*

ІНФОРМАЦІЇ

У видавництві Варшавського університету вийшла друком книга Дійсного члена НТШ-Україна Соболя Валентини Олександрівни:

Walentyna Sobol. Filip Orlik i jego Diariusz. Odczytanie z rękopisu, opracowanie, wstęp, komentarze Walentyna Sobol. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2021, 532 ss.

<https://DOI.org/10.31338/uw.9788323552383>

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 2 друк. арк. (80000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, польською, російською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ім'я (ініціали) автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА (Т. 50)**

Редакція текстів – авторська

Підп. до друку 12.08.2022. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Друк цифровий. Ум. друк. арк.
17. Обл.-вид. арк. 13. Наклад 100 прим. Зам. 12-02.